ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

ԿԱԶՄԵՑ
ԱՐՄԱ ԱՆՏՈՆԵԱՆ

Բ. ՀԱՏՈՐ

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱՐՐՈՒԹԻՒՆ Օ. ՄՐՋՈՒՄԱՆ
1913

ՏՊԱՐԱՆ ԵՒ ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ
Օ. ԱՐՋՈՒՄԱՆ
№ 152

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

ԳԼՈՒԽ Է.

ԱՆՀՆԱՐԻՆ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

Հետաքրքրական է անշուշտ գիտնալ թէ ցեղերու այդ պայքարին մէջ որ Եւրոպական Թուրքիան տակն ու վրայ կ'ընէր անընդհատ, ի՞նչ էր Թուրքերուն դերը։ Յոյն, Պուլկար, Սերպ, Ուլահ, Ալպանացի իրարու ձեռքէ խլելու կ'աշխատէին Թրակիան, Մակեդոնիան և Ալպանիան, առանց իսկ նկատողութեան առնելու թէ անոնք իրենց օրինաւոր տէրը ունին, տէր մը՝ որուն իրաւունքն ալ պզտիկ բան չէր, մանաւանդ բազդատմամբ իրենց աւելի կամ նուազ խախուտ պատմական իրաւունքներուն։ Թուրքը սուրի, աշխարհակալութեան իրաւունքը ունէր այդ երկիրներուն վրայ. անոր սարերն ու դաշտերը ուրիշներու արիւնով ներկելէ առաջ, բազմիցս իր սեփական արիւնով ոռոգած էր. իր մեծագոյն Սուլթաններէն մէկը, նշանաւոր ռազմավարներ և անհամար զինուոր արժած էին անոնք իրեն։ Ցետոյ այդ երկիրները իր ձեռքն էին, ինք կը տնտեսէր զանոնք, և իր իրաւունքը անոնց վրայ՝ նուիրագործուած էր նաև բազմաթիւ միջազգային դաշնագիրներով։ Բոլոր սոսկայն կարեւորութիւն տուող չկար. առանց Թուրք պետութեան մը գոյութիւնը, առանց մանաւանդ այդ երկիրներուն մէջ Թուրք վարչութեան, Թուրք պաշտօնատարներու, ու նաև Թուրք բանակներու ներկայութիւնը նկատի առնելու, իւրաքանչիւր ցեղ կ'աշխատէր իրեն համար սեփականատէրի իրաւունք մը ստեղծել ո՛չ թէ ուղղակի Թուրքին դէմ, այլ ուրիշ ցեղի մը կամ ուրիշ ցեղերու դէմ, որոնք նոյն իրաւունքը իրենց համար հաստատել կ'ուզէին, դարձեալ առանց բուն տէրը, Թուրքը նկատողութեան

առնելու։ Ամէն բանի նկատմամբ իրարու հիմնովին ներհակ համոզումներ ունեցող այդ ցեղերը մէկ կէտի մը մասին բոլորովին համաձայն կը դառնային միշտ, և այդ կէտն ալ՝ վիճելի երկիրներուն վրայ Թուրքերու իրաւունքին բացարձակ ժխտումն էր. իրարու արիւն խմող Յոյնն ալ, Պուլկարն ալ, Սերպն ալ, Ռումէնն ալ համակարծիք էին այդ մասին։ Իրենց անկախութեան ճանապարհին՝ վարժուած էին այդ երկիրները ո՛չ թէ հաստատուն առացուածք, այլ լոկ ժամանակաւոր աւանդ նկատելու Թուրքին ձեռքին մէջ. և արդէն առիթ ունեցանք բացատրելու թէ ինչ հիմերու կը յենուր այս համոզումը։ Երբ անկախ Պուլկարիա մը գոյութիւն ունէր, ուրեմն ինչո՞ւ անկէ դուրս գտնուող Պուլկարներն ու պուլկարական հողը անոր մաս չդառնային. այսպէս նաև Պալքանեան միւս պետութեանց համար։ Այս յաւակնութեան կռուանը ազգայնութեանց սկզբունքն էր, և Սան-Սթէֆանօի Դաշնագրէն վերջ, Պէրլինի վեհաժողովն ալ հանդիսաւորապէս նուիրագործած էր այդ սկզբունքը, ինչ որ բոլորովին կը սրէր Պալքանեան Պետութեանց ախորժակը, և օրինական հիմ մը կ'ընծայէր իրենց յաւակնութեան։

Առաջին ակնարկով՝ թէ՛ այս յաւակնութիւնը և թէ՛ անոր նուիրագործումը տէրութեանց կողմէ՝ զարմանալի պիտի երեւայ անշուշտ։ Ինչո՞ւ Թուրքիոյ պատկանող երկիր մը՝ պարզապէս Պուլկար բնակիչ ունեցած ըլլալուն համար՝ Պուլկարիոյ տրուի, կամ Սերպ բնակիչ ունեցած ըլլալուն համար Սերպիոյ յանձնուի։ Պատասխանը սակայն չատ պարզ է, և կը բաւէ անոր տեղեկանալ՝ համոզուելու համար թէ եղածին մէջ ոչինչ կայ զարմանալի։ Սերպ ժողովուրդ ունեցող երկիր մը Սերպիոյ, կամ Պուլկար ժողովուրդ ունեցող երկիր մը Պուլկարիոյ յանձնուելու սկզբունքը կը նուիրագործէր ճիշդ այն պատճառով որով առանձին Սերպիական Պետութիւն մը, առանձին Պուլկարական Պետութիւն մը կազմուեցան։ Յունաստան, Ռումանիա, Սերպիա, Գարատաղ, Պուլկարիա հետզհետէ ազատագրուած էին անոր համար որ Թուրքիա չէր կրցած բարեկարգ ու հաստատ վարչութեամբ մը միրապետել անոնց վրայ։ Իր կառավարելու յոռի դրութիւնը, և այն բռնութիւնն ու ծայրայեղութիւնները որոնցմով կը ջանար տևականացնել անբնական միրապետութիւն մը, վերջ ի վերջոյ ծնունդ տուած էին ըմբոստութիւններու և միջազգային կնճռոտութեանց, որոնց յարուցած փոթորիկներուն մէջ տակաւ միրական պէտք մը դարձած էր դժգոհ, և իրաւամբ դժգոհ ազգերու ազատագրումը։ Բնական է տէրութեանց այս տրամադրութիւնը սոսկ մարդասիրութեան արդիւնք չէր, կար նաև իրենց սեփական չահուն տեսակէտը, բայց ինչ պէտք պատճառները։ Էականը այն է որ դժգոհներու ազատագրութեան սկզբունքը ընդունուած էր իրենց կողմէ։ Թուրքիա յաջողած էր այդ ըմբոստութիւնները խեղդել, որքան ատեն որ իր ոյժը կը զօրէր զսպելու ո՛չ թէ ըմբոստ ժողովուրդները, զորս միշտ կրնար ճզմել կրունկի հարուածով մը, այլ անոնց պաշտպանութիւնը ստանձնելու տրամադիր տէրութիւնները, իր ոյժին չներած ատեններն ալ դիւանագիտական ղէնքերով աշխատած էր նոյն արդիւնքը ձեռք բերելու, կա՛մ չահակից տէրութիւններու փոխա-

դարձ նախանձը գրգռելով, և կամ անոնցմէ մէկուն ու միւսին բերանը պատառ մը բան նետելով: Յորմէ հետէ կորսնցուցած էր իր զինուորական

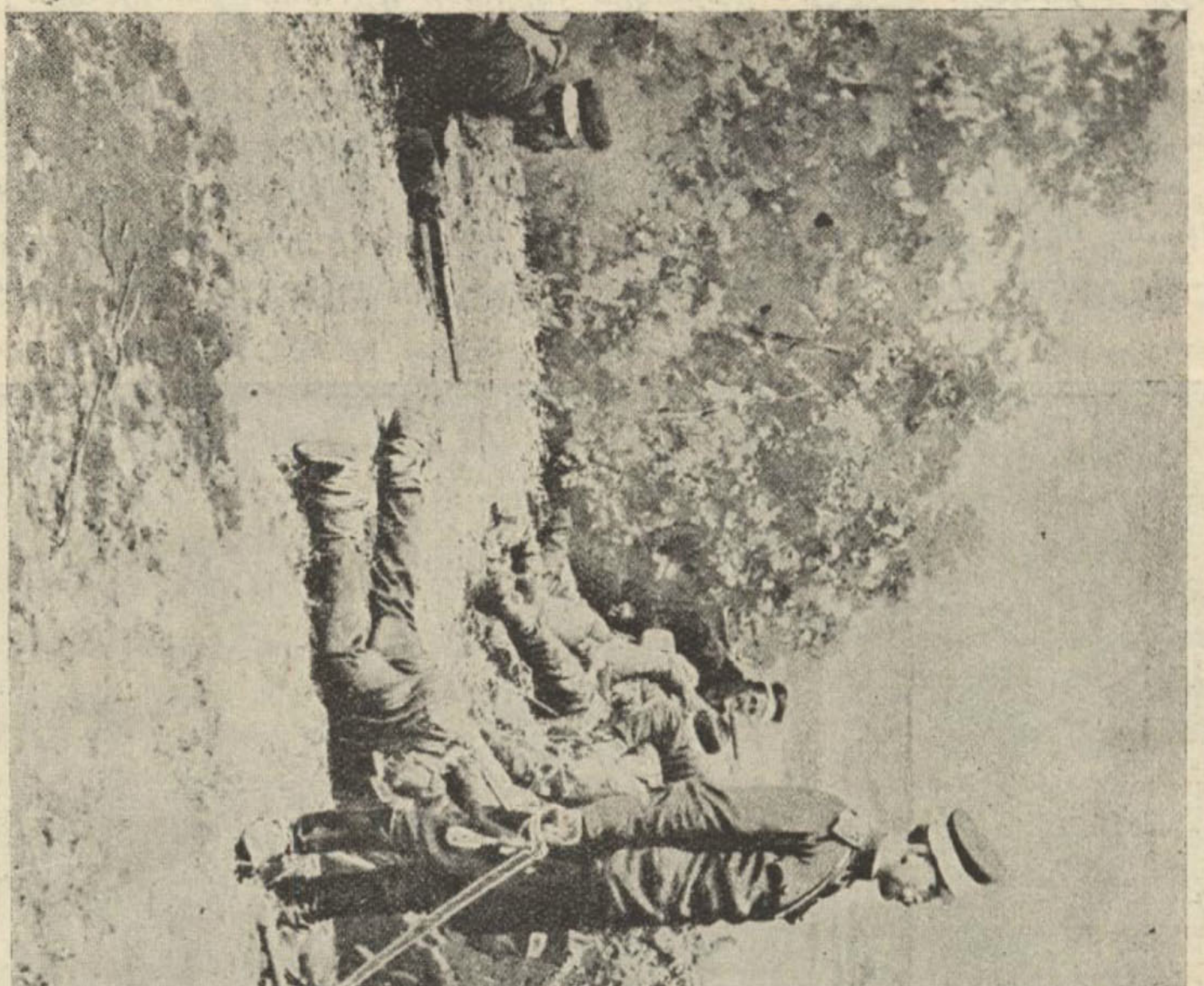

Սերպ հետեւակազօրքը մացառներու պատսպարանի մը ետին

գերակշռութիւնը Եւրոպայի մէջ, Թուրքիա առաւելապէս այս վերջին եղանակով կը յաջողէր տէր մնալ իր եւրոպական ստացուածքներուն: Երբեմն այդ եղանակն ալ անզօր կը մնար, ինչպէս բանակը, և ահա մաս

մը բան կը թուէր կ'երթար. այս կերպով գոյութիւն առած էին Պալքանեան Պետութիւնները: Բայց անոնց կազմութենէն վերջն ալ դեռ Թուրքը Եւրոպայի մէջ էր. բանակին չկրցածը դիւանագիտութեան, կամ դիւանագիտութեան չկրցածը բանակին ընել տալով, յաջողած էր իրեն պահել բաւական տարածուն երկիրներ և չկորսնցնել եւրոպական պետութեան իր հանգամանքը: Արդիւնքը սակայն չէր կրնար ջնջել դժգոհ տարրերը ազատագրելու սկզբունքը որ անխուսափ կը մնար բոլոր այդ իրաղարձութեանց մէջ. քանի՛ գոյութիւն ունէր անոր ծնունդ առած պատճառը,—Թրքական վարչութեան գոյութիւնը,—ոչինչ կրնար այդ սկզբունքը

Սթարա Ջակորա՝ ուր էն առաջ հաստատուեցաւ Պուլկարներու ընդհ. բանակետը

քանդել. օր մը չէ օր մը Թուրքը դարձեալ միանգամայն թէ՛ իր բանակով և թէ՛ իր դիւանագիտութեամբ անզօր պիտի մնար, ու նորէն մաս մը բան պիտի խլուէր իրմէ. այս կերպով է որ Պուլկարիա՝ իր ազատագրութենէն վերջ տիրացաւ նախ Արեւելեան Րումէլիին, յետոյ անկախութեան: Քանի՛ կար դժգոհները ազատագրելու սկզբունքը, Պալքանեան Պետութիւնները պիտի լրտեսէին այն օրը՝ ուր Թուրքը նորէն բանակով ու դիւանագիտութեամբ պիտի անճրկէր և կարելի պիտի ըլլար նոր հողեր կորզել անկէ. սոսր համար՝ պէտք էր առաջուց գեաին հարթել, և ահա ճիշդ այդ նպատակին կը ձգտէին իրենց կռիւները Թուրքիոյ եւրոպական ստացուածքներուն մէջ. իսկ Թուրքը նկատի չէին առներ՝ որովհետև խնդրոյ առարկայ երկիրներուն կորուստը ճակատագրական էր անոր համար. երբեք չպիտի կրնար բարեկարգել զանոնք, և առանց բարեկարգ վարչութեան՝ անոնք իրենը չէին, աւանդներ էին լոկ:

Ինչո՞ւ սակայն Թուրքը չէր կրնար բարեկարգել ո՛չ միայն այդ երկիրները, այլ ընդհանուր Օսմ. Կայսրութիւնը. որովհետև իր ասիական ստացուածքներն ալ, բաղդատմամբ եւրոպականներուն, լաւագոյն դրու-

թեան մը մէջ չէին, ընդհակառակը։ Թուրքիոյ պատմութեան ամէնէն հետաքրքրական և ապչեցուցիչ հարցերէն մէկն է ասիկա։ Կայ դար մը որ բարեկարգութիւնը պետական անհրաժեշտութիւն մը հռչակուած է Թուրքիոյ համար, և Թուրքը չատ ու չատ առիթներ ունեցած է համոզուելու, խորապէս համոզուելու թէ բարեկարգութիւնը գոյութեան բացարձակ պայման է իրեն համար. և սակայն, մէկ քանի ձեռնարկները զորս ըրած է այդ նպատակով, միշտ անյաջողութեան մատնուած են։ Սէլիմ Գ.ի Մահմուտ Բ.ի, Աբտիւլ Մէճիտի, յետոյ Աբտիւլ Համիտի օրով կատարուած յաջորդական փորձերը, և անոնցմէ ետքն ալ՝ վերջին Ժէօն-Թիւրք յեղափոխութիւնը գրեթէ սաղմնային վիճակի մէջ մնած են, առանց ո՛և է դրական արդիւնք տալու. ո՛չ միայն չեն կրցած քանդել այն հիմնական յոռի կարգերը որոնք հպատակ ժողովուրդներու դժգոհութեան և ընդվզումին պատճառ կը դառնային, այլ ընդհակառակը զանոնք ա՛լ աւելի ամրացուցած են. պարզ խօսքով՝ աւելի չարիք պատճառած են քան բարիք։ Ինչո՞ւ այս անյաջողութիւնները, ինչո՞ւ մանաւանդ այս անկարողութիւնը. որովհետև ամէնէն բարեացակամ ականատեսն անգամ, այդ յաջորդական փորձերուն տուած ժխտական արդիւնքին հանդէպ, չը պիտի վարանի հետեւցնելու թէ անյաջողութեանց միակ, բացարձակ պատճառը անկարողութիւնն է։ Իրաւ ալ ուրիշ բացատրութիւն անհնարին կը թուի այս զարմանալի իրողութեան։ Նե սակայն՝ անկարողութիւնը պէտք չէ բոլորովին անընդունակութիւն մեկնել այստեղ. Թուրքը ո՛չ թէ չէր կրնար կամ չի կրնար բարեկարգել, այլ բարեկարգութիւնը կարելի չէր ու կարելի ալ չէ իրեն համար։ Պետութիւն մը, ցեղ մը, ժողովուրդ մը, ամէն բան կրնան ընել. երէկուան խեղճ ու կրակ Պուլկար գեղջուկները քառորդ դարու մէջ էապէս արդիական պետութիւն մը կազմեցին. վեց երկար դարերու փառքով ու մեծութեամբ չքուած Օսմ. Կայսրութիւնը նոյնպէս կրնար արդիական պետութիւն մը դառնալ, մանաւանդ բարեկարգութիւնը իրեն համար գոյութեան պայման ըլլալը հասկնալէն վերջ. դեռ երէկ՝ Ժէօն-Թիւրքերն ալ կրնային ասիկա ընել. չեղաւ՝ որովհետեւ կարելի չէր։ Կայսրութեան ներքին կազմակերպութիւնը, դարաւոր անխախտ դրութիւնը, քնակչութեան այլազանութիւնը, կրօնքներու տարբերութիւնը, պատմական աւանդութիւններ ու պատճառներ, տիրող տարրի մը գոյութիւնը, այդ տարրին իրաւունքը՝ ամէն գնով գերակշիռ մնալու միւս բոլոր հպատակեցուցած ժողովուրդներուն վրայ, և ասիկա՝ հակառակ իր թուական նուազութեան ու իմացական ստորադասութեան, բոլոր ասոնք, և ասոնց հետ համեմատաբար անկարեւոր ուրիշ պատճառներ՝ անկարելի կը դարձնէին կատարուած փորձերը. չէ՞ որ բարեկարգութեան հիմը հաւասարութիւնն է. ճիշտ այդ հաւասարութիւնն էր որ անհնարին կը դառնար, ու երբեք չպիտի կրնայ իրականալ, քանի՛ գոյութիւն պիտի ունենայ կրօնքի տարբերութիւնը, մանաւանդ տիրող կրօնքին տարամերժութիւնը. յետոյ միշտ տիրող կրօնքէն անբաժան պիտի մնայ տիրող տարրը, Միլլեթը Համիտեան, և ատ ալ նոյնքան զօրեղ արգելք մըն է հաւասարութեան հաստատման դէմ։ Կը յիշուի անշուշտ թէ դեռ Սահմանա-

դրութեան մեղրալուսնի օրերուն՝ այնքան հրապուրիչ սկզբունքներու անունով երդուընցող ժէօն - Թիւրքերն իսկ չվարանեցան հռչակելու թէ «Թուրքը պէտք է ըլլայ և պիտի ըլլայ գերիշխող տարրը Թուրքիոյ

Թուրք զինուորին հրաժեշտը իր ընտանիքին

մէջ, որովհետեւ այս երկիրը Թուրքերուն երկիրն է. անոր կառավարութեան գոյնը Թուրք և մահմէտական պէտք է ըլլայ։» (Թանիին, 1908 Հոկտ.) Մեղադրեցին զիրենք ու միշտ պիտի մեղադրեն՝ Սահմանադրա-

կան վարչութեան մը մէջ այս հիմնովին հակաահմանադրական դատա-
նանքը հռչակելնուն համար, բայց պահ մը խնդիրը քննենք անկախ
մտքով և առանց նախապաշարման, տեսնենք թէ կարելի՞ էր այդ դատա-

Գուլիար զինուորին հրաժեշտը իր ընտանիքին

նանքէն խուսափիլ: Ոչ ոք անշուշտ կրնայ ուրանալ Թուրքերուն կա-
տարած դերը Թուրքիոյ մէջ. վրանաբնակ ու վայկատուն ժողովուր-
դով մը ահագին կայսրութիւն մը հաստատողը և ապրեցուցիչ աչխարհա-

կալութիւններ ընդդէմ իրենք են. իրենց գրաւած ափ մը հողն անգամ իրենց արիւնով ներկած են. երկար դարեր իրենց լաւագոյն զաւակները զոհ տուեր են այս կայսրութիւնը հիմնելու համար. իրենք, սոսկ իրենք, ամբողջ հինգ դար իրենց սարսափին առակ պահեր են ո՛չ միայն ազգ մը, երկու ազգ, երեք ազգ, այլ բովանդակ Եւրոպան. ցամաքի վրայ գերակշռութիւնը խլելէ վերջ՝ կորզեր են նաև ծովու վրայ գերակշռութիւնը. այս անհնարին գործը գլուխ հանող ժողովուրդը իրաւունք ունի անշուշտ եթէ ո՛չ սիրապետող տարր մը, գոնէ ամէնէն նպաստաւորեալ տարրերուն հաւասար դիրք մը գրաւելու կայսրութեան մը մէջ զոր ինք իր արիւնով հաստատեր և իր արիւնով պահպաններ է ամբողջ դարեր: Արդ, եթէ իրական հաւասարութիւն մը գործադրութեան դրուի այս երկրին մէջ, Թուրք տարրը ոչ միայն ամէնէն նպաստաւորեալ տարրերուն հաւասար չպիտի կրնայ դառնալ, այլ պիտի մնայ չատ ետ, թերևս ամէնէն ստորադասներուն կարգը: Իր թուական ոյժը երկրին մէջ՝ մեծ բան չէ. եօթը միլիոն միայն՝ 24 միլիոնի վրայ. ակար է մանաւանդ իր իմացական ոյժը. իր յայտնութենէն ի վեր՝ երկար դարերու ընթացքին՝ մշտակայ գրեթէ առօրեայ պատերազմներու մէջ չարունակ վրայ տուած է իր արու զաւակները և ատեն չէ ունեցած կրնայ զատ ուրիշ բանով զբաղելու. ոչ կրցած է բազմանալ, ոչ ալ յաջողած է զարգանալ, — երկու աւաւելութիւններ՝ զոր խաղաղ կենցաղը միայն կրնար իրեն պարգեւել: Հաւասարութեան դրութեան մը մէջ՝ իր թիւին նուազութիւնը իրեն առջև պիտի փակէ երկրին վարչութեան գրեթէ բոլոր ճամբաները. և իր իմացական ոյժն ալ չպիտի կրնայ իրեն օգնել՝ թիւին պլացածը իրեն ընծայելու համար. միւս կողմէ՝ արհեստ, վաճառականութիւն, նոյն իսկ քիչ չատ մանուածապատ առեւտուրներ իրեն համար չեն. միւս խեղայի, զարգացեալ, ընդունակ ազգերը, նոյն իսկ անոնք որոնք թիւով չատ ու չատ պզտիկ են իրմէ, սոսկ իրենց իմացական յատկութեանց չնորհիւ չուտով պիտի գլեն անցնին վինքը՝ երբ անհաւասարութեան արգելիչ պատճառները վերնան: Աչքի առջև բերէք Թուրքիոյ բոլոր ոչ-Թուրք ժողովուրդները, քրիստոնեայ կամ իսլամ, անոնց ընդունակութիւններն ու զարգացման աստիճանը, աչքի առջև բերէք նաև Թուրքերուն յետամնացութիւնը ամէն տեսակէտի մէջ, և այն ատեն չուտով պիտի հասկնաք թէ հաւասարութեան սկզբունքը որքա՜ն աղէտալի պիտի ըլլայ Թուրք տարրին: Թիւն ու միտքը ամէն կողմէ պիտի ճգմեն զինքը և գերի պիտի դառնայ երկրի մը մէջ զոր ինք հիմնած է գերմարդկային ճիգերով ու զոհողութիւններով: Եթէ բարեկարգութիւնը գոյութեան պայման էր Թուրքերուն համար, գոյութեան պայման էր նաև խուսափումը հաւասարութեան դրութենէն, առանց որուն կարելի չէ բարեկարգութիւն: Ժէօն-Թուրքերը նոր չէ որ այս խոտվիչ երկուութեան առջև կը գտնուէին. իրենց կուսակցութեան հիմնադիրը՝ Միտհատ փաշա, նոյնպէս այդ կրնճռոտ հանգոյցը գտած էր իր ճամբուն վրայ. ինք որ «Թուրքիան Թուրքերուն» դաւանանքին անդրանիկ դրօշակիրներէն էր, միանգամայն թէ՛

երկիրը և թէ Թուրք տարրը փրկելու ապերախտ ճիգերուն մէջ՝ չէր կըր-նար բարեկարգութիւնը ընդունիլ իր հաւասարութեան սկզբունքով․ չէր ալ կրնար անկէ հրաժարիլ՝ երկրին սպառնացող արտաքին միջամտու-

Հէլլէն պահեստիներու խանդավառ ցոյցերը Աթէնքի մէջ

թեանց և հաւանական հողային կորուստներու դէմ ուրիշ փանասէ մը չունենալով․ ճարահատ՝ հիմը դրաւ կեղծիքի դրութեան մը՝ որ երկրին դժգոհ տարրերը պիտի օրօրէր շողշողուն բառերով կամ ձեւական կար-գերով ու հաստատութիւններով, և որ ամէն բան պիտի խոստանար առանց ոչինչ տալու․ արտաքուստ Թոյլատու, ներքնապէս բռնակալ այդ-

դրութիւնը անթափանցիկ վարագոյր մը պիտի ըլլար՝ ծածկելու համար պետութեան բուն ձգտումը՝ Թուրք տարրին գերակշռութիւնը ի վնաս միւս բոլոր տարրերուն ապահովելու տենչը, և ասիկա՝ հաւասարութեան անունով։ Պէտք կա՞յ ըսելու թէ 1908ին յարութիւն առած Ժէօն-Թիւրքերը՝ Միտհատ փաշայէն երեսուն տարի վերջ՝ ճիշդ ու ճիշդ այդ կեղծիքի դրութիւնը գործադրեցին։ Իրենց հաստատած հաւասարութիւնն ալ պարզապէս Թուրք տարրին գերակշռութիւնը ամրապնդելու միջոց մըն էր գործնականին մէջ. և արդէն, եթէ իրական հաւասարութիւն մը հաստատել ուզէին ալ, կրօնքը չուտով պիտի խոտանէր իրենց ճիգերը։ Ահա թէ ինչո՞ւ բարեկարգութիւնը կարելի չէր ըլլար. հակառակ անոր, որ Թուրքիա համոզուած էր թէ իր գոյութիւնը անկէ կախուած է։ Եթէ բարեկարգութիւն գործադրէր՝ Թուրք տարրը վրայ պիտի երթար ապահով կերպով. իսկ եթէ չբարեկարգէր՝ Թուրքիան վրայ պիտի երթար հաւանական կերպով։ Երկու չարիքներէն նախընտրելին «հաւանական»ն էր անշուշտ. և ատ է որ ընտրուեցաւ, ատոր համար է որ վրայ գնաց Եւրոպական Թուրքիան։ Եթէ նոյն դրութիւնը տևէ նաև Ասիական Թուրքիոյ մէջ, կարելի չէ որ հետևանքը տարբեր ըլլայ, մանաւանդ որ այնտեղ ալ գոյութիւն ունին այն միևնոյն պայմանները որոնք Եւրոպական Թուրքիոյ կորուստը հնարաւոր դարձուցին ու դիւրացուցին, — այսինքն ցեղերու վէճ, հողային խնդիր, յոռի վարչութիւն, առանձնաշնորհեալ ու կեղեքիչ տարրեր, և մեծ տէրութեանց մրցակցութիւն։

Նիքօլա Գարատաղի

ԳԼՈՒԽ Ը.

ԹՈՒՐՔԵՐԸ ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ԹԵՐԱԿՂԶԻՆ ՄԷՋ

Մանօթացանք արդէն թէ առաջին Թուրք ցեղերը Պալքանեան Թերակղզին մտան Թ. դարուն։ Անդրանիկ հորթա մը հաստատուեցաւ Վարտարի եզերքը և առաւ «Վարտարիօթ» անունը. յետոյ եկան Ուզերը, աւելի ետքը Բայինաքները, և անոնցմէ վերջ ալ Օսմանները։ Երբ ԺԴ և ԺԵ դարերուն Օսմանցի Թուրքերը Պալքանեան Թերակղզին ժամանեցին, շատ հաւանականաբար դիրենք կանխող ցեղակիցներուն հետքը չգտան բնաւ. անոք մահմէտական չէին և Քրիստոնէութիւնը անսահման առաւելութիւններ ունէր այն տեսակ մը կառապաւտութեան վրայ զոր կը դաւանէին. Բիւզանդիոյ հոգեւոր իշխանութիւնը չուտով յաջողած էր Օրթոտոքսութիւնը ընդունիլ տալ անոնց։ Հէլլէնացման անդրանիկ քայլն էր ասիկա։ Ծանկուցիչ էր մանաւանդ բիւզանդական քաղաքակրթութիւնը. Թուրքերը՝ կրօնքով նոյնանալէ վերջ, նոյնացան նաև բարքերով, և աւելի ետքը՝ լեզուով ալ։ Օսմաններէն շատեր՝ բիւզանդական անուններով բարձրացած են մինչեւ Մերակոյտի անդամակցութեան, ինչպէս Հայեր, միշտ բիւզանդական անուններով, բարձրացած էլլն մինչեւ կայսրութեան։ Թէ՛ այդ ծերակուտականները և թէ այս կայսրերը հէլլէնացած Թուրքեր ու Հայեր են, աւելի Հէլլէն քան Թուրք կամ Հայ. Թուրքերն ու մենք լոկ արեւնակցութեան իրաւունքը ունինք անոնց վրայ. անոնց դաստիարակութիւնը, գործունէութեան ասպարէզը, յաջողութեան պայմանները, լեզուն, բարքերը, վերջապէս ամէն բան Հէլլէնութիւնն է։ Այսպէս ուրեմն, Պալքանեան Թերակղզին հաստատուած անդրանիկ Թուրք ցեղերը՝ Հէլլէն տարրին ձուլուած և նոյն իսկ իրենց ծագումը մոռցած ըլլալով, ոչ մէկ օժանդակութիւն կրնային ընծայած ըլլալ իրենցմէ վերջը եկող Անատոլուցի Թուրքերուն, զորս Գարասիի Աճլար

պէջը 1331ին Սելանիկ առաջնորդեց 70 նաւերով։ Այս Թուրքերը մինչեւ Վարտարի արեւմտակողմը տարածուեցան. իրենցմէ մաս մը որուն չառաւիղները կը մնան դեռ, այնտեղ հաստատուեցան. միւս մասը՝ Քաթաֆէրիան թալլելէ վերջ նորէն Անատոլը դարձաւ։ Մինչեւ Կէլիպօլլի գրաւումը Սիւլէյման փաշայի կողմէ (1357) Թուրքերը տակաւին երկու անգամ ալ Եւրոպա արշաւեցին։ Բիւզանդիոնի Ժան Բալէոլոկ կայսրն ալ Սուլթան Օրխանը իր օգնութեան կանչեց Սերպիոյ Տուշան Զարին դէմ որ Պոլսոյ կը սպառնար, և ի փոխարէն այդ աջակցութեան՝ Բալէոլոկ իր աղջիկը կնութեան տուաւ Թուրք Սուլթանին։ Կէլիպօլլի գրաւումէն անմիջապէս ետքը սկսան Իւսուավէնտիկար Մուրատ Ա.ի, Քօսօվայի յաղթականին, աշխարհակալութիւնները. Թուրքերը այդ չրջանին ձեռք անցուցին Էտիրնէն (1361) որ Պոլսոյ բանալին էր, և զոր Սուլթան Մուրատ իր մայրաքաղաքը դարձուց, ինչ որ մեծապէս դիւրացուց իրմէ վերջ՝ Սուլթան Պայազիտի աշխարհակալութիւնները Պալքանեան Թերակղզիին մէջ։ 1370ին՝ Պոլսոյ գրաւումէն 83 տարի առաջ, բովանդակ Մակեդոնիա Թուրքերուն ձեռքն էր արդէն։

Կը բաւէ ակնարկ մը նետել այդ չրջանի Թուրքերուն ներքին կազմակերպութեան ու կենցաղին վրայ, ըմբռնելու համար թէ՛ իրենց աշխարհակալութեանց գաղտնիքը և թէ այն դիւրութիւնը որով կը յաջողէին հաստատուիլ այլակրօն ու տարամերժ ցեղերէ բնակուած երկիրներու մէջ, և ո՛չ միայն հպատակեցնել, այլ, ինչ որ ամէնէն զարմանալին է, սիրաչահիլ զանոնք։ Տեսակ մը նահապետական դրութիւն կը կառավարէր Թուրք ժողովուրդին զանազան հաստուածները. անոնք վարժուած էին կորանալ միակ բացարձակ պետի մը կամքին առջև, և իրր օրէնք յարգել անկէ բղխած ամէն կամք կամ քմահաճոյք, նոյն իսկ երբ անհաճոյ ըլլար իրենց։ Ամենաբացարձակ բռնակալութիւնն էր ասիկա, թէև երեւցածին չափ ալ անհաճոյ չէր։ Անխտիր պատերազմիկ ըլլալով՝ Թուրքը կը վայելէր թալանի ու սիրութեան իրաւունք գրաւուած քաղաքներու և ձեռք անցուած թշնամիին վրայ։ Չէր կրնար ցեղէն անջատուիլ և անկախ կեանք վարել զինքը չրջապատող ո՛և է երկրի մէջ, ուր անպայման իրր թշնամի պիտի ընդունուէր ու սպաննուէր։ Ցետոյ, զինուորութենէ զատ ուրիշ ասպարէզ ալ չունէր։ Այսպէսով, ցեղը իր ամբողջութեամբ կը դառնար տեսակ մը բանակ, և վեհապետը հրամանատար մը, որ միայն բացարձակ հնազանդութիւն կը պահանջէր, և առոր փոխարէն ամէն վայելք, ամէն ազատութիւն կ'ընծայէր իր զինուորներուն, պարտուած թշնամիին անձին ու ստացուածքին վրայ։

Ահա այդ հնազանդութեան օրէնքին մէջ կը խառնար Թուրք ցեղին բովանդակ վարչական հանճարը։ Փոխադարձ չահու դրութիւն մըն էր ասիկա, որուն անխախտ յարատեւութեան մէջ հնազանդողը նոյնքան չահ ունէր, որքան հնազանդեցնողը, և որ այլ ևս հարկ չէր Թողուր վարչական-քաղաքական մանուածապատ ու դժուարաւար կազմակերպութեանց։ Արդէն քաղաքական կազմակերպութիւնները մեծ մասամբ ընկերային կազմակերպութեանց ուղղակի հետեւանքն են. և Թուրքերը ընկերային

կազմակերպութիւն ալ չեն ունեցած. միշտ պահած են ընդհանուր, համազգական ընտանիքի, բանակի հանգամանքը, ուր յետին զեղջուկը չըփման մէջ է ամէնէն բարձր աստիճանաւորին հետ, և կրնայ մէկ օրէն միւսը երկրին բարձրագոյն դիրքը գրաւել, առանց ատոր համար ընտանեկան անունի կամ աղնուականութեան մագաղաթներու պէտք ունենալու։ Դասակարգ չկար իրենց մէջ. կար պետ մը, բացարձակ իշխանութեան տէր, և հաւատարիմ ծառաներու ամբողջ ժողովուրդ մը։ Պալատական աւազանին անգամ յատուկ դասակարգ մը չէր ներկայացներ, որովհետև ընդհանրապէս կազմուած կ'ըլլար մէկ օրէն միւսը յետնագոյն վիճակներէ բարձրացած մարդոցմէ։ Առաջին Թուրք դեսպանը՝ Սիւլէյման աղա՝ որ Լուի ԺԴ-ի արքունիքը ղրկուեցաւ մեծ չքով ու թափօրով, հասարակ պարտիզպանութենէ բարձրացած էր. նոյն իսկ Ֆրանսական արքունիքը երկար ատեն վարանեցաւ ընդունելու այդքան խոնարհ ծագում ունեցող պաշտօնատար մը։

Քանի՛ այս պայմանները քննենք, այնքան պիտի համոզուինք թէ մեծապէս կը դիւրացնէին նաև պետութեան գործը. վարչական մանուածապատ նրբութիւնները բոլորովին աւելորդ կը դառնային այդ նահապետական դրութեան մէջ. Թուրքերը պարզ զինուորներու կեանքը կ'ապրէին և պարզ զինուորական կանոնով մը,—հնազանդութեան կանոնով,—կրնային կառավարուիլ։ Գրաւուած երկիրներու բնակիչները նոյն այդ հնազանդութեան օրէնքին ենթակայ էին, առանց սակայն զինուորական պարտականութեան, որուն փոխարէն ստիպուած էին տուրք վճարել։ Թուրքերը տարամերժ չէին. չէին ընկճեր զանոնք, չէին արհամարհեր, ու կը յարգէին անոնց կրօնքը։ Մահմէտականութիւնը ընդունած ըլլալով հանդերձ, տակաւին անհաղորդ կը մնային Նուիրական Գրքին, որուն լեզուն, արաբերէնը, օտար ու անմատոյց էր իրենց համար. հետեւաբար չէին իւրացուցած անոր այլամերժ վարդապետութիւնները։ Բայց անոր տեղ կար ուրիշ գիրք մը, դարձող Տէրվիշներու Միաբանութեան հիմնադիր Շէյխ Ճէմալէտտինի հոյակապ Մեսնեվին, որ ամէն բանէ առաջ ընդհանուր եղբայրութիւն և անսահման յանդիմանութիւն քարոզող գիրք մըն էր։ Անիկա կրօնքները կը նմանցնէր սաիփրներու, որոնք կրնային ձեւով ու գոյնով տարբերիլ իրարմէ, բայց միևնոյն ջուրը կը պարունակէին իրենց մէջ։ Եւ Մեսնեվին գրուած էր Թուրք բարբառով, մատչելի ու հասկնալի էր ամէնուն։

Երբոր Թուրքերը Եւրոպա արշաւեցին և սկսան տարածուիլ Թերակղզիին մէջ, իրենց բռունցքէն աւելի այս գեղեցիկ համամարդկային գաղափարներուն չնորհիւ կրցան արմատ բռնել։ Մոհամմէդ չըլլալով և կրօնքի խնդիր չունենալով, յաճախ իրենց դաշնակից ունեցան յոյն իշխանները. և իրենց վեհապետները կրցան ամուսնանալ Բունաց կայսեր ու Սերպիոյ թագաւորին աղջիկներուն հետ, որոնց կրօնքն անգամ չփոխեցին։ Ոչ միայն հաշտ կ'ապրէին քրիստոնեայ տարրերու հետ, այլ կը ջանային անոնց ընդունակութիւններէն օգտուիլ, հոգ չէ թէ ատոր համար ստիպուէին ամենաբարձր դիրքերու հասցնել զանոնք։ Ժամանակ անցնելով՝

ական պինուորական ասպարէզն ալ բանալ անոնց առջեւ. երկրին վարչական կազմակերպութեան մէջ անոնց աշխատակցութեան բարիքը տեսնելով ու գնահատելով, մտածեցին նոյն բարիքով օժտել նաեւ պինուորական կազմակերպութիւնը: Այդ ակզբունքին ուղղակի արդիւնքն է Եէնիչէրիներու կազմութիւնը. Հայեր, Հէլլէններ, Սերպեր ու Պուլկարներ, նոյնքան տիրական տարր մըն էին անոր մէջ, որքան Թուրքերը և Փոքր Ասիոյ միւս վաչկատուն ցեղերը որոնք անոնց միացած էին:

ՊՈՒԼԿԱՐ ՋՕՐԱՎԱՐ ՄԱՐՔՕԶԷՖ
Հրամանատար Արքայական անձնապահ հեծելազօրքին

Մահմուտիին արդիւնքն էր ասիկա: «Թուրքերու՝ խըղճմտանքին ճշմարիտ վարիչները, կը գրէ Տիգրան Երկաթ, Դարձող Տէրվիշներն էին: Մահմուտի ճկուն բարոյականը թոյլատրեց անոնց՝ ժողովուրդներու և կրօնքներու լսիւբրինթոսի մը մէջ չարժիլ ա՛յնպիսի զարմանալի ճարտարութեամբ ու ընտրողութեամբ մը որ մեզի ապշութիւն կը պատճառէ՝ երբ քննելու ելլենք մեր օրերու Թուրքը ներկայացնող պինուորը: Քրիստոնեաները ո՛չ միայն օգտակարապէս գործածուեցան իրենց ընդունակութեանց համեմատ՝ ցամաքային ու ծովային պինուորութեան մէջ, այլ նաեւ քաղաքները վայելեցին կարգ մը արհածանքներ որոնք անցեալին վրայ ոչ մէկ ցաւ զգալու պատճառ թողուցին: Նորեկ տիրապետողները տուրքը կը կանոնաւորէին, հերձուածներու հանդէպ անտարբերութիւն ցոյց կու տային, ճամբաներու ապահովութիւնը կը հաստատէին, վաճառականութեան համար կը բանային բարգաւաճումի երկար հեռանկար մը»: Այս կերպով չարունակուեցաւ իրենց տիրապետութիւնը մինչև Ցաթիհ, մինչև Պոլսոյ առումը, և իրենց կառավարութեան այս պարզ, թոյլատու, նոյն իսկ անուշ եղանակն էր պատճառ որ Բիւզանդիոնի պաշարման միջոցին՝ մայրաքաղաքը չրջապատող և գէշ աղէկ Հէլլէնականութեան ցանցին մէջ ինկած ժողովուրդներէն ոչ ոք պաշարուողներուն օգնութեան փութաց: Սոակ Թուրքին սուրը չէր որ զանոնք կասեցուց, այլ մանաւանդ Թուրքին կառավարական դրութիւնը, անսահման կերպով գերազանց քան

բիւզանդականը։ Ֆաթիհէն վերջ՝ նոյն բանը.—«Կայսերական իշխանութեան փոխանցումը Բալէօլոկներէն Օսմաններու ձեռքը՝ չեղաւ այն բիրտ դէպքը, անակնկալ յեղաշրջումը, զոր դպրոցներու մէջ մեզի կը սորվեցընեն։ Այդպէսով՝ ո՛չ ցեղ մը ուրիշ ցեղի մը յաղթեց, ոչ ալ նոր կրօնք

ՊՈՒՀԿԱՐ ՋՕՐԱՎԱՐ ՏԻՄԻԹՐԻՋ ՈՐ ՔԸՐՔ ՔԻԼԻՍԷՆ ԳՐԱԻԵՑ

մը ուրիշ կրօնք մը ընկճեց։ Կ. Պոլսոյ պաշարման միջոցին՝ Մէհմէտի Մեծ Եպարքոսը Ցոյն մըն էր. անոր ընտրեալ զինուորները քրիստոնեայ եէնիչէրիներ էին, ու քաղաքին առումը անկից կը պարտէր Եւրոպացիի մը, Տանիցի Օրպանի, որ Մէհմէտի հաչուոյն ժամանակին ամէնէն խոշոր թընդանօթները թափեց։ Իրաւ է որ Մէհմէտ մտաւ Այա Սոֆիայի մզկիթին մէջ՝ զոր Պաչակիրները ախոռի մը վերածեր էին, ու անկարող եղաւ արգելք ըլլալ իր բանակին՝ որ երեք օր անընդհատ աւարի չտար մայրաքաղաք մը, զոր քրիստոնեայ զինուորները՝ արձանները խորտակելով՝ կրակի

մատնած էին և պալատները հրդեհելով յափշտակեր էին բոլոր ոսկին ու դրամը: Ժամանակին պատերազմներուն յատուկ այս ծայրայեղութիւններէն չենք կրնար հետևցնել թէ Մէհմէտ մոլեռանդ մը եղաւ. անիկա երբեք չունեցաւ Իսլամութիւնը տարածելու մտածում մը. իր աշխարհակալութիւնը լոկ քաղաքական եղաւ, ու երբ զայն աւարտեց, չդիմեց ոչ Գահիրէի Խալիֆին, ոչ ալ Մէքքէի Շէրիֆին նուիրագործման: Ան Գոնիայի Դարձողներու Մեծաւորէն (Չէլէպի) խնդրեց իշխանական փոխանձումը Յոյն Վեհապետութեան, որուն Թուրքերը կը ցանկային Փոքր Ասիա մըտնելնէն ի վեր: Մէհմէտ իր դրօշներուն նշանը ըրաւ Բիւզանդիոն քաղքին խորհրդանշանը եղող Անահիտի Մահիկը և իր դիմապատկերովը դրամ կտրեց՝ «Մեհմէտ՝ Կայսր Յունաց» նշանաբանով»:

Իսլամ և քրիստոնեայ տարրերու համահաւասար իրաւունքով մասնակցութիւնը պետական գործերու տնտեսութեան՝ որ Ֆաթիհի և իր նախորդներուն կողմէ նուիրագործուեցաւ, նոյն ինքն Օսմանցիութեան սկըզբունքն էր զոր մօտաւորապէս հինգ դար ետք Ժէօն-Թիւրքերը երկիցս պիտի հռչակէին, ի զուր զայն գործադրելու աշխատելով: Եթէ խորը փընտռենք՝ վաղընջուց Թուրքերու յաջողութեան ինչպէս նաև մեր օրերու Ժէօն-Թիւրքերու անյաջողութեան միակ պատճառը կրօնքի հարցն է: Ֆաթիհ և իր նախորդները՝ Մէվլանա Ճէլալէտտինի Մեսնեվիին լայնախոհ ու թոյլատու սկզբունքներէն ներշնչուած, կրօնքի խտիր չէին դներ պետութեան օգտակար մարդոց ու դրութեանց ընտրողութեան մէջ. պետական օգտին առջև՝ կրօնքի տեսակէտը կը մնար երկրորդական. իրենց տիրապետութիւնը աւելի նախընտրելի էր ուրեմն քան նոյն ինքն բիւզանդական տիրապետութիւնը որ անպայման հելլէնացման կը ձգտէր, բոլոր հպատակ ժողովուրդներուն Օրթոտոքս կրօնքը պարտադրելու աշխատելով: Ազգութեանց իրաւունքները, զորս այն ատեն մի՛ միայն կրօնքը կը մարմնացնէր, աւելի անխաթար կը մնային Թուրքերուն քան Յոյներուն օրով: Ասոր համար է որ յաջողեցան: Իսկ Ժէօն-Թիւրքերուն փորձերը անյաջողութեան մատնուեցան, որովհետև կրօնքի, և անոր հետ սերտօրէն կապուած Թրքութեան տեսակէտներուն առաջնութիւն տուին միւս բոլոր նկատումներուն վրայ. միակ իրողութիւն մը կը բաւէ իրենց անյաջողութիւնը բացատրելու համար.—հաւասարութիւնը, եղբայրութիւնը, խղճի ու մտքի ազատութիւնը ապահովելու նպատակով գումարուած Սամ. Խորհրդարանին Ժէօն-Թիւրք մեծամասնութիւնը, հանդիսաւոր նիստի մը մէջ չվարանեցաւ խոշոր վարկ մը քուէարկելու... Իսլամութեան տարածումը, այսինքն ոչ-իսլամ տարրերը իսլամացնելու գործը քաջալերելու համար: Այս տեսակ մտածում մը ոչ Ֆաթիհի, ոչ ալ իր նախորդներուն մտքէն անցաւ երբեք, անանկ ատեն մը մանաւանդ ուր ամէն դիւրութիւն ունէին ատոր համար:

Նոյն պետական իմաստութեան արդիւնքն էր նաև հպատակեցուած ժողովուրդներու ներքին վարչական կազմակերպութեանց պահպանումը: Երբոր Ֆաթիհ Պոլիս մտաւ, տիրող կարգերէն ոչ մէկը չըջեց. չդպաւ նոյն իսկ Յոյն Իշխանապետութեանց, որոնք երկար ատեն յարատևեցին. յե-

ատոյ իր պաշտօնին մէջ վերահաստատեց Յոյն Պատրիարքը, նոյն իսկ աւելի լայն իրաւասութիւններ տալով անոր. և որովհետև Հայեր կը գտնուէին իր բանակին մէջ, ու լաւ գաղափար մը կազմած էր մեր ցեղին ընդունակութեանց մասին, Յոյն Պատրիարքութեան կողքին հաստատեց նաև Հայ Պատրիարքութիւն մը, նոյնքան լայն իրաւասութիւններով։ Այդ իրաւասութիւնները, դարերու ընթացքին ո՛չ միայն չսահմանափակուեցան, այլ աւելի ընդարձակուեցան նոր պահանջումներու ու նոր պայմաններու բերմունքով։ Մինչև յիսունական թուականները Պոլսոյ Հայ Պատրիարքարանը գրեթէ փոխարքայական իրաւունքներ ունէր իր հօտին վրայ. ինք կը

ԳԵՂԱՑԻՆԵՐՈՒ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ

Տեսարան մը պուլկարական զօրահանութենէն

նայէր Հայոց դատերը, ինք իր բարապաններուն միջոցաւ ձերբակալել ու պատժել կու տար զանոնք, և յանցաւորները,—չսա հեղ նոյն իսկ պահքերնին աւրողները,—ինք կը բանտարկէր Ս. Փրկչի հաստատութեան կամ եկեղեցիներու յարակից բանտախուցերու մէջ. յետոյ՝ աւելի ետքը՝ ինք գրաքննութեան կ'ենթարկէր Հայ թերթերն ու տպարանները, և Կաթոլիկութեան ու Բողոքականութեան պայքարներուն առթիւ, չսա հեղ իբր անկախ տարր մը պետութեան մէջ՝ ուղղակի ինք կը մարտնչէր օտար տէրութեանց դեսպաններուն դէմ, և համաձայնութիւններ կը կնքէր անոնց հետ։ Ազգային Սահմանադրութեան մը անհրաժեշտ դառնալը մեր ազգին մէջ՝ Պատրիարքարանին այս գրեթէ բացարձակ իշխանավարութեամբ միայն կրնայ մեկնուիլ. և այդ Սահմանադրութեան նուիրագործումը իբր պե-

տական օրէնք, ուրիշ ամէն բանէ աւելի լաւ կրնայ ապացուցանել Հայ ժողովուրդին, ինչպէս բոլոր ժողովուրդներուն, ներքին-վարչական անկախութիւնը Օսմ. Կայսրութեան մէջ։ Ահա այս իմաստուն դրութեամբ

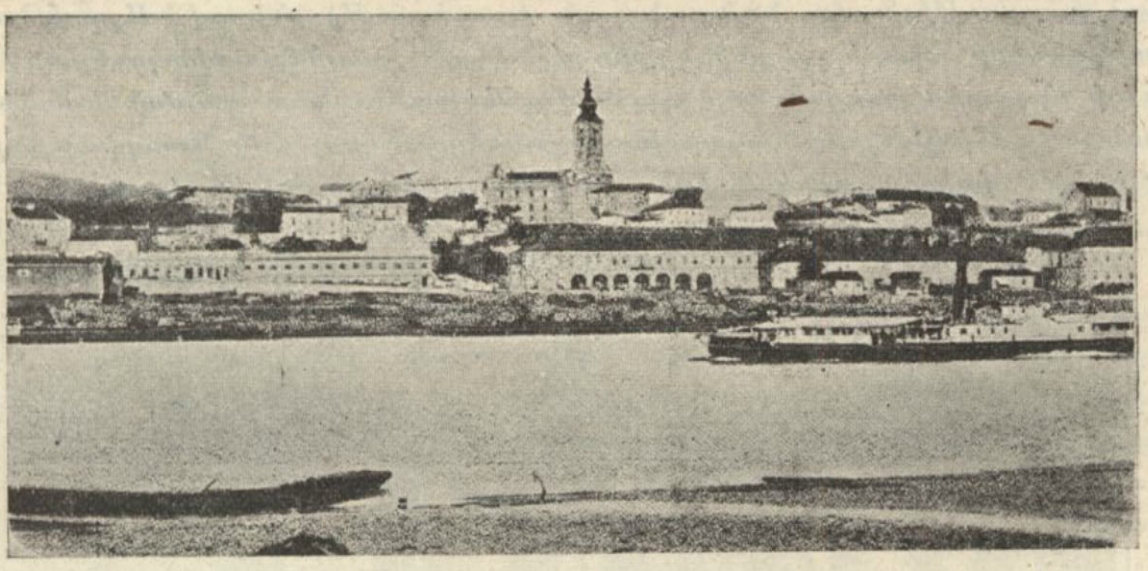

Պելկրատ, Մայրաքաղաք Սերպիոյ

Թուրքերը կրցան իրենց իշխանութիւնը հաստատել տարակրօն ցեղերու և երկիրներու վրայ, և փոխանակ թշնամութեան՝ ջակցութիւն գտնել անոնց մէջ։

Սակայն ժամանակ անցնելով Ճէլալէտտինի Մհանիվին՝ որուն արդիւնքն էր այդ քաղաքական իմաստութիւնը, տեղի տուաւ միւս Նուիրական Գրքին առջև. ահագին Իսլամ աշխարհ մը կը գտնուէր անոր ազդեցութեան ենթակայ. նոր կազմակերպուած, ամէն կողմէ քրիստոնեայ տարրերէ շրջապատուած, մանաւանդ Եւրոպական տէրութեանց ու Հռոմի Պապերուն սպառնալիքին ենթակայ Թուրք Պետութիւնը անսահման չահ ունէր այդ Իսլամ աշխարհին հետ սերտ յարաբերութեան մէջ մնալով. Քրիստոնեայ Եւրոպային համախոհ ոյժին դէմ որ իր գոյութեան կը սպառնար, Իսլամութեան ցրուն հատուածներէն համախոհ ոյժ մը գոյացնելը պետական անհրաժեշտութիւն մը դարձաւ Թուրքիոյ համար. Համիտլամութեան նախնական ձևն էր ասիկա, և արդիւնքն էր աւելի պաշտպանողական քան յարձակողական մտածման մը։ Բնական է այդ Իսլամ խմբաւորման անհրաժեշտ կապը սուկ Գուրանը կրնար ըլլալ. ահա թէ ինչո՛ւ անոր ազդեցութիւնը համապարփակ դարձաւ նաև Թուրքիոյ Պետական կազմին մէջ։ Ցետոյ, միշտ նոյն իսլամական համախմբման անհրաժեշտ ծրագիրը իրականացնելու համար, Թուրք Սուլթաններ ապշեցուցիչ աշխարհակալութիւններով հպատակեցուցին Մահմէտական աշխարհին ամենամեծ մասը, մանաւանդ Եգիպտոսը որ ուղղափառ Մահմետականութեան երկրորդ Հռոմն էր դարձած իր նշանաւոր կրօնական հիմնարկութիւններով ու Մէտրէսէներով։ Խալիֆայութեան միացումը սուլթանական գահուն, պատկումը եղաւ այս քաղաքականութեան, և Թուրքերը որոնք

սակաւաթիւ մասնիկ մըն էին Իսլամ աշխարհին մէջ, դարձան անոր ամէնէն գերակշիռ տարրը։

Եւ սակայն՝ նախնի պետական ըմբռնումը շրջուեցաւ։ Իսլամ խըմբակցութեան միացման կապը դարձած Մատեանը չունէր Մեսնեվիին թոյլատու լայնախոհութիւնը։ Աններող ու տարամերժ եղան անոր քարոզիչները։ Նոր կրօնուսոյցներու կարեւորագոյն խումբը Թուրքիա ժամանեց Գահիրէէն, ուր գոյութիւն ունեցող կրօնական կազմակերպութիւնները անխնայ հալածանքի մը առարկայ դարձուցած էին Քրիստոնէութիւնը. այդ ոգին ընկերացաւ կրօնուսոյցներուն, և տակաւ կրօնքի տեսակէտը սկսաւ աւագագոյն տեղը բռնել պետական կազմին մէջ։ Ատոր բնական հետեւանքն էին կրօնական խտրութիւնը, և ոչ-իսլամ տարրերը իսլամացնելու դրութիւնը։ Քիչ առ քիչ՝ ինչ որ իսլամ չէր՝ հեռու պահուեցաւ երկրին վարչութենէն. եթէ պետական անհրաժեշտութիւնը ստիպէր ալ ոչ-իսլամի մը իմաստութեան ապաւինելու, անիկա երբեք չէր կրնար չքօղել Իսլամներու առանձնաշնորհումը եղող պաշտօններով կամ աստիճաններով. պաշտօնը անուանապէս Իսլամի մը կը յանձնուէր միշտ, իսկ ինք որ բուն գործը կատարողը, այսինքն պաշտօնը վարողն էր, շատ շատ խորհրդականի կամ նոյնքան անորոշ ուրիշ անուանման մը տակ անհետ կը մնար։ Գազէզ Ամիրան՝ իր ատենուան Եպարքոսներուն ստանձնածէն անհունապէս աւելի ծանր պատասխանատուութիւններ չալկեց յաճախ, և անսահման ծառայութիւն մատոյց Օսմ. Գահուն, բայց որովհետեւ չունէր պետական տիտղոս մը որուն միջոցաւ իր անունը կապուած մնար կատարած գործերուն, իր դերը կը մնայ անյայտ և Թուրք պատմագէտներ ինք-

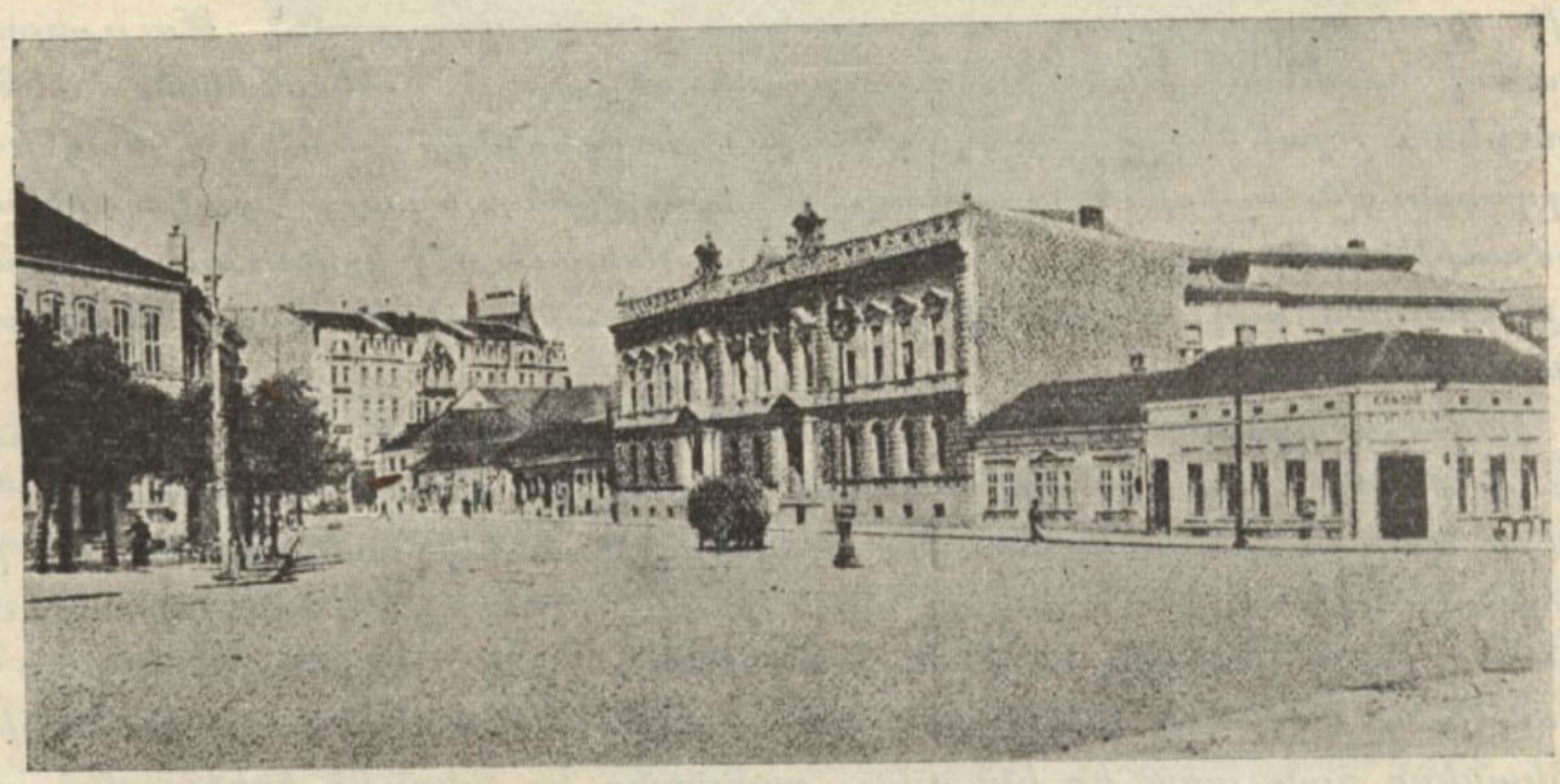

Պէլկրատի Աղեքսանդր Հրապարակը

զինքնուն իրաւունք կուտան նոյն իսկ անոր գոյութիւնը անգիտանալու։ Հաստատուեցան տակաւին տարազներու տարբերութիւն և առօրեայ կենցաղին յատուկ զանազանութիւններ՝ իսլամ և ոչ-իսլամ տարրերու միջեւ.

վերջիններըը չէին կրնար ձի նստիլ՝ առանց աստր համար կայս. հրովարտակ մը ունենալու. յետոյ չէին կրնար անցնիլ կարգ մը թաղերէ: Էրզրումի մէջ մինչեւ այսօր գոյութիւն ունի «կեավուր պօղան» թաղը՝ ուր ծնած է նախորդ Եպարքոս Բիւշիւկ Սահտ փաշա, եւ ուրկէ, ինչպէս կը հաւաստեն, դարերէ ի վեր ոչ մէկ քրիստոնեայ կրցած է անցնիլ: Ինչպէս կան է կրօնական իրերու մէջ մանաւանդ կը շեշտուէր այս զանազանութիւնը. Քրիստոնեաները նոյնիսկ զանգահարութեան իրաւունքէ զրկուեցան դարերով: Ոչ-իսլամ տարրերու առջեւ փակուեցաւ նաեւ զինուորական ասպարէզը. Եէնիչէրիներու խումբն անգամ որ Քրիստոնեայ ժողովուրդներով գոյութիւն առած ու տեւած էր, դարձաւ իսլամական զօրախումբ: Որչա՛փ հեռու ենք Մհանիվիին և Մէվլանա Ճէլալէտտինի ու իր աշակերտներուն քարոզած մարդկայնական սկզբունքներէն: Այս խորութեանց անխուսափելի հետեւանքը պիտի ըլլար անշուշտ փոխադարձ անսիրելութիւն մը պետութեան իսլամ և ոչ-իսլամ ժողովուրդներուն միջեւ, և այդ անսիրելութենէն պիտի ծնէին կարգ մը վտանգաւոր վարդապետութիւններ՝ ինչպէս տիրող տարրի և հպատակեցուած տարրի տեսակէտը, ոչ-իսլամները սոսկ կաթնատու կովեր նկատելու և անոնց աշխատութեան արդիւնքը զանազան կամայական եղանակներով կորզելու վարժութիւնը, ինչպէս նաեւ զանոնք արհամարհելու, անարգելու և անոնց վրայ կեանքի ու ինչքի բռնաբարման տրաքռնեան իրաւունքին հաստատումը: Առկէ առիթը կը սկսի Թուրք վարչութեան յոռետիւնը որ այլեւս անդարմանելի, գրեթէ ճակատագրական պիտի դառնար:

Այսպէս ահա՝ կ'ունենանք երկու որոշ պետական դրութիւններ. առաջինը, — կրօնական թոյլտուութեան շրջան, — կը պարզէ եւրոպական հողին վրայ աշխարհակալուած տարակրօն երկիրներու մէջ Թուրքերուն ապահով հաստատութեան գաղտնիքը, և երկրորդը, — կրօնական անհանդուրժողութեան շրջան. — կը բացատրէ այն պատճառները՝ որոնք հետզհետէ դժգոհացուցին ոչ-իսլամ տարրերը, և պարբերական բայց էապէս միևնոյն չարժառիթներէն ծնած ու միևնոյն պայմաններուն մէջ կրկնուած իրարաձութիւններով այդ երկիրները մաս առ մաս անջատեցին Օսմ. Կայսրութենէն:

Անշուշտ դիւրին գործ չեղաւ ասիկա: Կրօնական անհանդուրժողութեան շրջանը մտնելէն շատ վերջը՝ Թուրքը տակաւին բաւական զօրաւոր էր իր կամքը պարտադրելու համար թէ՛ Կայսրութեան հպատակներուն և թէ օտար տէրութեանց: Հակառակ ամէն բանի, Թուրք կառավարութիւնը ապահով էր իր տարակրօն ժողովուրդներուն վրայ. որքան ատեն որ իր զօրութիւնը կը մնար յաղթական օտար տէրութեանց դէմ, բոլոր Քրիստոնեաները հանդարտ կը կենային. սարսափը կը խեղդէր իրենց մէջ արթնցող ամէն տեսակ ցանկութիւն կամ ազատագրութեան ըղձանք: Օտարին դէմ անզօր մնալէն վերջն է որ ինքզինքը դժուարին կացութեան մը մէջ գտաւ մանաւանդ Եւրոպայի հողին վրայ. իր անպարտելիութեան հաւատքը խախտած էր. հպատակեցուած ժողովուրդները, սկսեալ Յոյներէն, հետզհետէ ազատագրութեան մը կարելիութեան հաւատացին, և յաղ-

թական օտարը, երբեմն իր չահերը ապահովելու և յաճախ ալ՝ Թուրքիան միշտ աւելի տկարացնելով անոր կողոպուտը իւրացնելու մտածութեամբ, քաջալերեց ու հովանաւորեց անոնց խլրտումները։ Ահաւոր վաղորդայնի մը, — այսօրուան դէպքերուն, — նախանշանը եղող այս փորձանաւոր կացութենէն ճողոպրելու համար Թուրքիա երկու ճամբայ ունէր իր առջեւ, մէկը ապահով ճամբայ մը, բարեկարգութեան ուղղութիւնը, միւսը

ԳԱՀԱԺԱՌԱՆԳ ԻՇԽԱՆ ԵՈՒՍՈՒՖ ԻԶԶԷՏՏԻՆ

վտանգաւոր ճամբայ մը, բռնութեան ուղղութիւնը։ Նախորդ գլխուն մէջ երկարօրէն բացատրեցինք թէ բարեկարգութիւնը կարելի չէր, և թէ բարեկարգութեան անունով կատարուած մէկ քանի փորձերը սոսկ բառերու կամ քնաւ չգործադրուելու սահմանուած խոստումներու խաբուսիկ չարժումներ էին։ Կը մնար ուրեմն բռնութեան ճամբան, և Թուրքիոյ ժամանակակից պատմութիւնը մէջտեղն է՝ ապացուցանելու համար թէ Մահմուտ Բ.ի օրէն սկսեալ, — յունական անդրանիկ ապստամբութենէն սկսին — Օսմ. կառավարութիւնը իր սահմաններուն մէջ գոյութիւն առած հիմնաւոր դժգոհութիւնները և զանոնք արտայայտող խլրտումները բառնալու համար բռնական միջոցներուն նախապատուութիւն տուաւ. Քիոսի ջարդերը 1822ին, Քիւրտիսթանի ջարդերը նոյն տեսնները, Լիբանանի ջարդերը 1860ին, Սերպիոյ ջարդերը 1862ին, Պուլկարիոյ և Հէրսէքի ջարդ-

դերը 1876ին, Հայկական Ջարդերը 1896ին, կրէտական Ջարդերը 1897ին, յետոյ՝ մակեդոնական Ջարդերը 1904ին՝ ուրիշ փաստի պէտք չեն՝ Թողուր այդ մասին. և դեռ այս Ջարդերը խոշոր գիծերն են կիրարկուած բռնական միջոցներուն. ի՛նչ անասելի հալածանքներու, կեղեքումներու և ճնշումներու զարհուրագին պատմութիւններ կը խտացնեն իրենց մէջ այդ եղերական Թուականները։

Անբաւական միանգամայն ամէն կողմը բռնութեան այդ դրութիւնը կիրարկելու, պետութիւնը ծնունդ տուաւ նաև առանձնաշնորհեալ տարրերու, որոնք բնական պահապաններու դերը պիտի խաղային Կայսրութեան խռոված կամ խռովելու տրամադիր նահանգներուն մէջ, անխնայ կեղեքումներու դրութեամբ մը ցրիւ ցրիւ ընելով, տկարացնելով կամ սոսկումի տակ պահելով ըմբոստ ժողովուրդները։ Տէրութեան ընծայուած այդ «աջակցութեան» փոխարէն, առանձնաշնորհեալ տարրերը պիտի ունենային թալանի, հարստահարութեան, բռնագրաւման, առեւանգութեան, նոյն իսկ սպանութեան իրաւունք մը վերոյիշեալ ժողովուրդներուն վրայ։ Այս ծառայութեան յատկացուած էին մասնաւորաբար երկու ցեղեր՝ Ալպանացիք Եւրոպական Թուրքիոյ, և Քիւրտերը Ասիական Թուրքիոյ մէջ։ Կային տակաւին ուրիշ ցեղեր ալ, ինչպէս Չէրքէսներն ու մէկ քանի խալամ ժողովուրդներ, բայց առաւելապէս Քիւրտն ու Ալպանացին Դրան ձեռքը գործիք կը դառնային՝ դժգոհ տարրերու խլրտումները չախչախելու և երկրին մէջ պոյացնելու համար սարսափի անդորրութիւն մը, Համիտեան հռչակաւոր «Ասայիշ պէր քէմալ տըր»ը։

Ինչպէս առիթ ունեցանք ըսելու, այդ երկու ցեղերը մեծ տարբերութիւն չունէին իրարմէ. երկուքն ալ զէնքի հետ կը մեծնային, և աւազակութիւնը իրենց համար ասպարէզ մը ըլլալուն՝ լաւ ռազմիկներ էին։ Քիւրտ մայրը հացը ծառի մը բարձր ճիւղերուն վրայ կը՛ զետեղէր, և անօթութենէն լացող տղուն ձեռքը հրացան մը տալով կը տանէր այդ ծառին տակ, ցոյց կուտար հացը ու կ՛ըսէր. «Քանի որ անօթի ես, ահա քեզի հրացան, ահա նաև հաց. զա՛րկ, վար ձգէ ու կեր»։ Անդին՝ Շար-Տաղի սարերուն կատարը՝ Ալպանացի մայրը ժայռի մը ծերպին կամ մացառներէ գոյացած բնական թաքստոցներու մէջ կը պահէր տղոց հացը, և երբ անոնք գային ու անօթի ըլլալնին պոռային, «Գացէ՛ք գտէք, հացը պահուած է», կ՛ըսէր, անոնց մօտ սրելու համար որսի հոտառութիւնը որ վաղը միւս օր՝ երբ քիչ չատ մեծնալով քրիստոնեայ գիւղերը թալլելու պիտի ելլէին, իրենց լաւագոյն առաջնորդը պիտի ըլլար։ Տղաքը կը մեծնային անվախ, և Կայսրութեան արեւմտեան ու արեւելեան սահմաններուն վրայ, իրարմէ այնքան հեռաւորութեան մէջ, նոյն անկախութեան հաւատքը նոյն սպերասան յանդգնութեամբ կ՛օժտէր զանոնք։ Կուսակալ, պաշտօնեայ, ոստիկան՝ անոնց աչքին նշանակութիւն չունէին. Ալպանացիին ու Քիւրտին համար հաւասարապէս՝ բուն Փաշան հրացանն էր և բուն վէզիրն ալ սուրը։ Կեանքի համանման պայմաններ՝ միևնոյն ընդունակութեանց տէր դարձուցած էին զիրենք, և այդ ընդունակութեանց մէջ՝ զէնքի գործածութեան վարժութենէն անմիջապէս ետք կուգար գողու-

թիւնը որ զայն կը լրացնէր ։ Երբ տակաւին Վիտին օսմ. հող էր, Ֆրան-
սացի ճանապարհորդ մը՝ Կիյեօմ Լըժան՝ կ'այցելէ տեղւոյն կուսակալ

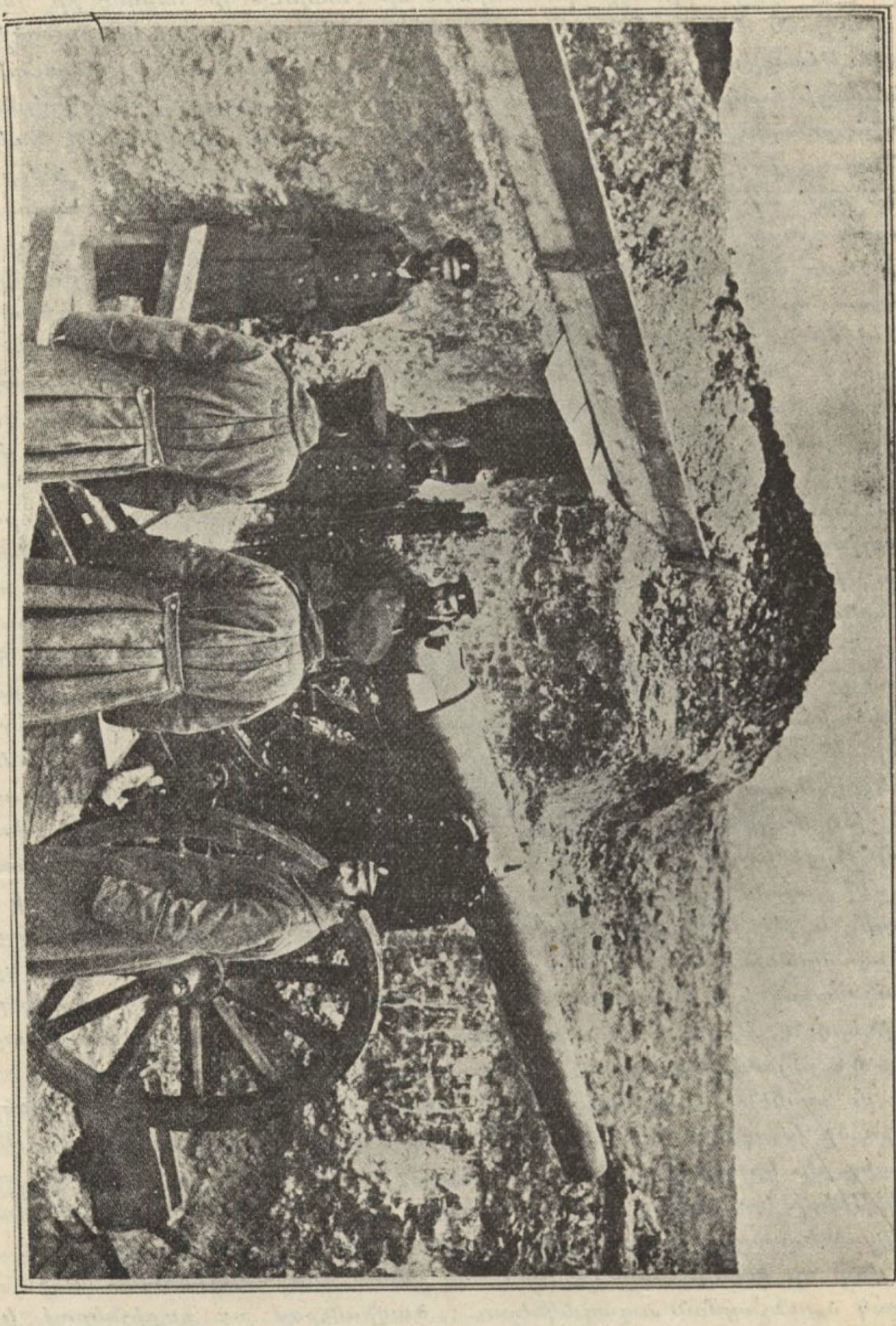

Պուլկարական պաշարման թնդանօթ մը Չաթալճայի առջեւ

Բասիմ փաշայի որ բարեհամբոյր մարդու արդար համբաւ մը կը
վայելէր ։ Լըժան պտտած էր ամբողջ Անատօլըն, մասնաւորաբար

քրդական չրջանակները, և կ'ուզէր ճանչնալ նաև Ալպանացի ժողովուրդը։ Այս մտքով կարգ մը հարցումներ կ'ուղղէ կուսակալին, որ առանց ուղղակի պատասխան մը տալու, կը հարցնէ իր կարգին թէ ինչ բան մանաւանդ աչքին զարկաւ Բիւրտ ժողովուրդին մէջ։ — «Գողութեան մէջ ցոյց տուած ճարտարութիւնին»։ — կը պատասխանէ Ֆրանսացի ճամբորդը։ Այն ատեն՝ Բասիմ փաշա զինքը կ'ապահովցնէ թէ նոյն ճարտարութիւնը, աւելի կատարեալ ձեւով մը, պիտի գտնէ նաև Ալպանացւոց քով։ Լրժան չուզեր հաւատալ. ինչ որ տեսած էր Բիւրտիա-թանի մէջ՝ անհաւասարելի երևցած էր իրեն։ Փաշան սակայն դիւրաւ կը համոզէ զինքը, պատմելով հետևեալ մանրավէպը զոր Ֆրանսացին նոյնութեամբ մէջ բերած է իր ճամբորդութեան յիշատակներուն չարքին.— «Անգամ մը կ'ըսէ, Բասիմ փաշա, Պարսից Շահերէն մէկը մեր դեսպանին հետ վէճի կը բռնուի Պարսկաստանի և Թուրքիոյ գերազանցութեան մասին, և ի վերջոյ՝ իր սեփական երկրին առաւելութեան իրր ապացոյց՝ կ'ըսէ թէ Պարսկաստանի մէջ կը գտնուին աչխարհի էն նշանաւոր գողերը, Բիւրտերը, որոնք կրնան նոյն իսկ Սուլթանին ապարօշին վրայի թանկագին քարերը գողնալ հանդիսաւոր ընդունելութեան մը միջոցին, բոլոր ներկաներուն և Սուլթանին ալ աչքին տակ։ Այն ատեն՝ Բիւրտերը ամբողջովին Պարսից իշխանութեան տակ էին։ Դեսպանը կը փութայ իւրողութիւնը իմացնել Սուլթանին, և խնդիրը կ'երկարէ մինչև Տիվանը, որուն անդամակցող փաշաները, իրենց անձնասիրութեան մէջ վիրաւորուած, կ'որոշեն Շահին զրկել գող մը այնքա՛ն ճարպիկ որ նոյն իսկ այդ համբաւաւոր Բիւրտերը տոպրակը դնէ։ Ընդհանուրին կարծիքը այն կ'ըլլայ որ այդ աստիճան կատարելագործեալ աւազակ մը յոկ Ալպանիան կրնայ ընծայել. և ահա գիր մը կը փութացնեն Տրինի եզերքները բնակող ամէնէն ազդեցիկ Ալպանացի պետին, կը յայտնեն իւրողութիւնը, չմոռնալով աւելցընել թէ երկրին պատիւը իր ղրկելիք մարդէն կախուած է։ Պէյը իսկոյն նիհար Ալպանացի մը ճամբայ կը հանէ դէպի Պոլիս, անոր տուած նամակին մէջ յայտնելով թէ խնդրուած տեսակէն լաւագոյն մէկը չունի այդ միջոցին և թէ ի հարկին՝ երբ անիկա պարտուի կատարուելիք մրցման մէջ՝ պատրաստ է ինք անձամբ գալու։ Ալպանացին չուտով կը ղրկեն Պարսկաստան և ի ներկայութեան Շահին, Օսմ. դեսպանին ու բոլոր եւրեւելիներուն, մրցումը կը սկսի։ Բիւրտը որ պիտի մրցէր Ալպանացիին հետ, կը յայտնէ թէ ծառէ մը վեր չուլլուելով՝ Թուխսի նստած էգ արծիւի մը տակէն հաւկիթները պիտի գողնայ՝ առանց արծիւին զգացնելու։ Ու գործը խօսքին միացնելով, Բիւրտը կը հանէ հագուստները, միայն վարտիք մը կը պահէ վրան, կը չուլլուի ծառն ի վեր, և արծիւին տակի հաւկիթները կը գողնայ այն աստիճան ճարտարութեամբ որ անիկա չի հասկնար եղածը։ Բայց մինչդեռ յաղթանակին հրճուանքով լեցուած՝ ծառէն վար կը սահէր, զարմացմամբ կը տեսնէ որ հանդիսականները, փոխանակ սքանչացման աղաղակներու՝ ծաղրանքով ու քրքիչներով կ'ընդունին զինքը։ Վար իջնելէն վերջ միայն կը հասկնայ պատճառը։ Այն միջոցին ուր ինք արծիւին տակի հաւկիթները գողնալու զբաղած էր, Ալ-

պանացին՝ ծառն ի վեր իրեն հետևելով, գողցած թռցուցած էր իր մերկութիւնը ծածկող միակ վարտիքը»։ Ու Բասիմ փաշա կը յարէ՝ հեգնութեան գերագոյն չեչոտով մը. «Այսպէս ահա Ալպանացին այդ օրը փրկեց երկրին պատիւը»։

Վիտինի կուսակալը, գերազանցապէս ևեֆրէ մարդ, կրնայ կատակի համար պատմած ըլլալ այս մանրավէպը. բայց վերջապէս անուրանալի

ՊՈՒԼԿԱՐԻՈՑ ԷԼԷՕՆՕՐԱ ԹԱԳՈՒՀԻ

բան է թէ երկու ցեղերն ալ անհաւասարելի կը մնան աւազակութեան մէջ։ Պեսութիւնը՝ իր գտած ալակցութեան փոխարէն զանոնք տանձարձակ և ամէն հակակշռէ ազատ պահելով հանդերձ՝ թերևս չէր ուզեր որ մղուին տարապայման ծայրայեղութեանց, որոնք կրնային փորձանքներ բանալ երկրին գլխուն՝ օտար միջամտութեանց առիթներ ստեղծելով։ Բայց այդ դրութեան մէջ միջին ճամբայ չէր կրնար ըլլալ. կամ բացարձակ զսպում, և կամ բացարձակ տանձարձակութիւն. կարելի չէ գողին համար գողութեան չափ կամ աւարառութեան սահման որոշել. այն որ գաղնալու արտօնութիւն ունի, կը գողնայ ինչ որ կարելի է վերցնել. նոյնը նաև սպանութեանց մասին. որոշ ժամանակներու մէջ ծագած տագնապ-

ներու ընթացքին վերջէն եկած սպանութեան արտօնութիւնը՝ այդ տագնապներուն անցնելէն վերջ եթէ ետ ալ առնուէր, նորէն սպանութեանց չքլանը չէր փակուեր. մէկ անգամ անպատիժ սպանութեան յորդորել՝ կը նշանակէր մշտական ոճրագործներ ստեղծել. և հերուան սպանութեան յորդոր կարդացած իշխանութիւնը չէր կրնար մէկ օրէն միւսը պատիժ սահմանել տարբեր ոճրի մը համար. յետոյ՝ ինչպէ՞ս պատժել այդ մարդիկը, որոնց միշտ պէտք կըրնար ծագիլ, զորս դարձեալ սպանութեան մղելու առիթներ ապահով կերպով պիտի յայտնուէին. եթէ օտար պահանջումներու և սպառնալիքներու վրայ, պատիժը անհրաժեշտ ալ դառնար, ձեւական պատիժ մը պիտի ըլլար. բանտին մէկ դռնէն մտնողը՝ ապահով կերպով դուրս պիտի ելլէր միւս դռնէն. որովհետև զանոնք խրատչեցնել ո՛և է իրական պատժով՝ կը նշանակէր միանգամ ընդ միշտ զրկուիլ անոնց աշակցութենէն: Այս անհրաժեշտութիւնն էր պատճառ որ Մուսա պէյ, նոյնիսկ չռնդալից դատէ մը և իր ոճիրներուն հատուցումէն վերջ, անպատիժ մնաց:

ՊՈՒԼԿԱՐ ՋՕՐԱՎԱՐ ՍԱՐԱՖՕՎ

Թուրքիոյ պետական մարդիկը այդ ցեղերը իրենց առանձնաշնորհմանց տէր պահելու համար ուրիշ պատճառ մըն ալ ունէին. անոնց հաւատարմութիւնը Սամ. Գահուն՝ լոկ շահու տեսակէտի մը արդիւնքն էր. երբ այդ շահը գադրէր, անոնք իսկոյն կրնային ուրիշ կողմ շահ փնտռելու ելլել, և ո՛ր կողմ ալ որ անցնէին, Թուրքիա իրեն դէմ պիտի գտնէր զանոնք: Պատմութիւնը յաւազան վկան է ասոր. Ալպանացին ու Քիւրտը շատ հեղ մարտնչած են Սամ. կառավարութեան դէմ, որ միշտ ծանր զոհողութիւններով միայն յաջողած է զանոնք իր Մականին տակ պահել: Կրկնակի շահ կար ուրեմն զանոք սիրաշահելուն մէջ. պետութիւնը թէ՛ անոնց հաւատարմութիւնը կ՝ապահովէր, և թէ՛ մանաւանդ աչալուրջ ու ապահով պահապաններու հոգ չէ թէ անողորմ հակողութեան կ՝ենթարկէր իր Քրիստոնեայ հպատակները, Կայսրութեան մէկ ծայրէն միւսը:

Հարկաւ իմաստուն դրութիւն մը չէր ասիկա: Թուրք տարրը իր ոյժերէն վեր աշխարհակալութիւններ կատարած էր, և այդ ահագին կայս-

րութիւնը կառավարելու համար ընտրած էր ամէնէն անյարմար եղանակը, այսինքն քացարձակ կեդրոնացման սիստէմը, ամէն իշխանութիւն իր ձեռքը պահելով. եթէ իր թուական ոյժը համեմատութեան դնենք գրաւած երկրին տարածութեան հետ, դիւրաւ պիտի համոզուինք թէ կարելի չէր այդքան պզտիկ թուով մը այդ աստիճան ընդարձակ կայսրութիւն մը կառավարել՝ կեդրոնացման դրութեամբ։ Ու դարձեալ այդ համեմատական բաղդատութիւնը մնդի պիտի յայտնէ թէ ինչո՞ւ կայսրութեան չատ մասերուն վրայ, ինչպէս Արաբիա, Միջագետք, Սուրիա, Եգիպտոս, Ալպանիա, քրդական շրջանակները, և այլն, իր տիրապետութիւնը միշտ աւելի անուանական քան իրական եղած է և անոնք իրարու ետեւէ իր ձեռքէն ելած կամ ելլելու վրայ են։ Զարմանալի չէ ուրեմն որ այդ անհնարին գործը, — քացարձակ կեդրոնացմամբ իրենց ոյժէն վեր տիրապետութիւն մը յաջողցնելու ապերախտ աշխատութիւնը, — գլուխ հանելու համար սոխակուած բլլան ընտրելու անողորմ բռնակալութիւն մը, և կարգ մը անբնական ու ապօրէն միջոցներ, որոնցմէ մէկն ալ ահա առանձնաշնորհեալ ցեղերու գոյութիւն տալերնին է։ Այդ երկուքն ալ սակայն ուղղակի կործանման տանող միջոցներ էին լոկ. անոնց հետեւանքն էին Եւրոպական Թուրքիոյ նախորդ հողային կորուստները, որոնք Դանուբի եզերքներէն մինչեւ Պալքանները իջեցուցին կայսրութեան սահմանները, ինչպէս տեսանք Սան Սթէֆանոյի և Պէրլինի դաշնագիրներուն սրդիւնքը ներկայացուցած աւեննիս։ Դարձեալ անոնց հետեւանքովն է որ մանակի կորուստներէ վերջ՝ ամբողջովին կը կորսուի Եւրոպական Թուրքիան։ Անշուշտ աւելորդ է ըսել որ նոյն դրութիւնը անխուսափելի կերպով նոյն հետեւանքը կրնայ ունենալ նաև Ասիական Թուրքիոյ մէջ։

ՊՈՒԼԿԱՐ ՋՕՐԱՎԱՐ ՌԱՏԻԱՆՕՖ

Ինչպէս Ասիոյ մէջ, Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ ալ ցաւը ոտակ կառավարելու անբնական կամ ապօրինի միջոցներէն չէր. բնական և օրինաւոր միջոցներն ալ էապէս նոյնն էին, հոգ չէ թէ տարբեր անուններով մը, տարբեր մարդոց կողմէ և պաշտօնական ձեւի մը տակ կատարուէին։ Կու-

սակայէն սկսեալ մինչև յետին պաշտօնեան՝ յաճախ Քիւրտէն ու Ալպա-նացիէն չէին զանազանուէր. կառավարելը՝ ընդհանրապէս ուտելու հարց էր իրենց համար. և նոր բան չէ ասիկա Թուրքիոյ մէջ։ Հին ատեններն ալ կառավարելը միշտ ուտելու հարց էր. նախնական դրութիւնը որուն մէջ կը մնան մինչեւ այսօր Թուրքիոյ գրեթէ բոլոր նահանգները, լաւագոյն ապացոյցն է թէ անոնց մէջ դարերէ ի վեր գտնուեր են կառավարիչներ, բայց երբեք կառավարութիւն գոյութիւն չէ ունեցեր. կառավարելու կոչուողը սոսկ ուտելու նայեր է, միւս հոգերը ձգելով իր յաջորդին, բայց յաջորդը նոյն բանը ըրեր է, միշտ իրմէ ետքինին ձգելով ուտելու հարցէն զատ ամէն պարտականութիւն. և այսպէս, գրեթէ ամէնքն ալ կերեր են մշտապէս, և նահանգները մնացեր են առանց կառավարութեան, կամ այն տեսակ կառավարութեամբ մը որուն միակ, անյեղլի և բացարձակ ուղղութիւնն ու նպատակը միշտ այդ ուտելու հարցը եղած է։

Մեղադրելի՞ են իրօք այդ մարդիկը. պիտի երկմտինք այս մասին պատասխան տալու, եթէ երբեք անկախ մտքով քննենք անոնց դրութիւնը, թէ՛ հին ժամանակներու և թէ հերուան բռնակալութեան միջոցին։ Հին ատեններն՝ կուսակալութիւնները կը տրուէին աճուրդով. փաշա մը, կամ համեմատաբար աւելի ստորադաս պաշտօնեայ մը գին կու տար զոր օրինակ Էրզրումի նահանգին համար. «գին տալ» այստեղ կը նշանակէ այն հարկը զոր իւրաքանչիւր տարի պիտի ղրկէր Դրան, զոր օրինակ 100,000 քսակ (ֆհսհ). եթէ աճուրդը իր վրայ մնար, այդ պաշտօնատարը չէր կրնար իր գնած նահանգը մեկնիլ, մինչեւ որ Պոլսոյ մէջ երաչխաւոր մը ցոյց չտար. և այդ երաշխաւորները Պոլիս հաստատուած Հայ սարաֆներն էին. փաշան կ'իյնար մէջտեղ, մէկ սարաֆէն միւսին կ'երթար, իւրաքանչիւրին պայմանները կը քննէր, կը սակարկէր, ու վերջապէս կը յաջողէր անոնցմէ մէկուն հետ համաձայնիլ։ Սարաֆը կառավարութեան կը յայտարարէր թէ երաշխաւոր է, և փաշան կը տիրանար նահանգին՝ որոշուած չրջանի մը համար։ Սակայն նորէն չէր կրնար մեկնիլ, գոնէ մինակը. այլեւս գործ չունէր կառավարութեան հետ, բայց սարաֆը կար, և ան երբեք կուսակալը ճամբայ չէր հաներ, մինչև որ անոր չընկերացնէր իրեն վստահելի մարդ մը, գրեթէ միշտ Հայ. այս վերջինը՝ տեսակ մը ելմտական լիազօր էր որուն ձեռքէն պէտք է անցնէր կուսակալութեան բովանդակ եկեմուտքը. ինք կը հաւաքէր տուրքերը, ինք կը հսկէր ծախքերուն, ինք կը գանձէր մասնաւորաբար կաշառքները. իսկ անդին՝ կուսակալը կ'ուտէր, կը խմէր, քէյֆին կը նայէր՝ անհոգ, անտարբեր, իր պաշտօնին սոսկ արարողական պահանջումները գործադրելով, և միջամտելով մ'ըն ատեն միայն երբ ելմտական լիազօրը դժուարութեան կը բաղխէր. աւելորդ է անշուշտ ըսել թէ այդ միջամտութիւնը միշտ ի նպաստ անոր տեղի կ'ունենար։ Տարին լրանալուն, յաճախ անկէ առաջ ալ, կառավարութիւնը Պոլիս սարաֆէն կը գանձէր կուսակալին աճուրդով ստանձնած տուրքը. սադին՝ ելմտական լիազօրն ալ, տարեվերջին այդ տուրքը, ինչպէս նաև պայմանուած չահը

կը դրկէր սարաֆին, վար կը դնէր նաև իր բաժինը, ու մնացածը հաւատարմաբար կը յանձնէր կուսակալին. յետոյ նոր տետրակ կը բանային յաջորդ տարուան համար: Կառավարութեան շահը կրկնակի էր այս դրութեան մէջ. ո՛չ միայն նահանգներու հասոյթները կանոնաւորութեամբ կը ստանար, այլ նաև կ'ապահովուէր թէ կայսրութեան նոյն իսկ հեռաւոր նա-

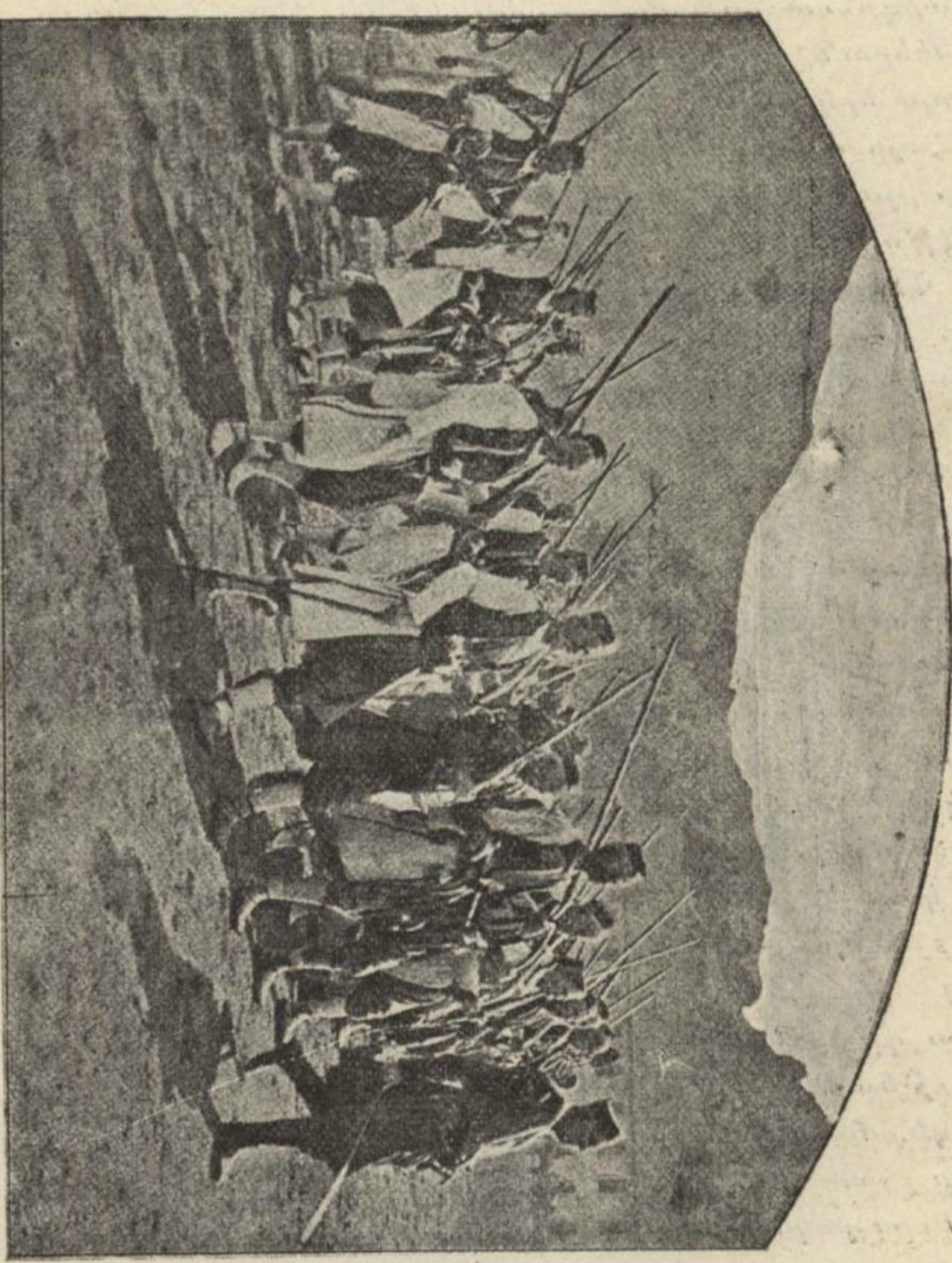

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐԷՆ ՎԵՐՋ ԾԵՐՈՒՆԻՆԵՐԸ

Գարատաղի պատերազմներուն մասնակցեցան նաև այն ծերունիները, որոնք 1876ին կռուած էին Թուրքիոյ դէմ: Նիքօլա Թագաւոր ծերերու այդ խումբն է որ կ'առաջնորդէ կռուի դաշտը

հանգներուն մէջ ո՛ և է կուսակալ տէրութեան դէմ թշնամութիւն չնիւթեր. եթէ այդ տեսակ բան մը ըլլար, ելմտական լիազօրը իսկոյն իմաց կուտար սարաֆին, — որ երաշխաւոր էր նաև իր անձով, — ու կը բաւէր որ սարաֆը յայտարարէ թէ այլեւս չի կրնար երաշխաւորել, կուսակալը անմիջապէս պաշտօնանկ կ'ըլլար: Բայց պետութեան այս օգտին դէմ որքա՜ն մեծ էր ժողովուրդին տուժածը. ելմտական լիազօրը՝ թէ պետական առաջին հարկը, թէ կուսակալին անձնական շահը, թէ սարաֆին

միջնորդչէքը և թէ իր բաժինը ապահովելու համար զարհուրելի կեղեքումներու և հարստահարութեանց կ'ենթարկէր խեղճ ժողովուրդը. որո՞ւ պիտի բողոքէին. փաշայի՞ն. բայց փաշան նոյնպէս չահակից էր եղածին: Մեզի համար չատ տխուր հարկ մըն է հաստատել թէ հարիւրաւոր տարիներ Հայաստանի թշուառ ժողովուրդը ո՛չ թէ ուղղակի Թուրք պետութեան կամ պաշտօնատարներուն, այլ Պոլիս հաստատուած հայազգի «Ամուսնացավախ!!» սարաֆ ամիրաներուն և անոնց կողմէ կուսակալներուն մօտ կարգուած նոյնպէս հայազգի եմտեական լիազօրներուն անողորմ կեղեքումներուն զոհուած է: Մենք սովորաբար Թուրքը կը մեղադրենք, բայց այս երկրին մէջ մեր գլխուն եկած գրեթէ բոլոր փորձանքներուն խորը Հայը անպատճառ իր դերը ունի:

Վարչական նոր դրութիւնը որ ասոր յաջորդեց, հակառակ եւրոպական մէթոտներէ օրինակուած ըլլալուն, չկրցաւ փոխել այդ տխուր վիճակը: Վերցած էր կուսակալութիւնները աճուրդով վարձելու սովորութիւնը. գործադրած էր նաև հայ սարաֆին միջամտութիւնը՝ իր երաշխաւորութեամբ ու եմտեական հակակշռով. կուսակալները ուղղակի Բ. Դուռը կ'անուանէր. բայց իրականութեան մէջ՝ նոյն աճուրդի դրութիւնը կը յարատեւէր նորէն՝ հոգ չէ թէ տարբեր անունով և տարբեր պայմաններով. Թուրք նախարարները՝ պաշտօնական աճուրդին տեղ. հաստատած էին անպաշտօն աճուրդը, — կաշառքը. կուսակալ ա՛յն միայն կրնար երթալ, որ ամէնէն ուժեղ կը վճարէր նախարարին. գումարը պզտիկ բան չէր. կուսակալը՝ թէ՛ ատիկա վճարելու և թէ իր սեփական չահը ապահովելու համար միշտ երբեմնի կեղեքումները իւրացուցած կը դնէր իր պաշտօնավարած նահանգին մէջ. տարբերութիւնը սա էր միայն որ հայազգի եմտեական լիազօրը չկար այլեւս. կուսակալը ուղղակի ինք կը գործէր, իր հարստահարութեանց գործիք դարձնելով նահանգին բովանդակ վարչական կազմը, յաճախ նաև զինուորականը: Միշտ նոյն ուտելու հարցը ուրեմն, և իրական չինարար ու արդիւնաբերող կառավարութեան պակասը:

Այս դրութիւնը իր յուեգոյն աստիճանին հասած էր համիտեան բռնակալութեան չրջանին, ու Եւրոպական Թուրքիա նոյնքան ենթակայ էր այդ կեղեքմանց, որքան Կայսրութեան միւս մասերը: Պ. Վիքթոր Պէռար որ չատ մօտէն ուսումնասիրած է Մակեդոնիան ու Թուրքիոյ բոլոր եւրոպական սահմանագծերը, ահա թէ ինչպէ՛ս կը նկարագրէ անոնց կուսակալներուն գործունէութիւնը. — «...Կուսակալը իր պաշտօնը կը պարտի ո՛չ թէ անհատական արժանիքներուն, այլ նախարարի մը, պալատականի մը կամ փաշայի մը յանձնարարութեան: Սովորութիւն է որ իւրաքանչիւր սմսու գլխուն՝ իր երախտագիտութեան մասին հընչուն ապացոյց մը ընծայէ իր պաշտպանին: Եւ սակայն՝ իր սմսականը մեծ բան չէ, ան ալ եթէ սահանայ, որովհետև ընդհանրապէս անվճար կը մնայ: Որպէս զի կարենայ ապրիլ ու նոյն տեղն անխախտ ու տևական պահել իր պաշտպանին բարեացակամութիւնը, կուսակալը ստիպուած է ուրեք,— կարելի եղած ճարտարութեամբ չարաչար գործածել իր բացարձակ

իշխանութիւնը։ Թուրքիոյ մէջ՝ ուտելու արուեստը երեք գլխով կարելի է սահմանել, — ճամբաներու շինութիւն, արդարութեան բաշխում, տասանորդի գանձում»։ Ինչ որ կ՚ենթադրէ թէ կուսակալը զեղծում կը գործէր ճամբաներու շինութեան առթիւ՝ ծախքերը չափազանց մեծ ցոյց տա-

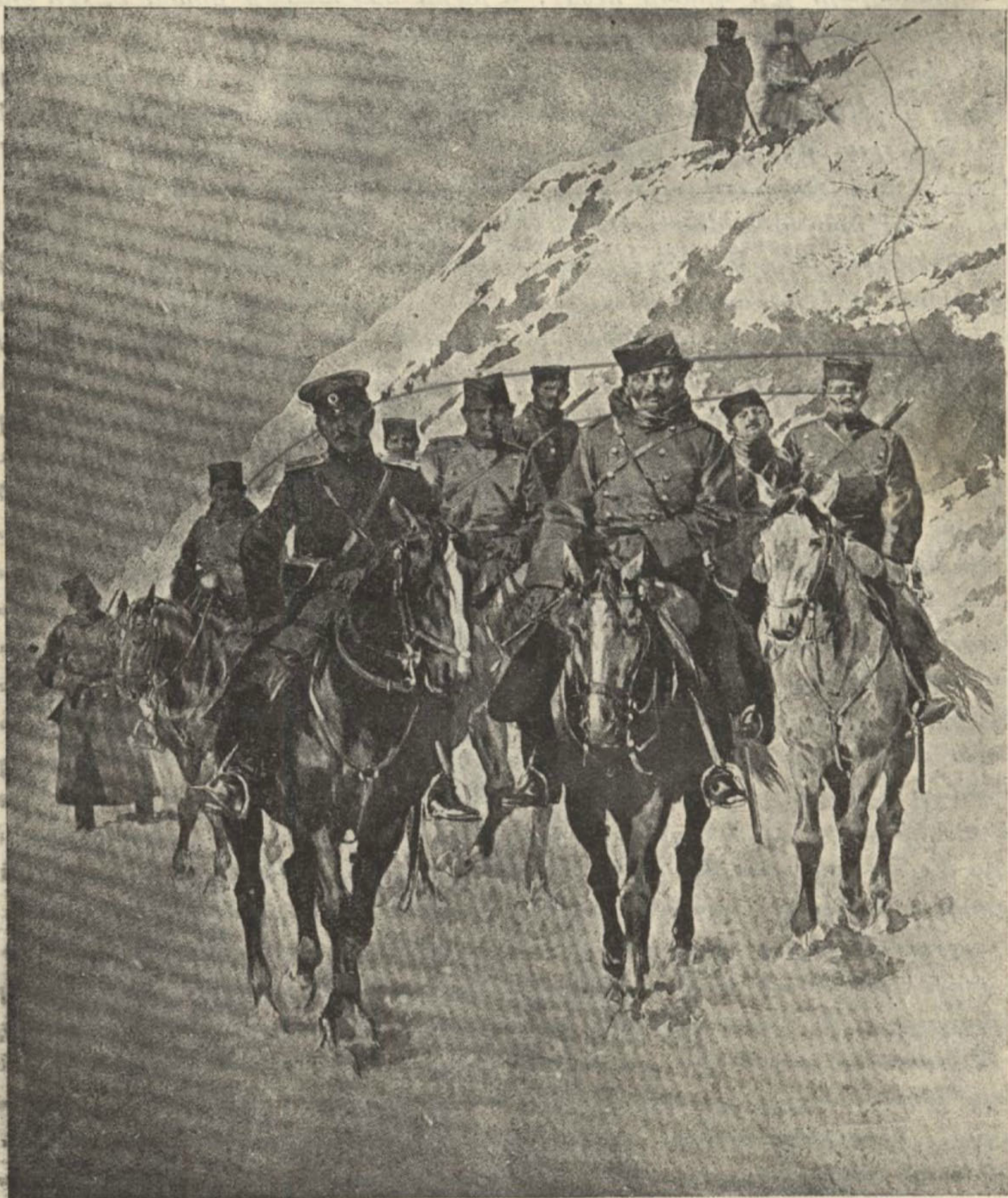

Սերբ ձիաւորներու հետազօտիչ խումբ մը

լով, կամ արդարութիւն բաշխած ատենը՝ առաւելագոյն չափով ընծայողին ապահովելով իրաւունքը, և կամ տասանորդի գանձման միջոցին՝ ամէն տեսակ կարելի և անկարելի կեղեքումներ ի գործ դնելով։ Սակայն յաճախ կը պատահէր որ ճամբայ շինելու բախտը զլացուէր կուսակալի մը.

երբեմն ալ՝ օտար հիւպատոսներու ներկայութիւնը, կամ Ծոյն ու Պուլկար առաջնորդներու պոռչտուքը արգելք կ'ըլլային արդարութեան ըստ հաճոյս բախտին. յետոյ՝ տեղացի ազդեցիկ Իսլամ պէյեր և աղաներ չատ անգամ անհնարին կը դարձնէին տասանորդի գանձման գործումները. խեղճ կուսակալը չէր կրնար ուտել, և ինքն իսկ անօթի ըլլալուն՝ չէր կրնար կշտացնել նաև իր պաշտպանը: Մրցակիցներ չուտով զինքը կը տապալէին և իրեն կը յաջորդէին: «Ցիսուն կուսակալներ կ'անցնին կ'երթան այսպէս, կը յարէ Պ. Պէռար. իրենց անունը երբեմն կը մնայ տեղական զրոյցներու և երգերու մէջ, երբ նշանաւոր կը հանդիսանան աղուոր ոճիրով մը կամ փառաւոր կրծօնով մը. բայց հեռանալնէն վերջ ուրիշ ոչինչ կը յիշեցնէ իրենց պաշտօնավարութեան չրջանը»:

Կարելի չէ ըսել թէ բոլոր կուսակալները, Կայսրութեան բոլոր նահանգներուն մէջ այսպէս էին. յաճախ իրապէս պարկեշտ ու լուսամիտ մարդիկ ալ կը բաձրանային կուսակալութեան, անգիտակ ուտելու արուեստին, կամ անհաչտ կաչառքի դրութեան հետ. բայց հակառակ անոր որ ուտող չէին, նորէն չէին կրնար կառավարողներ ըլլալ. իրենց բովանդակ բարեկամեցողութիւնը կը խորտակուէր վրէնք չրջապատող տարրերու և հասատատութեանց անպարտելի չկամութեան դէմ. նահանգային պաշտօնէութիւնը՝ վերէն մինչև վար՝ ուտողներու աստիճանական օղակաչարք մըն էր. կուսակալը կրնար ուտելու ախորժակ չունենալ. բայց ատիկա պատճառ մը չէր որ իրմէ ստորադասները իրենց ախորժակը խեղդէին. որպէս զի կարենան ուտել անարգել, ամէն միջոց կը գործադրէին պարկեշտ պաշտօնատարը հեռացնելու համար, և գրեթէ միշտ յաջողութեամբ կը պսակուէին իրենց ջանքերը. եթէ յաջորդին ախորժակը նոյնպէս տեղը չըլլար, միևնոյն մեքենայութիւնները կը կրկնուէին՝ միևնոյն արդիւնքին յանգելու համար, մինչև որ վերջապէս վառաւոր ախորժակի տէր, ուտելու և միւս ուտողներուն ալ կերցնելու տրամադիր կուսակալ մը յայտնուէր: Երբ ատիկա էր տիրող դրութիւնը Կայսրութեան բոլոր նահանգներուն մէջ ընդհանրապէս և մասնաւորապէս ալ եւրոպական նահանգներուն մէջ, ալ ևս ինչո՞ւ զարմանալ թէ Եւրոպական տէրութիւնները տակաւ ընդուներ են այդ յոռի դրութեան տակ տուայտող Քրիստոնեայ տարրերը ազատագրելու սկզբունքը և Կայսրութեան սահմանները հետզհետէ սկսեր են ընկրկիլ: Ջմռնանք յայտնելու որ Ժէօն-Թիւրք վարչութեան վերջին չրջանին ալ այդ կործանարար դրութիւնը հիմնական բարեփոխութեան մը չենթարկուեցաւ, և առիթ դարձաւ ներկայ պատերազմին, իբր հետևանք ունենալով միևնոյն ճակատագրական արդիւնքը,—Կայսրութեան սահմաններուն ընկրկումը, այս անգամ մինչև Պոլսոյ դռները, ինչ որ Թուրքիան վերջնականապէս կը մերկացնէ Եւրոպական տէրութեան հանգամանքէն:

Կառավարական այդ յոռի ու անտանելի եղանակը կը ծանրանար նաև Եւրոպական Թուրքիոյ Իսլամ բնակչութեան վրայ, բայց, ինչպէս Անատոլիի մէջ, այստեղ ալ Իսլամը միշտ հնարը կը գտնէր այդ դրութեան բովանդակ անպատեհութիւնը իր Քրիստոնեայ դրացիին բեռցնելու, և համեմատաբար երջանիկ կեանք մը ապրելու: Դատարանները, ատիկան-

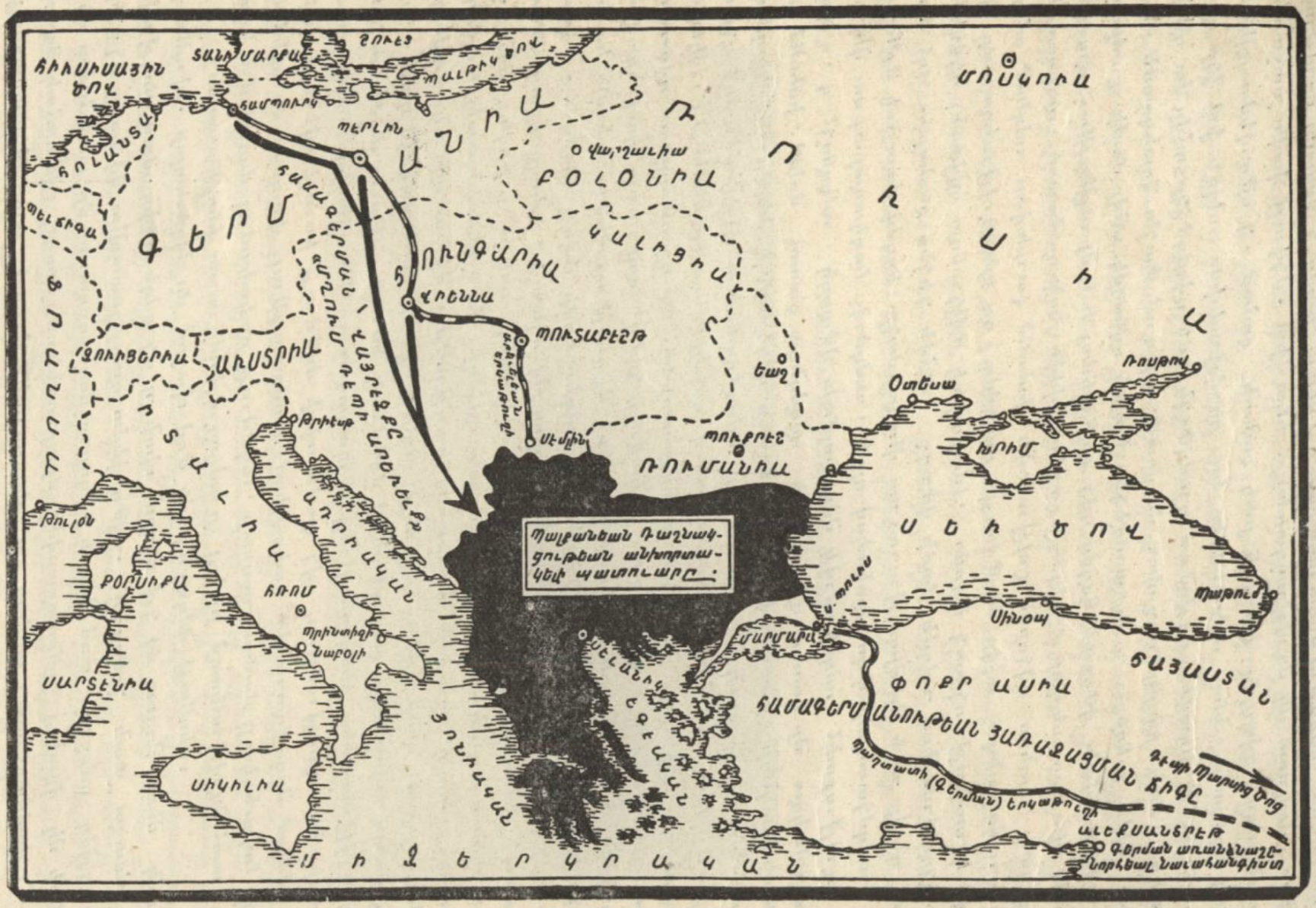

Գերման արշաւը դէպի Արեւելք և Պալքանեան Դաշնակցութեան պատուարը զոր Աւստրիա կը ջանայ խորտակել՝ Ալպանիան գտեալով

ները, բովանդակ պաշտօնէութիւնը միշտ իր կողմը կը տաշէին երբ Քրիստոնեայի հետ խնդիր կ'ունենար, և ասիկա՝ ընդհանրապէս առանց կաշառքի: Յետոյ՝ բաղդատմամբ Քրիստոնեային՝ Իսլամը կը վայելէր ուրիշ շատ մը առանձնաշնորհումներ. կրնար ըստ հաճոյս երթևեկել և տէր մնալ իր աշխատութեան արդիւնքին. ասոնցմէ զատ՝ անապահովութեան սարսափէն զերծ էր և վախ չունէր թէ իր տունը տեղը կրնան թալլուիլ. մանաւանդ որ յաճախ ինք էր միւսները թալլողը:

Հակառակ այս առաւելութիւններուն՝ Իսլամ բնակչութիւնը շատ մեծ տեղ չէր բռներ Եւրոպական Թուրքիոյ, մանաւորաբար Մակեդոնիոյ մէջ. ինչպէս որ երբեմնի Սուլթաններուն յաղթական արշաւանքները յաջորդաբար անհագին թուով Թուրքեր փոխադրած էին Կայսրութեան այդ մասերուն վրայ, այնպէս ալ ժամանակակից Սուլթաններու պարտութիւնները յաջորդաբար անհագին թուով Թուրքեր բռնադատած էին Ասիա նահանջելու, կամ իջնելու շատ վար, մինչև Թրակիոյ արևելեան սահմանները՝ մայրաքաղաքին շուրջը Թրքութեան պատուար մը գոյացնելու համար: Ներկայ պատերազմին՝ այս վերջին պատուարն ալ մեծագոյն մասամբ նահանջեց Պոլիս, և անցաւ Ասիա, իր նախահայրերուն մեկնակէտը, առանց աչքը ետին մնալու, ինչպէս իր նախահայրերն ալ Եւրոպա անցած էին առանց աչքերնին Ասիոյ վրայ ձգելու. ո՛չ անոնց թողածը հայրենիք մըն էր, ոչ ալ այսօրուաններուն թողածը, այլ լոկ բնակավայր մը: «Ուր իրիկուն՝ այնտեղ նաև առաւօտ», կ'ըսէ թրքական առածը. և Թուրքը էապէս այս առածին մարմնացումն է, չարմատանար ո՛ և է տեղ, և ամէն տեղ կրնայ բնակիլ: Իր պաշտօնատուններուն և առհասարակ քիչ շատ աչքի զարնող ամէն բնակարանի և ապարանքներու Գօնաք անունը կուտայ, և այդ բառը երբեմնի Թուրքերը կ'ըմբռնէին «հանգրուան»ի իմաստով. վաչկատուն ցեղ մը ըլլալով, բոլոր հասած տեղերնին կը պահէին տեսակ մը անկայունութիւն, և չէնցնելու, կեանքի պայմանները դիւրացնելու չկամութիւն, որ աւելի առժամանակեայ հիւրերու, քան իսկական սեփականատէրերու երևոյթը կուտար իրենց: Զարմանալի առհաւութեամբ մը դեռ մինչև այսօր չեն հաժարած եղէգէ գրչէն, ձեռքի վրայ գրելու սովորութենէն ու տիվիթէն (գօտիին անցուելիք կաղամար), որոնք էապէս թափառիկ ցեղի մը ժառանգութիւններն են. երբեմնի Թուրքերը միշտ տեղափոխուելու, միշտ քալելու ստիպուած ըլլալով՝ դիւրութիւն չունէին ուզած ատեննին գրասեղան, նստարան կամ գիրի կազմած ճարելու. ստիպուած՝ այդ պէտքերուն հայթայթումը յարմարցուցած էին իրենց կեանքի պայմաններուն. ճամբուն վրայ միշտ կրնային գտնել եղէգնուտներ և անոնցմէ գրիչ տաշել. գրասեղանի պէտք չունէին՝ քանի որ ձախ ձեռքերնին կար, իսկ տիվիթն ալ միշտ մէջքերնին էր, զէնքերուն առընթեր. դիտելի է որ մելանին մէջ չիփ դնելու սովորութիւնն ալ պարզապէս այդ մշտերեր կենցաղին արդիւնքն է. քալած, վազած կամ կռուած ատեննին, մելանը անպատճառ պիտի թափէր. չիփը այդ անպատեհութիւնը կը բառնար. սովորութիւնը մնացեր է մինչև այսօր, և հիմակուան Թուրքերը՝ առհաւական մեքենականութեամբ մը չիփ կը դնեն նաև հաստատուն, թափելու վտան-

գէն բոլորովին զերծ կաղամարներու մէջ։ Այսպէս ահա վաղընջուց Թուրքերու մշտակայ տեղափոխութեանց ընթացքին՝ գրելու պահանջը արդեօք մը չէր ըլլար քալելուն։ Իսկ այսօրուանները եթէ թօթափած ըլլային իրենց թափառիկ նախահայրերուն հոգին, տարակոյս չկայ որ վաղուց հրաժարած պիտի ըլլային նաև այդ սովորութիւններէն։ Եւրոպայի հողին վրայ հաստատուած Թուրքերէն չատեր Անատոլուի զինուորներ էին, որոնք իրենց ծառայութեան շրջանը լրացնելէ վերջ՝ չէին ուզած հեռանալ, հակառակ անոր որ անդին՝ իրենց ծննդավայրը եղող Ասիոյ անկիւնին մէջ՝ ընտանիք և հողեր ունէին։ Ուրիշ կարեւոր մաս մը կազմուած էր և շա-

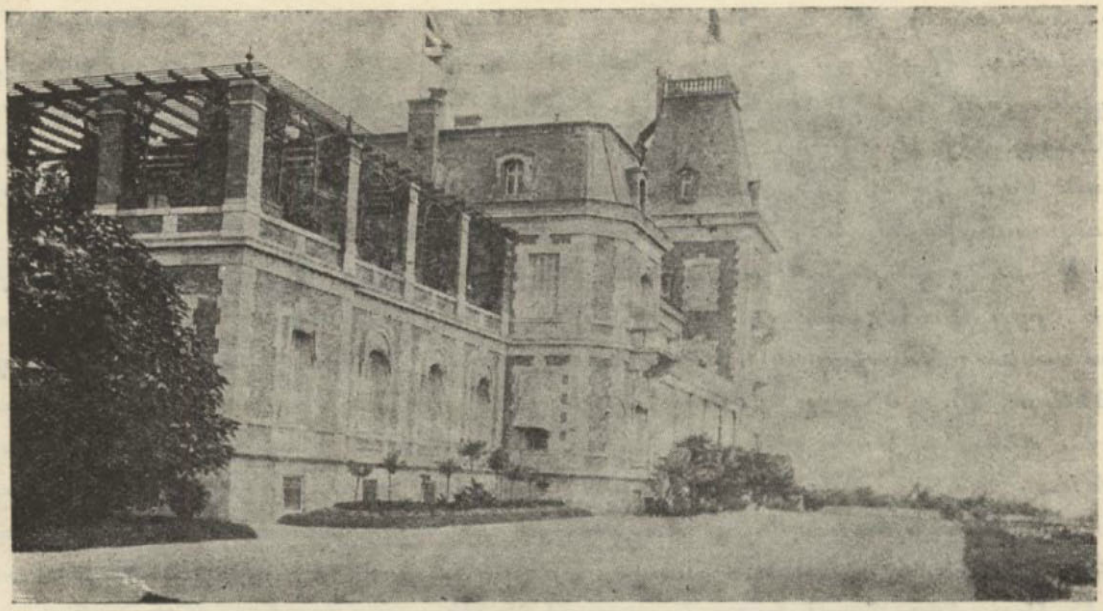

Սոֆիայի արքայական պալատը

րունակ կը կազմուէր Մուհաճիրներէ, որոնք քիչ շատ չլացուցիչ խոպտման մը կամ վարձատրութեան մը փոխարէն, ամենայն դիւրութեամբ և առանց կարօտի կը ձգէին իրենց պապենական հողերն ու չէնքերը և կը հեռեւէին միրենք համոզող խորհրդատուներուն։ Թուրքը միշտ նոյնն էր ուրեմն։

Այս եկուոր տարրերն ու Եւրոպական Թուրքիոյ աշխարհակալութենէն ազդին տեւող Թուրքերը հաստատուած էին մանաւորաբար Մակեդոնիոյ մէջ։ Երբեմնի աշխարհակալները սոսկ հարթ ու ջրող հողերուն վրայ կանգնած էին իրենց օճախը, լեռնոտ վայրերը, բացի ռազմական դիրքերէն, ձգելով Քրիստոնեաներուն. նոյն վայրերուն մէջ կը գտնուէր դեռ երէկ՝ Մակեդոնիոյ Թուրք բնակչութիւնը։ Վարտարի և Սթրումայի մէջտեղ՝ անիկա կազմած էր երկար գիծ մը, որ հիւսիսի կողմէն մինչև Վէլէս, ու պզտիկ ընդհատումով մը մինչև Սքիւպ կը բարձրանար և հարաւի կողմէն ալ կ'իջնէր մինչև Կալքիտեան Թերակղզին (Տե՛ս քարտէս, էջ 163). արեւմտեան կողմը՝ քանի մը Թուրք գիւղեր ցրուած էին մինչև Մանաստիրի մօտերը. բաւական տարածուն Թուրք բնակչութիւն մը կը

գտնուէր նաև յունական սահմանագլուխին մօտ, Օսթրօվօ լիճին և Վիսթրիցա գետին միջև։ Նոյնքան խիտ զանգուած մըն ալ հաստատուած էր արեւելքի կողմը, Գավալայի շուրջը՝ ուրկէ կը միանար Թրակիոյ Թուրք գաղութներուն։ Այս Թուրքերը որոնք ամբողջովին ուղղափառ Իսլամ են, դժուար թէ Թուրք կառավարութեան քաշուելէն վերջ իրենց հերուան սորուկներուն հպատակութիւնը ընդունին և մնան եւրոպական հողին վրայ. ուր որ պիտի հաստատուի նոր հանգրուանը, նոր գօնաքը, իրենք ալ հոն պիտի փութան։

Եւ արդէն՝ դժուար թէ Եւրոպական Թուրքիոյ Քրիստոնեաներուն մէջ, քրիստոնեայ կառավարութեան մը հաստատումէն վերջ, կարենան մնալ մանաւանդ Թուրք հողատէր պէյերը, որոնք աւելի աւերութեան առարկաներ էին քան Թուրք պաշտօնատարներն ու զօրքերը։ Իրենց լուծը պետական լուծէն անհունապէս աւելի ծանր էր, և քրիստոնեայ բնակչութեանց մէջ մշտավառ մնացող ըմբոստութիւնները ո՛չ թէ լոկ քաղաքական կամ կրօնական ազատագրութեան մը, այլ մանաւանդ ընկերային ազատագրութեան մը տիրական, անդիմադրելի տենչանքին արդիւնքն էին։ Մանաւորաբար Մակեդոնիոյ մէջ Թուրքը կ'ատէին իբր տիրող տարր, իբր Մահմէտական, բայց կ'ատէին մանաւանդ իբր հողատէր, աւատապետ։ Կարդալով Մակեդոնիոյ հողային դրութեան մասին գրուածները, մեր միտքը կ'իյնայ ճիշդ ու ճիշդ Հայաստանի հայ գեղջուկներուն վիճակը Թուրք կամ քիւրտ հողատէրերու աւատական տիրապետութեան տակ։ Նոյն ճորտութեան, մարապայութեան դրութիւնը կայսրութեան արեւելեան, ինչպէս արեւմտեան սահմաններուն վրայ։ Մակեդոնիոյ հողերուն լաւագոյն մասը, գրեթէ աշխարհակալութեան Թուականէն ի վեր, իսլամ պէյերու կը պատկանէին, ու կը կազմէին ընդարձակ չիֆթլիկներ՝ զորս պուլկար վարձակալներ կը մշակէին։ Սեփականատէրը սակայն, կառավարութեան հետ ունեցած յարաբերութեանց չնորհիւ, միշտ ինք կը ստանձնէր տասանորդի վարձակալութիւնը, ինչ որ իրեն դիւրութիւն կ'ընծայէր ուզածին պէս կեղեքելու և հարստահարելու իր չիֆթլիկը մշակող հողագործը. որպէսզի զայն իր հողին վրայ աշխատցնէ, ինք փոխ կուտար անոր պէտք եղած դրամը, և անգամ մը որ հողագործը պարտքի տակ ինկաւ, այլևս բանը բուրդ էր, որովհետև ստիպուած էր 20 %, յաճախ նաև 40 % տոկոս վճարել. կուտար, կուտար, բայց պարտքը միշտ պարտք կը մնար. կային թէև Երկրագործական Դրամատուներ, բայց սոսկ պէյերը և կամ մէկ քանի հաղուագիւտ բարեկեցիկ Քրիստոնեաներ կրնային օգտուիլ անոնցմէ։

Վարձակալը տակաւին ստիպուած էր ճկիլ չարք մը պարտաւորութեանց տակ, զորս Պ. Տրականօֆ կը թուէ իր «Մակեդոնիա և բարենորոգումները» գրքին մէջ.— Ա. Պէյին հունձքի բաժինը վարձակալը պարտաւոր էր փոխադրել անոր ուզած տեղը. ընդհանրապէս 80—100 քիլոմէթր տեղ, մօտաւորապէս երկու օրուան ճամբայ հեռուն տանիլ պէտք կ'ըլլար։ Բ. Մշակութեան բոլոր գործիքներն ու անասունները վարձակալը պէտք է հոգար. միայն սերմնացուն կուտար պէյը։ Գ. Իւրաքանչիւր

վարձակալ պարտաւոր էր տարին չորս կառք վառելափայտ հայթայթել պէյին։ Դ. Դարձեալ իւրաքանչիւր վարձակալ ամէն տարի տասը օր անվարձ պէտք էր աշխատէր պէյին պատկանող ուրիշ հողի մը վրայ։ Ե. Պէյին աղօրիքին մնտեսութիւնը և բոլոր աշխատութիւնները վարձակալը պէտք է ստանձնէր, իր հացին համար անհրաժեշտ ցորենը՝ձրիաբար աղալու արտօնութեան փոխարէն։ Զ. Գործածին՝ պէյին կեղեքմանց գլխաւոր գործիքը՝ իր ամսականը վարձակալներէն պէտք է ստանար։ Է. Տասանորդի ամբողջ տուրքը վարձակալը պէտք է հատուցանէր լոկ իր բաժինէն, պէյին բաժինը անվթար պահելով։—Կեղեքման եղանակները ասոնցմով չէին լրանար։ Երբոր բերքը հասնէր, գիւղացին ստիպուած էր չամ-

Գարատաղի կիները հաց կը բերեն կուտէն դարձող իրենց ամուսիններուն

բարել զայն, մինչեւ որ հողատէրը գալով՝ թէ պետական տասանորդը և թէ իր սեփականատէրի բաժինը ստանար. հողագործը իրեն մնացած բաժնին ալ տէրը չէր. ստիպուած էր զայն ծախել հողատէրին որ ընդհանրապէս արմտիքի վաճառականութեամբ կը զբաղէր. այդ գնումը սակայն հունձքէն անմիջապէս վերջ տեղի չէր ունենար. հողատէրը կը սպասէր, կը սպասէր, մինչեւ որ բերքը փտելու կամ աւրուելու վտանգին ենթարկուէր, և ահա այն ատեն կու գար գնելու, տարապայման կերպով վար գնով մը. ու խեղճ հողագործը ստիպուած էր այդ գինը ընդունելու, որովհետեւ եթէ քիչ մը վարանելու ըլլար, բերքը պիտի աւրուէր և ոչինչ պիտի արժէր։

Հայաստանի համբաւաւոր Միւթէզիմներուն ստեղծած դրութիւնն ալ ճիշտ ու ճիշտ աս չէ՞ր ինքնին։ Հանգիստութեան դեռ ուրիշ չատ եղրեր կարելի է գտնել Հայ և Մակեդոնացի գեղջուկին վիճակուած զարհուրելի կենցաղին մէջ. Հայաստանի Միւթէզիմները զաթիխէներով կը ժամանէին գիւղերը և մինչև իրենց մեկնումը, գիւղացիին հաշուին կ'ուտէին կը խմէին, չատ հեղ անոր կինն ու աղջիկը կը բռնաբարէին և տիփ ըլլալէ առաջ ալ չէին ամչնար տիշ ֆիրասի առնելու։ Մակեդոնիոյ թուրք

հողաթէրը նոյնպէս ալպանացի զօրուհիով մը կ'երթար գիւղերը. Ալպանացին զինուած էր, կատակ չունէր. գեղջուկը ան ալ պիտի ապրեցնէր, և անոր ալ տիշ իւրասի պիտի տար: Մեծ բան՝ եթէ կնոջն ու աղջիկները չդպած մեկնէին: Գիւղացին եթէ չկերցնէր՝ չիտակէ չիտակ փորձանքի կը հանդիպէր. եթէ կերցնէր՝ փորձանքը նոյնպէս անպակաս կ'ըլլար

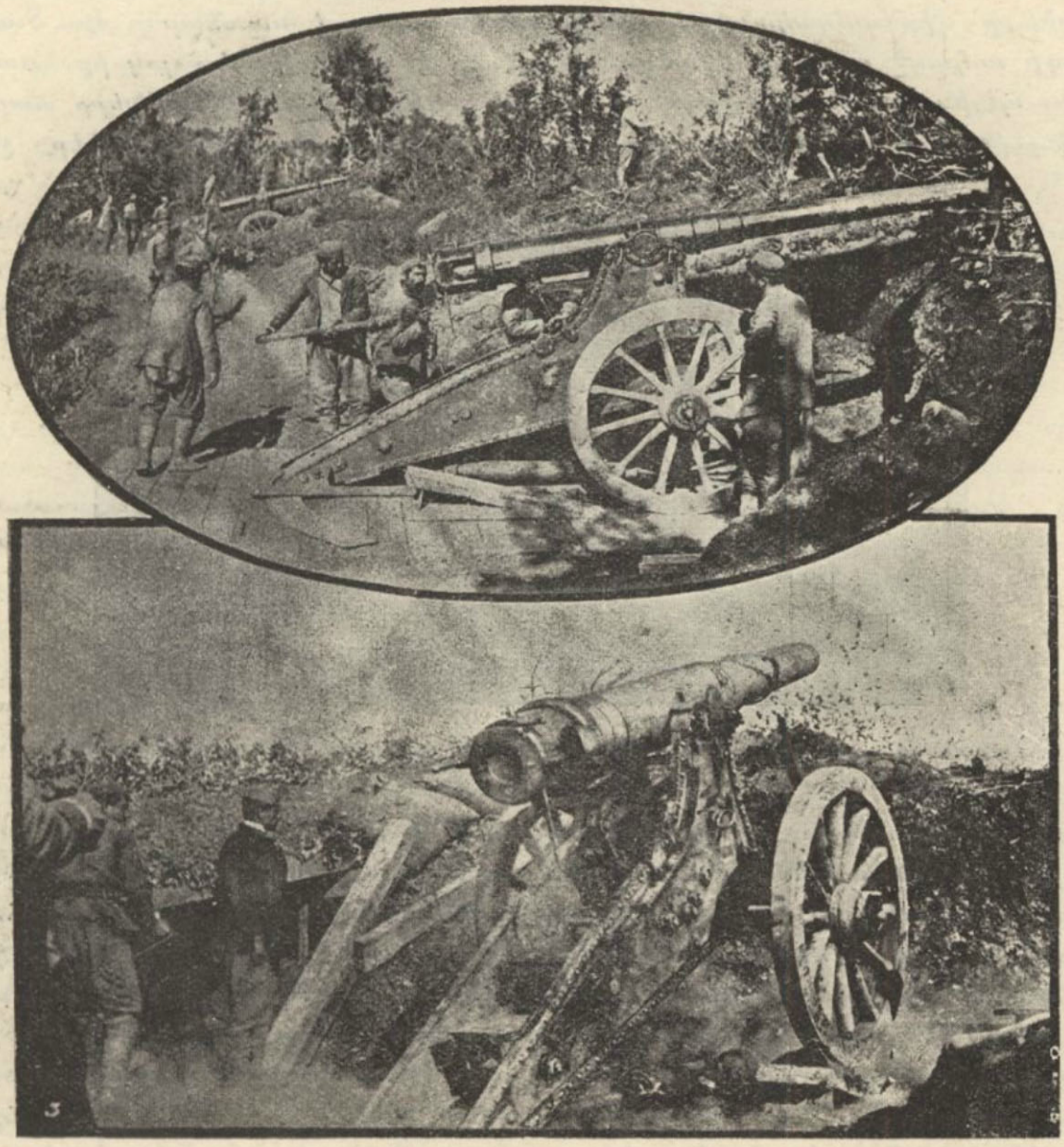

Գարատաղցւոց թնդանօթները՝ Թարապօշի ամրութեանց դէմ (Նուիրած է Ռուսիա)

պլխէն: «Հրամցուցած կերակուրդ ուտելու համար ակռաներս մաչեցուցի, կ'ըսէր պէյը, տա՛ր ուրեմն անոնց վարձքը»: Ոչինչ կրնար չրջել այս անանուն դրութիւնը. կուսակալէն սկսեալ չետին պաշտօնեան նոյն բանը կ'ընէին տարբեր անուններով. ինչո՞ւ վերջ տային սովորութիւն մը ուրկէ էն առաջ իրենք կը նպաստաւորուէին: Մէկ մարդ միայն յաջողած էր, հոգ չէ թէ ժամանակաւոր կերպով, վերցնել այդ դրութիւնը, Պէնե-

տէրի Հիւսէին աղա փաշան, Մահմուտ Բ.ի այն նպարքոսը որ նէնիչէրիներու ջնջման հրովարտակը գործադրած էր։ Ապտիւլ Մէճիտ, հազիւ գահ բարձրացած, զայն կուսակալ կարգած էր Պուլկարիոյ, որ խռովութեան մէջ էր՝ կառավարական պաշտօնեաներու և առ հասարակ Իսլամներու անտանելի կեղեքմանց պատճառաւ։ Հիւսէին աղա փաշա, բռունցքի

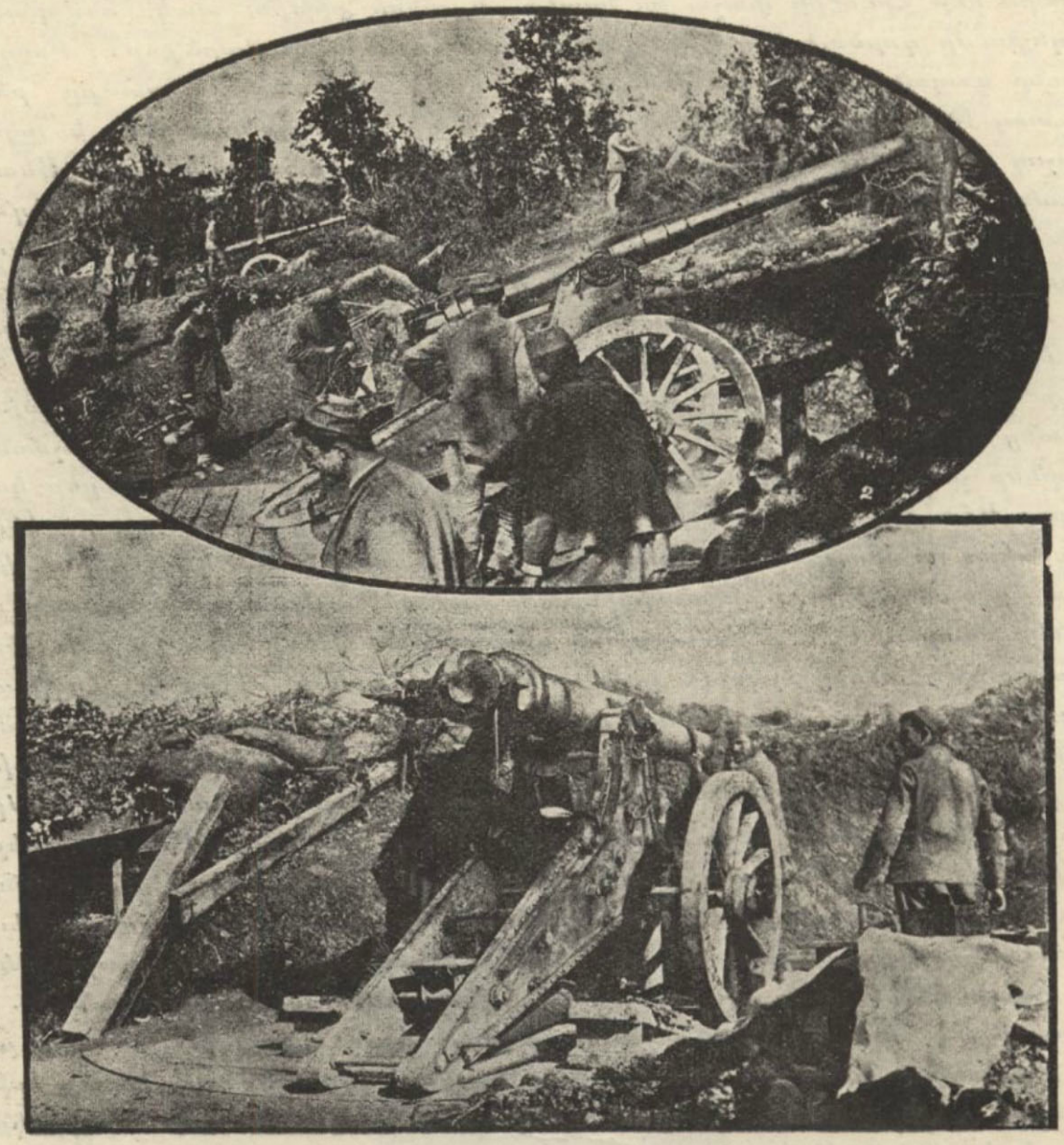

Գարատաղցւոց թնդանօթները՝ Թարապօշի ամրութեանց դէմ (Նուիրած է Ռուսիա)

տէր, մանաւանդ զօրեղ բռունցքի տէր մարդ, չուտով սկսած էր կարգ կանոնը վերահաստատելու աշխատիլ, բայց մինչ մէկ կողմը կարգի կը դնէր, ուրիշ կողմ մը կը խանգարուէր, մէկ դին զբաղած ատենը միւս դին տակն ու վրայ կ'ըլլար։ Շնորհիւ իր կամակոր և յարատեւող բնաւորութեան, կրցած էր սակայն բաւական բարեկարգ վիճակ մը հաստատել, վերջնելով Իսլամներուն և պաշտօնատարներուն կեղեքումները նուիրագործող գրեթէ

բոլոր առանձնաշնորհումները, սոնց կարգին նաև «ակռայի վարձք»ը։ Ազգեցիկ Թուրք պէյ մը՝ կէնճ աղա՝ ապշահար կը մնայ երբ կուգան իրեն լուր կուտան թէ նոր կուսակալը տիշ Իրահին վերցուցեր է. կէնճ աղա չի կրնար քրքիջը զսպել, և որպէս զի կուսակալին հասկցնէ թէ տիշ Իրահին իր կարծածին չափ դիւրութեամբ ջնջուելիք բան մը չէ, կ'երթայ Վիսին ուր Հիւսէին փաշա կը նստէր, և անոր քիթին տակ սովորական կեղեքումը գործելէ վերջ կը վերցնէ նաև «ակռայի վարձք»ը։ Իրողութիւնը գաղտնի չի մնար. փաշան կը կատղի, իսկոյն իր Գօնաքը բերել կուտայ Թուրք պէյը, բակին մէջ աթոռի մը վրայ կը նստեցնէ, և ակռայ քաշող մը կանչել տալով անոր բոլոր ակռաներն ալ հանել կուտայ։ Ցետոյ, առանց կարեւորութիւն ընծայելու Պէյին պոռչտուքներուն, կ'ըսէ հեգնական շեշտով մը. «Հիմայ որ բերանդ ակռայ չմնաց, անշուշտ այլեւս ակռայի վարձք առնելու պէտք չպիտի ունենաս»։ Շատ հազուագիւտ եղած են այս տեսակ Թուրք պաշտօնատարներ, և երբեք տեւական կերպով մը իրարու չեն յաջորդած. պարզ շրջմոլիկներ՝ որոնք իւրաքանչիւր հարիւր տարուան ընթացքին հազիւ մէկ երկու հեղ յայտնուած են, այն ալ առանց երկար դիմանալու. իրենց մեկնումէն վերջ՝ անարժան պաշտօնատարներ չուտով վերահաստատած են երբեմնի յոռի բայց շահաբեր կարգերը։ Ահա թէ ինչո՞ւ տիշ Իրահին և անոր յարակից միւս բոլոր կեղեքումները կը մնային մինչեւ մեր օրերը, և Մակեդոնացի գեղջուկին, ինչպէս Հայաստանի իր բախտակիցներուն համար՝ աչխատութիւնը նախ ուրիշները ապրեցնելու անխուսափելի պարտականութիւն մըն էր, և յետոյ միայն, եթէ անոնց որկորէն բան աւելնար, ապրելու միջոց մը։ Հողի անհաւասար բաշխում կամ կապտում, պետական տուրքերու տարապայման ծանրութիւն, ճամբաներու չգոյութիւն, աւազակութիւն, կեանքի և ինչքի անապահովութիւն՝ Հայուն ու Մակեդոնացիին հաւասար բաժինն էին։ Մէկն ու միւսը ճնշուած էին դեռ կարգ մը ապօրէն տուրքերու տակ. եթէ Հայը Քիւրտին իաֆիւրութեան հարկ կը վճարէր, Մակեդոնացին նոյնպէս ստիպուած էր համանման տուրք մը վճարել Եւրոպայի Քիւրտերուն, — Ալպանացիներուն։ Բնական է՝ քրիստոնեայ կառավարութեան մը վարչութեան տակ այս պայմանները բոլորովին պիտի անհետանան. ու դժուար թէ հերուան կեղեքիչ Թուրք պէյերն ու աղաները, առանց այդ պայմաններուն կարենան ապրիլ. եթէ զիրենք չվռնտեն ալ, իրենք իրենց կամքով պիտի փութան հեռանալ այլեւս «անհամցած» այդ երկիրներէն ու պիտի անցնին Ասիա, այն յոյսով թէ հոն հեշտիւ պիտի կրնան վերագտնել իրենց ձեռքէն թռած «աղուոր» պայմանները...

Եւրոպա պիտի մնան լոկ միւս ոչ-Թուրք Իսլամները. Ալպանացի, Սերպ, Ուլահ, Պուլկար (Բօմաք) և Հէլլէն Իսլամները։ Խնդրական է նոյն իսկ թէ անոնք պիտի պահեն իրենց երէկուան կրօնքը։— «Ուր սուրը, հոն նաև կրօնքը», կ'ըսէ սովորաբար Ալպանացին. Իսլամութիւնը ներկայացնող սուրին անհետանալէն վերջ՝ կրօնքը պիտի կրնա՞յ տեւել։ Արդէն շատ Ալպանացիներ, իսլամացած ըլլալով հանդերձ, գաղտնի նուիրուած էին իրենց պապերու պաշտամունքին, ճիշտ ինչպէս որ մաս մը

Քիւրտեր, գլխաւորաբար Տէրսիմի շրջանակներուն մէջ, թաքուն այրերու խորը քրիստոնէութեան պաշտօն կը մատուցանեն։ Բրիզրէնտի կողմերը բնակող գրեթէ բովանդակ Ալպանացի ժողովուրդները քօղով կը պատցնէին իրենց կիները, զաւակներնին թլփատել կուտային, մզկիթ կը յաճախէին, և Բամազան օրով՝ ամենայն խստութեամբ ծոմ կը պահէին. բայց երբ իրենց հայրը մեռնէր, կամ զաւակ մը ծնէր և կամ հարսնիք մը ունենային, Մանասթրէն, Ալէսիօէն, Շքօտրայէն կը բերէին Կաթոլիկ քահանաներ, երբեմն ճիզվիթ կամ Լազարիսթ միսիոնար մը, և ամբողջ ընտանիքով հաղորդութիւն կ'առնէին։ Հաւանական է որ, Թրքական իշխանութեան բարձումէն ետք՝ այս ժողովուրդը խմբովին վերադառնայ Կաթոլիկութեան։ Հէլլէն Ալպանացւոց մէջ ալ ընչպէս նաև միւս բոլոր վերջէն իսլամացած ցեղերուն մէջ, այդ տեսակ ժողովուրդներ չէին պակսեր. մինչև անգամ Բօմաքները, զորս Համիտ յաջողած էր իրեն ցեղակից քրիստոնեայ Պուլկարներուն անհաշտ թշնամի դարձնել, բոլորովին չեն թօթափած Պուլկարութիւնը։ Այս մասին չափազանց յատկանշական ապացոյց մը կ'ընծայէ Պ. Պէռարի կողմէ պատմուած հետեւեալ դէպքը.— Բրիլէբի Նահանգային ժողովին մէջ՝ երկու Բօմաք պէյեր խօսակցութեան կը բռնուին պուլկար լեզուով. Վալին իսկոյն դիտել կուտայ թէ Մարգարէին թշնամի և Ն. Վսեմութեան անծանօթ լեզուով մը խօսելով ո՛չ միայն անքաղաքավարութիւն մը, այլ նաև ճշմարիտ Իսլամներու բոլորովին անվայել բան մը ըրած կ'ըլլան։ — «Մենք մեր լեզուն կը խօսինք, մենք ալ Պուլկարներ ենք», կը պատասխանեն Բօմաք պէյերը։ Կրնայ ըլլալ որ ուշ կամ կանուխ՝ այս տարակրօն Պուլկարները կրօնքով ալ ձուլուին մայր հատուածին հետ։

Կայսերազուն իշխան

ԱՊՏԻԻԼ ՀԱԼԻՄ ԷՖԷՆՏԻ

Հարիւրապետ Օսմ. Բանակին մէջ

ԳԼՈՒԽ Թ.

ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Մակեդոնիոյ և Թրակիոյ Պուլկարներուն դրութիւնը բնական է ուշ կամ կանուխ պիտի վրդովէր իրենց ապատագրուած ցեղակիցները. և արդէն՝ կարելի չէր որ անտարբեր մնային, որովհետեւ Թուրք պաշտօնատարներու և ընդհանրապէս իսլամ տարրին հարստահարութեանց ու կեղեքումներուն հետեւանքով, Մակեդոնիոյ գեղջուկները մաս առ մաս հետզհետէ սահմանը անցնելով Պուլկարիա կը լեցուէին։ Քաջալերուած 1885ի յեղափոխութեան յաջողութենէն որ Արեւելեան Րումէլիի ապատագրութեան յանգած էր, տակաւ սկսաւ մարմին առնել յեղափոխական նոր կազմակերպութիւն մը՝ Արեւելեան Րումէլիի մէջ կատարուած չարժումը Մակեդոնիոյ մէջ ալ կրկնելու համար։ Ուրիշ քաջալերութիւն մըն ալ՝ տէրութեանց կողմէ Արեւելեան Րումէլիի Պուլկարիոյ կցման ճանաչումն էր. Պուլկարները կը յուսային նոյն հաւանութիւնը ձեռք բերել նաև Մակեդոնիոյ կցման համար, եթէ երբեք ապստամբութիւնը յաջողէր։ Ամէն բան կախում ունէր ուրեմն յեղափոխական կազմակերպութենէն։

Այդ կազմակերպութեան հիմը դրաւ Սոֆիայի Օսմանցի Սլաւներու Համաժողովը՝ որ Թուրքիոյ մէջ մնացող Պուլկարներուն վիճակը բարեւլաւելու համար գումարուած էր, և որ 1893ին հաստատեց «Մակեդոնա-Ադրիանուպոլսական կազմակերպութիւն»ը։ Էապէս յեղափոխական, թէև չափաւոր հակումներով կազմուած մարմին մըն էր ասիկա, զոր պիտի վարէր «Արտաքին Քոմիթէ» մը. այս վերջինը պիտի ունենար վեց անդամներ որոնք տարին անգամ մը պիտի ընտրուէին գաղտնի քուէարկութեամբ, ընդհանուր անդամներու Համաժողովի մը կողմէ։ Քոմիթէն ինք

(*) Կը հետեւինք Գ. Գ. Բինօնի, Պէռլինի և Ֆրանսական «Դեղին Տետրակ»ներուն։

կ'ընտրէր գործադիր և Համաժողովին պատասխանատու մարմին մը։ Առաջին ընտրուած նախագահը եղաւ մակեդոնացի դասատիրակ մը՝ Թրայքօ Քիթամչէֆ։ Մինչեւ 1899՝ այս կազմակերպութիւնը գրեթէ Սոֆիայի կառավարութեան թեւարկութեան տակ մնաց։ Ֆէրտինանտ իշխանին զգոյշ, յամրընթաց, միայն ապահով արդիւնքներու համար երիթակացող քաղաքականութիւնը ազդեց նաև անոր անդամներուն վրայ, և զսպեց անոնց գործունէութեան թափը։ Իշխանը՝ որ Կազմակերպութեան վարիչներէն շատ աւելի լաւ տեղեակ էր Եւրոպայի տրամադրութիւններուն,

Լտիրնէ. ղողուած

կանխահաս կը նկատէր ապստամբութիւնը, ուրիշ կերպ ըսելով՝ չէր ուզեր յաջողութիւնը չապահոված գործի ձեռնարկել։ Եթէ երբեք իր գահակալութենէն ասդին բնաւ ձախողութեան չէ հանդիպած, պատճառը լոկ այս կանխահոգութիւնն է, ուրկէ չէ հրաժարած ո՛չ մէկ առթի մէջ։

Մակեդոնացիք սակայն այդքան նուրբ հաշիւներէ և դիւանագիտական նկատումներէ բան չէին հասկնար. յետոյ իրականութիւնը կար որ զիրենք կը մղէր անհամբերութեան. Թրքական և յունական բռնութիւնները միանգամայն կը ծանրանային իրենց վրայ. կեանքը բոլորովին անտանելի դարձած էր, և այդ դժուարին վիճակը բարելաւելու հմար՝ ուրիշ միջոց չէր երեւար իրենց աչքին՝ այլ միայն ապստամբութիւնը։ Կազմակերպութեան դէմ դժգոհութիւնը սոսկ Մակեդոնիայէն չէր. բուն իսկ Պուլկարիոյ մէջ ալ դժգոհները շատ էին. յեղափոխութիւնը ամէնէն աւելի տարածուած էր բանակին երիտասարդ սպաներուն մէջ, և այս վերջիններն նոյնպէս անհամբեր էին վճռական գործողութեանց ճամբուն մէջ նետուելու։ Իրենցմէ ամէնէն խանդավառը երիտասարդ տեղակալ մըն էր, Պօրիս Սարաֆօֆը, զոր Սանտանսքիի համախոհները 1907 դեկ-

տեմբեր 13ին պիտի ապաննէին Սոֆիայի մէջ՝ «չափաւորութեան» ամբաստանութեամբ։ 1907ի այդ «չափաւոր»ը սակայն, իննսունական թուականներուն ամէնէն ծայրայեղն էր, և բողոքող մը Քոմիթէին անչարժութեան դէմ։ Սպաններու ազդեցութիւնը յաջողեցաւ վերջապէս խախտել ընդգրկուած խոհեմութեան դրութիւնը և Սարաֆօֆ՝ հրոսախումբի մը գլուխը անցած՝ Թրքական հողը մտնելով արշաւեց մինչև Մէլնիք պզտիկ քաղաքը ու գրաւեց զայն, թէև մէկ քանի ժամուան տիրապետութենէ մը վերջ՝ ստիպուեցաւ թողուլ։ Այս յանդգնութեան պատճառաւ իր ազդեցութիւնը մեծցաւ Կազմակերպութեան մէջ, ու չուտով ժողովրդական դէմք մը դարձաւ Պուլկարներուն, մանաւանդ Օսմանցի Պուլկարներուն աչքին. այդ ժողովրդականութիւնը հետզհետէ աւելի պիտի մեծնար իր ապագայ փառաւոր գործունէութեամբ։

1899էն ասդին՝ Սարաֆօֆի անմիջական թելադրութեանց տակ՝ բոլորովին չեչոտուեցաւ Կազմակերպութեան դաւադրական գործունէութիւնը. մանաւորապէս յիշատակելի է ապանութիւնը Մակեդոնացի-Ուլան յայտնի գործիչի մը, բրօֆէսէօր Միխայիլանովի, որ երկու Պուլկար յեղափոխականներ Թուրք կառավարութեան մատնած ըլլալու ամբաստանութեամբ տէրօռի ենթարկուելով՝ Սարաֆօֆի մարդոց գնդակներուն տակ ինկաւ նոյն ինքն ռումանական հողի վրայ, Պուքրէշի մէջ։ Այս ապանութիւնը մեծ ալմուկ հանեց. Պուլկար կառավարութիւնը ակամայ ձերբակալեց Սարաֆօֆը, իբր թելադիր, բայց չուտով անպարտ արձակեց զայն։ Միանգ՝ Սարաֆօֆ ստիպուեցաւ հրաժարիլ «Արտաքին Կազմակերպութենէն» որուն վարիչ դարձած էին բրօֆէսէօր Միխայլովսքի և զօրավար Զօնչէֆ։ Առանց չափաւորութենէն դժգոհ նկատուելու Սարաֆօֆի հետեւեցան և կազմեցին առանձին խումբ մը, աւելի ծայրայեղ հակումներով։

Մինչև այն ատեն՝ Պուլկարիոյ «Արտաքին Կազմակերպութեան» անչարժութենէն սրտնեղած Մակեդոնացիք հաստատած էին «Ներքին Կազմակերպութիւն» մը որ հետզհետէ արմատ արձակեց բուլանդակ Մակեդոնիոյ, ինչպէս նաև Էսերնէի և Մանասթըրի վիլայէթներուն մէջ. իր պետը՝ կորովի և շատ ժողովրդական մարդ մըն էր, Տէյչէֆ հրոսակը, որ անընդհատ կը գործէր Սելանիկի, Էսերնէի ու Մանասթըրի նահանգներուն մէջ, ու չնորհիւ Պուլկար ժողովուրդին աջակցութեան, միշտ կը յաջողէր խոյս տալ զինքը ձերբակալելու համար կատարուած ամենախիտ հետապնդումներէ և հետազօտութիւններէ։ Կազմակերպութիւնը կեդրոնական Քոմիթէ մը ունէր Սելանիկի մէջ, որ կը վարէր յեղափոխութիւնը. Մակեդոնիան ու Թրակիան (Մանասթըրի Սելանիկի և Էսերնէի վիլայէթները) բաժնուած էին յեղափոխական ութ սանճագներու, — Սելանիկ, Մանասթըր, Սկիւպ, Սէրէզ, Տրամա, Սթրումնիցա, Մէլնիք և Էսերնէ։ Իւրաքանչիւր սանճագ ունէր երկու յեղափոխական քաղաքներ. տեղական բոլոր ենթաքոմիթէները անկախ էին բրօքականտի գործունէութեան մէջ, ապակեդրոնացման դրութեամբ. բայց ամէնքն ալ պարտաւոր էին պատուիրակ մը ղրկել տարեկան ընդհանուր ժողովներուն։ Ակէ զատ, իւրաքանչիւր յեղափոխական սանճագի մէջ՝ երեք անդամէ բաղկացած քննիչ մը կը

հակէր քաղաներու ենթաքօմիթէներուն դրամական գործառնութեանց վրայ, կը գործակցէր համաժողովի պատուիրակներու ընտրութեան, կ'օգնէր բանտարկեալներուն և կը լրտեսէր Թուրք պաշտօնատարներու գործունէութիւնը։ Այս «Ներքին կազմակերպութիւն»ը իր դատարանները ունէր, տուրքի ենթարկած էր երկաթ նահանգներու բնակչութիւնը, կը դատէր ու տէռօրի կ'ենթարկէր ժլատները, իրեն դիմակալողները, ինչպէս

ՊՈՒԼԿԱՐ ՋՕՐԱՎԱՐ ՏԻՒՈՖ

նաև մատնիչները։ Սարաֆօֆ և իր համախոհները չուտով այս «Ներքին կազմակերպութեան» հետ դաշնակցեցան, պատրաստելու համար ընդհանուր յեղափոխութիւնը որ 1902–3ին իր լրման պիտի հասնէր։ Իսկ Միխայլովա-Զօնչէֆ վարչութեան ենթակայ «Արտաքին կազմակերպութիւն»ը որ միշտ Սօֆիայի կառավարութեան թելադրութեանց կը հետեւէր ու կը մնար խոհեմութեան սահմաններուն մէջ, ընդհակառակը սկսաւ պայքարիլ «Ներքին կազմակերպութեան» գործունէութեան դէմ։ Իր մեծագոյն ձգտումն էր Եւրոպայի ուշադրութիւնը հրաւիրել Մակեդոնիոյ վրայ և տէրութեանց միջամտութեամբ հաստատ ու գործադրութիւնը երաշխաւորուած բարենորոգումներ ձեռք բերել Մակեդոնիոյ և Թրակիոյ համար։ Եկաւ ժամանակ մը ուր Սարաֆօֆի խումբն ու «Արտաքին կազ-

մակերպութիւն»ը դիմեցին եղբայրասպանութեան և սկսան իրար զարնել։

1902ի սկիզբները սակայն, «Արտաքին Կազմակերպութիւն»ը նոյնպէս ստիպուեցաւ յեղափոխական գործունէութեան մէջ փնտռել Մակեդոնիոյ հարցին լուծումը, թէեւ առանց Թօթափելու ուղղակի Պուլկար կառավարութենէն թելադրուած զգուշաւորութիւն մը որ դարձեալ «Ներքին Կազմակերպութեան» բողոքներուն տեղի տուաւ։ Այս վերջինը, աւելի կորովով կը մասնակցէր չարժման, չնորհիւ իր բազմաթիւ ճիւղերուն և շրջուն մարմիններուն, որոնք ամէն կողմ զէնք կը բաժնէին, կարելի եղածին չափ ընդհանուր հանգամանք մը տալու համար ապստամբութեան։ Մարտ 4ին՝ Մանաստիրի Ֆրանսական հիւպատոս Պ. Շուպլիէ կը գրէր իր կառավարութեան թէ ամէն կողմ գաղտնաբար կը խօսին գարնան պայթելիք ապստամբութեան մը վրայ և թէ Բօմիթէնները իրենց գործունէութիւնը կեդրոնացուցած են Մակեդոնիան չեզակի կտրող լեռնոտ և անտառախիտ գիծի մը երկայնքը, որուն վրայ կը գտնուին Շեթիպ, Քէօբրիւլի, Բէրլէբէ, Քրուչէվօ, Մանաստիրի և Քասթորիա։ Միևնոյն ժամանակ, Պ. Շուպլիէ կը ծանուցանէր թէ Յոյները ամէն ճիգ կը թափեն այս չարժումը խորտակելու համար, թէ կառավարութեան կը մատնեն պուլկար յեղափոխականները, և զէն ի ձեռին կը գործակցին Թուրք զինուորներուն՝ պայթելու վրայ եղող ապստամբութիւնը անյաջողութեան մատնելու համար ոչինչ խնայելով. իսկ Սերպերը չէզոքութիւն կը պահեն, և պատրաստ են ապստամբներուն աջակցելու, եթէ երբեք անոնց ձեռնարկած չարժումը յաջողելու յոյս ներշնչէ։

Գարնան՝ յեղափոխութիւնը իրօք պայթեցաւ, հակառակ Թուրք կառավարութեան ձեռք առած խիստ միջոցներուն և սահմանապուխներուն վրայ կատարուած արթուն հսկողութեան։ Հրոսախումբեր անցան անարգել, և ճչմարիտ ճակատամարտներ մղեցին Օսմ. զինուորական ոյժերուն դէմ, ինչպէս յուլիս ամսուն Սկիւպի, Մանաստիրի և Սթրումայի վերին հովտին մէջ։ Պուլկար կառավարութիւնը, այդ միջոցին փոխառութիւն մը կնքելու ստիպուած, ամէն ճիգ թափեց կանխահաս նկատուած այդ չարժումը կասեցնելու համար։ «Արտաքին Կազմակերպութիւն»ը նորէն իր ապստղական աւանդութիւններուն վերադարձաւ, մինչդեռ Սարաֆօֆ և Սթանիչէֆ, ժամանակը պատեհ նկատելով որոշեցին աւելի կորովով ու հաստատակամութեամբ առաջ տանիլ ապստամբութիւնը։ Շիրքայի տարեդարձը, սեպտեմբեր 18ին, առիթ մը դարձաւ նոր մղում տալու, հակառակ Մեծ Դուքս Նիքօլայի յորդորներուն, որ իրենց հիւրն էր և որ նոյնպէս կանխահաս կը նկատէր ապստամբութիւնը։ 1902 հոկտեմբեր 15ին, Պոլսոյ Ֆրանսական դեսպանը լուր կու տար իր կառավարութեան թէ Բէթրիչի, Մէլնիքի, Ճումա Պալիայի ու Ռասլօքի քաղաքներուն մէջ՝ տասնըեօթ գիւղերու բովանդակ արու բնակչութիւնը միացած է ապստամբներուն և Մակեդոնիոյ գոյներով, — կարմիր կանանչ, — դրօշ պարզած։ Յեղափոխական կարեւոր ոյժեր որոնք գրաւած էին Մէլնիքի և Ճումա Պալիայի միջև գտնուող Քրէզնոյի կիրճը, նախ Հանրային Պարտքի վարչութեան ներկայացուցիչը, տասանորդի հաւաքիչ

մը և երեք ժանտարմաններ, յետոյ ամբողջ Ջոկատ մը զօրք կը սպաննեն։ 50 հոգինոց ուրիշ Թուրք Ջոկատ մը, միշտ Սթրումայի հովտին մէջ, պաշարուելով անձնատուր կ՚ըլլայ. յեղափոխականները անոնց զէնքերը, ռազմամթերքը և կօշիկները առնելով ազատ կ՚արձակեն։

Գարատաղի Նիքօլա Թագաւորին Թիկնապահներէն մէկը

Այս յեղափոխական գործունէութեան միջոցին՝ Թուրքիոյ «ձեռքերը ազատ էին», և ձեռքերու ազատութիւնը կը հասկցուի անշուշտ թէ ինչ կը նշանակէ այստեղ։ Այդ ձեռքերու ազատութեան կը պարտինք մենք հայկական Ջարդերը. Մակեդոնիա նոյնպէս Ջարդերու էժիմին ենթարկուած էր։ Թէ՛ այնտեղ և թէ Հայաստանի մէջ չարժառիթը նոյնն էր, — ապստամբութեան զսպում. նոյնն էին նաև այն քաղաքական պայման-

ները՝ որոնք միանգամայն թէ՛ Մակեդոնիոյ և թէ՛ Հայաստանի մէջ «ազատ» թողած էին համիտեան կառավարութեան ձեռքերը։

Այդ պայմանները լաւագոյն կերպով մը ըմբռնելու համար պէտք է ընկրկինք մինչեւ 1897 թուականը՝ մինչեւ աւստրեւռուս համաձայնութեան կնքումը։ Մենք պարզեցինք արդէն այն դարաւոր մրցակցութիւնը որ գոյութիւն ունէր այս երկու երկիրներուն միջեւ՝ Արեւելքի մասին. Գերման և Սլաւ տարրերու պայքարն էր զոր կը մարմնացնէին մէկն ու միւսը, իրարու ձեռքէ խլելու աշխատելով Արեւելքի տիրապետութիւնը, որ իրենց պիտի ապահովէր նաև Միջերկրականի տիրապետութիւնը. այս երկու երկիրները մանաւանդ ամէնէն աւելի չահակից էին Արեւելքի իրադարձութեանց մէջ, և այդ փոխադարձ չահու տեսակէտը զիրենք քանի քանի հեղ մղած էր կնքելու ժամանակաւոր համաձայնութիւններ, որոնց ընթացքին կամ ձեռք ձեռքի գործած էին՝ Թուրքիոյ հողային ամբողջութիւնը, — սթաթու ֆուօն, — չրջելով, և կամ բացարձակ չէզոքութեամբ մը այդ սթաթու ֆուօն անխախտ պահելով։ 1897ին կնքուած աւստրեւռուս համաձայնութիւնը ահա ճիշդ այս վերջին նպատակը ունէր, արդիւնքը ըլլալով աւելի սպասողական քան գործօն քաղաքականութեան մը։ Եթէ մտաբերենք ժամանակը և զայն յուզող հարցերը, առաջին ակնարկով անըմբռնելի պիտի երեւայ միանգամայն թէ՛ Աւստրիոյ և թէ Ռուսիոյ այս կրաւորական չէզոքութիւնը Թուրքիոյ հանդէպ, որ այդ չրջանին՝ չահաբեր միջամտութիւններու դուռ բացող բազմաթիւ առիթներ կ'ընձայէր իրենց ընչաքաղցութեան, — ինչպէս կրէտական ապստամբութիւնը, Մակեդոնիոյ խլրտուները, Ծոյն և Թուրք վէճը, և ասոնց ամէնուն հետ ալ՝ հայկական ապստամբութիւնն ու ջարդերը։ Բայց եթէ մտաբերենք նաև այդ միջոցին երկու երկիրներն ալ զբաղեցնող քաղաքական մտահոգութիւնները, դիւրաւ պիտի կրնանք ըմբռնել իրենց ձեռնթափութիւնը Արեւելքի գործերէն, միջամտութեան յարմարագոյն առթի մը մէջ։

Աւստրիոյ վարչապետ Կոմս Կոլուխովսքի՝ ստիպուած էր ներքին ծանր դժուարութեանց դէմ կիրարկել իր բովանդակ կորովն ու գործունէութիւնը. ցեղային վէճերը որոնք յանկարծ զարհուրագին թափ մը ստացած էին, անհնարին կը դարձնէին խորհրդարանական կեանքը. ձգտումը մեծ էր մանաւանդ Վիեննայի և Պուտապէշթի միջեւ. Հունգարացւոց պահանջումները վրդովագին վաղորդայնի մը երկիւղը կը ներշնչէին, անկարելի դարձնելով Աւստրօհունգար Համաձայնութեան վերանորոգումը։ Կոմս Կոլուխովսքի՝ ինկած էր դժուարին կացութեան մը մէջ և ինք մանաւանդ կը փափաքէր սթաթու ֆուօն անխախտ պահելու Արեւելքի մէջ, որովհետեւ՝ տարբեր քաղաքականութեան մը պարագային՝ չպիտի կրնար անհրաժեշտ ուշադրութեամբ հետեւիլ դէպքերուն և ուրիշները, մանաւանդ Ռուսիա պիտի չահէին՝ իր ապահով կորուստին փոխարէն։

Բայց Ռուսիա նոյնպէս ստիպուած էր Արեւելքի մէջ իրերու դրութիւնը անխախտ պահել։ Ժամանակէ մը ի վեր նոր ընթացք տուած էր իր քաղաքականութեան. Մերձաւոր Արեւելքը որ երբեմն իր պետական

մարդոց միակ մտահոգութեան առարկան էր, ինկած էր երկրորդական նշանակութեան մը մէջ, և անոր տեղ՝ ռուս քաղաքականութեան բովանդակ մտահոգութիւնը կը կեդրոնանար Հեռաւոր Արեւելքին վրայ։ 1878ի ձախողուածը Արեւելքի մէջ, յետոյ Պուլկարիոյ հակառուս քաղաքականութեան բերմունքով Բեթէրապուրկի կրած հիասթափութիւնը անչուշտ մեծ դեր խաղացած են ռուս քաղաքականութեան այս փոփոխութեան

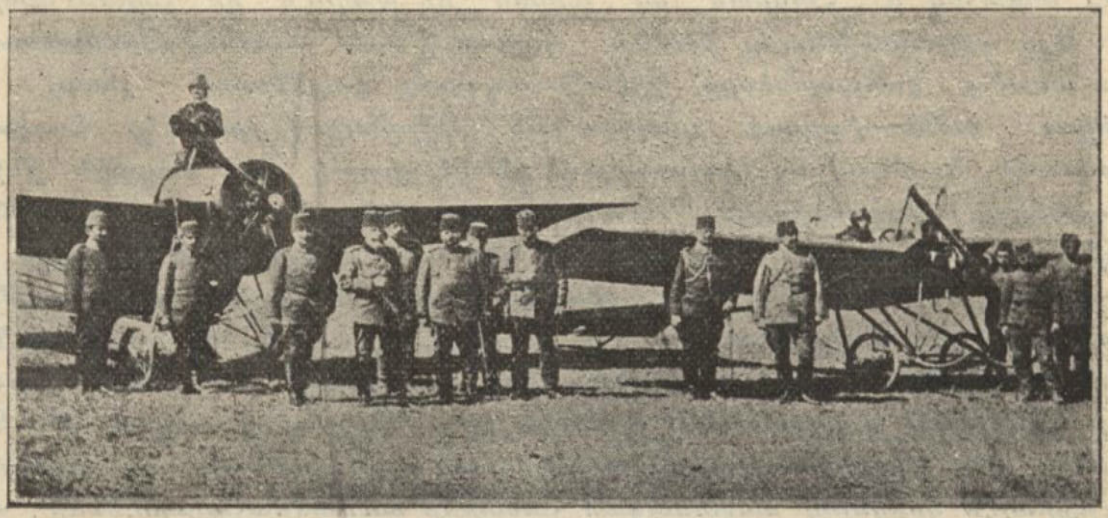

Սաւառնակը Օսմ. Բանակին մէջ

մէջ։ Ինչ որ ալ ըլլայ բուն պատճառը, խնդիրը հոն է որ այդ փոփոխութենէն ամէնէն առաջ և ամէնէն աւելի մենք տուժեցինք։ 1897ի աւբստրեւռուս համաձայնութիւնը դատակնիք մըն էր մեր ցեղին համար. մասամբ աւելի կամ նուազ հիմնաւոր քաջալերութեանց և յոյսերու բերմամբ, մասամբ ալ թուրք բռնակալութեան զարհուրանքին, մանաւանդ Մուսա պէյի դատին դառն հիասթափութեան պատճառաւ առաջ եկած ապատամբական չարժումը ամէն կարելի, նոյնիսկ վայրագ միջոցներով խեղդելու հնարաւորութիւնն էր զոր այդ համաձայնութիւնը կ'ընծայէր Ապտիւլ Համիտի, անոր ձեռքերը ազատ ձգելով։ Այդ համաձայնութեան նախնական հիմերը դրուած էին 1896 օգոստոս 25ին, Վիեննայի Դահլիճին և Ռուսիոյ արտաքին գործոց տխրահռչակ նախարար Պ. Լոպանոֆի միջեւ. որպէսզի Արեւելքի սթաթու ֆուօն չխանգարուի, Սուլթանը ազատ պիտի մնար իր տան մէջ խաղաղութիւնը և անդորրութիւնը վերահաստատելու իր ըմբռնած կերպով։ Պ. Լոպանոֆ ո՛չ այնքան կրէտէն կամ Մակեդոնիան, որքան բուն իսկ Հայաստանը նկատի ունէր այս ոճրագործ սկզբունքը իրականացնելու աշխատած ատենը. այն միջոցին ուր ինք ղրկած էր Ծայրագոյն Արեւելքի մէջ, Մերձաւոր Արեւելքի կողմէն գլխաւոր վտանգը լոկ Հայաստանը կ'երեւար իր աչքին. չէր ուզեր «Ասիական Պուլկարիա» մը ունենալ Կովկասի կողքին, ապերախտ ինչպէս Եւրոպական Պուլկարիան, և աւելի վտանգաւոր անոր համար որ կրնար անջատողական չարժման մը մղել Կովկասի Հայերը։ Ծայռնի է թէ Պ. Լոպանոֆ՝ այս տխուր քաղաքականութեան մէջ իրեն գործակից

ունեցաւ ուրիշ տխրահռչակ պետական անձնաւորութիւն մը, Ֆըրանսայի արտաքին գործոց նախարար Պ. Հանօթօն, և ասոնց կրկին ջանքերուն, ինչպէս նաև Աւստրիոյ հետ դեռ չկնքուած բայց ծրագրուած համաձայնութեան հետեւեան կրէտական ու հայկական ջարդերը։ 1897ին, Ֆրանց-Յոզէֆ կայսեր Բեթէրսպուրկ այցելութեան միջոցին կնքուեցաւ բուն համաձայնութիւնը, որ Ռուսիան ու Աւստրիան իրարու նկատմամբ ապահով և Համիտն ալ ազատ կը թողուր իր շարժումներուն մէջ։ Այս արտօնութեամբ Համիտ պարտութեան մատնեց Յունաստանը, թէև առանց կռուախնձորը՝ Կրէտէն ազատել կարենալու. յետոյ յաջողեցաւ ամենավայրագ զսպողական միջոցներով խեղդել Հայկական Շարժումը, և ատով ալ չգոհանալով՝ չիտկէ չիտակ Հայ տարրին ջնջման աշխատեցաւ։ Այդ միջոցին՝ Աւստրիա իր ներքին կնճռոտութիւնները հարթելու զբաղած էր, և Ռուսիա ալ նետուած Ծայրագոյն Արևելքի քաղաքականութեան մէջ ուր իր պատմութեան մեծագոյն պարտութիւնը պիտի կրէր քիչ ետքը։ Արևելքի մէջ՝ ասպարէզը բաց կը մնար ուրեմն Գերմանիոյ «անտեսական» ծաւալման առջև, որովհետև Անգլիա ալ Թրանսվալի դժուարին պատերազմով զբաղած էր։ Յայտնի է արդէն թէ Գերմանները ի՛նչ ճարտարութեամբ օգտուեցան այդ գործելու ազատութենէն, Թուրքիայէն կորզելով անտեսական շահաբեր առանձնաշնորհումներ, մասնաւորաբար Պաղտատի երկաթուղիին մենաշնորհը որ Փոքր Ասիոյ ամէնէն յուռթի մասերը՝ մինչև Պարսից Ծոցին սահմանները՝ Գերման շահաստաններու պիտի վերածէր։ Գիտենք տակաւին թէ ատոր համար ո՛չ մէկ նկատումի առջև կասեցան և թէ Վիլհէլմ Բ., ո՛չ միայն Համիտը քաջալերեց Հայկական հալածանքներուն առթիւ՝ պատուոյ սուրի նուէրով մը որ սրբագործումն էր կատարուած անանուն ջարդերուն, այլ նաև իր Քրիստոնեայ Վեհապետի հանգամանքը ոտնակոխ ընելով՝ ինք իր ձեռքով պսակ դրաւ Քրիստոնէութեան վառարանին ազատագրութեան համար Երուսաղէմ արշաւած Խաչակիրներուն մեծագոյն Իսլամ թշնամիին գերեզմանին վրայ։

Երբ պայթեցաւ 1902ի Պուլկարական Յեղափոխութիւնը, Եւրոպական Թուրքիոյ մասին ուրիշ կարգադրութիւն չէր եղած տէրութեանց կողմէ։ Աւստրիա և Ռուսիա, իբր անմիջական շահակիցներ՝ իրենց ոստիկանի հանգամանքը կը պահէին դարձեալ, միշտ կրաւորական չէզոքութեամբ մը երաշխաւորելով սթաթու քուօն՝ 1897ի համաձայնութեան հիման վրայ։ Բայց այդ քաղաքականութեան անբաւականութիւնը շատ յայտնի կ'երևար, և վաղուց զգալի դարձած էր նոր միջոցներու պէտքը. Մակեդոնիոյ ապըստամբութիւնը մինակը կը բաւէր արդէն այդ նոր միջոցներուն անմիջական անհրաժեշտութիւնը զգացնելու համար։ Ֆրանսա՝ բարենորոգմանց կողմն էր. իր ներկայացուցիչները, թէ՛ Պոլսոյ և թէ Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ՝ անընդհատ կը տեղեկագրէին թէ Օսմ. Կառավարութիւնը՝ հակառակ իր խոստումներուն և վայելած ազատութեան՝ ոչինչ ըրած էր իր Եւրոպական ստացուածքներուն մէջ արմատացած յոռի կարգերէն։ 1897ի Աւստրեռուս համաձայնութեամբ իրեն տրուած ազատութիւնն ալ ուրիշ բանի չէր գործածած, այլ միայն քիչ մը աւելի տրաքոնեան ու անողորմ

Պուլկար Սպայակոյտը Սթարա-Զակորայի մեծ-բանակատեղին մէջ, քարտէսը պարզած կը հետեւի պատերազմական գործողութեանց

Պալքանեան Պատերազմ. — Յաւելուած Թիւ 3. — Տպագր. Օ. Արզումանեան

կերպով խստացնելու գաղտնական միջոցները, Հայաստանի մէջ իրականացուցածը յաջողցնելու համար նաև Մակեդոնիոյ մէջ։ Պ. Պասթ՝ Պոլսոյ

Խմբի պետերէն վրէժխնդրական Ռ. Թէքեան»

Ֆրանսական գործակատարը, կը հաստատէր թէ այդ բռնական եղանակը ոչ մէկ յաջողութիւն գտած է։ Ապստամբութիւնը, — «ամէնէն լուրջ շարժումը որ տեղի ունեցած էր 1876—77ի պատերազմին անգքերէն աղէին», —

կը ծաւալէր՝ հակառակ զայն զսպելու համար կիրարկուած վայրագութեան։ «Ոչ մէկ արտաքին օժանդակութիւն կար, կը գրէր Պ. Պասթ, Պուլկար Իշխանապետութիւնը բռնադատուած էր ձեռքերը ծալած մնալու, նոյն իսկ Մակեդոնական Կոմիթէին բաժնուած էր ինք իր մէջ. ամէն բան ցոյց կու տար թէ ապստամբները չուտով պիտի ընկճուին։ Բայց իմաստունները կանխատեսութիւնը ճիշդ չէր։ Ո՛չ միայն հրոսախումբերը չընկճուեցան Թուրքերուն կողմէ և իրենց պետերով անվթար կը մնան, այլ իրենց մտած բոլոր տեղերը կը հանդիպին ժողովուրդին համակրութեան և անկէ օժանդակութիւն կը գտնեն»։ Իսկ Սկանիկի ֆրանսական հիւպատոսը, Պ. Սթէկ, ապստամբութիւնը կ'արդարացնէր՝ նկարագրելով Մակեդոնիոյ հոլային յոսի դրութիւնը, տասանորդի գանձման կեղեքումները և ուրիշ հարստահարութիւններ, աւելցնելով որ անհրաժեշտ է յաւազան դրութեամբ մը վերակազմել ոստիկանութիւնն ու դատարանները և բառնալ տասանորդի վարձակալութեան (միւլքեզիմութեան) դրութիւնը, որ գեղծումները կը դիւրացնէր։ Մինչդեռ Ֆրանսա իր ներկայացուցիչներուն տեղեկութեանց վրայ՝ բարենորոգումներուն պէտք կը հաշակէր Մակեդոնիոյ համար, և այդ մտքով դիմումներ կ'ընէր Կեթէրսպուրկ, Անգլիա Թրանսվալի աշխարհակալութիւնը լրացուցած էր և շատ ալ տրամադիր կ'երեւար գործօն դեր մը ստանձնելու Արեւելքի մէջ. Ռուսիոյ յառաջդիմութիւնը դէպի Հեռաւոր Արեւելք՝ զինքը կը վրդովէր. այդ յառաջդիմութեան մէջ նոյնպէս վտանգ կար իր հնդկական ստացուածքին համար, և դեռ Ճաբոնի ձեռքով Ռուսական արշաւը խորտակելու գիւտը, — ժամանակակից դիւանագիտութեան գլուխ-գործոցը, — չէր ըրած. մերձաւոր Արեւելքի գործերը խառնչակելով՝ կը յուսար Ռուսիոյ ուշադրութիւնը հեռացնել Հեռաւոր Արեւելքէն. այս պատճառաւ, ինք ալ այժ տուաւ ֆրանսական ձեռնարկին որ կը ձգտէր թօթափել 1897ի Աւստրեւոուս համաձայնութեան կիրարկած չէզոքութեան քաղաքականութիւնը, և անոր տեղ հաստատել միջամտութեան քաղաքականութիւն մը, առանց որուն անկարելի պիտի ըլլար Սուլթանէն կորզել իրական բարենորոգումներ։

Այս անգլ-ֆրանսական պահանջման հիմ կը դառնար ո՛չ միայն Մակեդոնիոյ ապստամբ վիճակը, այլ մանաւանդ մակեդոնական խառնակութեանց բերմունքով՝ Պուլկարիոթուրք պատերազմի մը սպառնալիքը։— «Նոյեմբերի (1902) սկիզբէն ի վեր, կը գրէր Սօֆիայի ֆրանսական ներկայացուցիչը, Մակեդոնիոյ մէջ գործող հրոսախումբերը Պուլկարիա կը վերադառնան. առաջին ձիւները իջած են, ծածկելով լեռներու անցքերը և հրոսակներէն կորզելով իրենց սովորական ապաստանները։ Պուլկար կառավարութիւնը զինաթափ կ'ընէ հրոսախումբերը և անոնց պետերը կը բանտարկէ մէկ քանի օր. բայց ժողովուրդը խանդավառութեամբ կը շրջապատէ թէ՛ հրոսակները և թէ՛ պետերը, զանոնք կը ծափահարէ ու կը կերակրէ։ Մակեդոնական ծագում ունեցող Պուլկար սպաները՝ որոնց թիւը հազարի կը հասնի, կը մտածեն խմբովին հրաժարիլ, չեն ուզեր զէնքը ձեռքերնին անգործ մնալ՝ երբ անդին իրենց մերձաւորներուն կեանքը վտանգի մէջ է։ Մակեդոնիայէն փախչող եկողներու թիւը շատ մեծ է։

Ռուսական դեսպանը՝ Պ. Պախմէթիէֆ՝ ինծի յայտնեց Ֆիլիպէի Ռուս հիւպատոսին կողմէ Տուպնիցայի և Քէօսթէնտիլի կողմը կատարուած քըննութեան մը արդիւնքը, որ ցոյց կու տայ թէ աւելի քան 600 անմեղ անձեր՝ ծերունիներ, կիներ ու տղաք՝ կը փախչէին Թուրքին առջեւէն։ Ամէն օր հարիւրներով կ'անցնին Պուլկարիա, և Պ. Պախմէթիէֆ կը հաւաստէ թէ ամիսը չըրացած՝ անոնց թիւը 1000ը պիտի անցնի։ Իր կարծիքով՝ պէտք է բարեկարգութեանց ծրագիր մը մշակել և անոր նկատմամբ տէրութեանց հետ համաձայնելէ վերջ՝ Թուրքերը ստիպել որ զայն գործադրեն»։ Այսպէս ահա բարեկարգութեանց անհրաժեշտութիւնը զգալի կը դառնար անխուսափելի կերպով։ Ձիւնհալը սկսելուն պէս՝ Պուլկար հրոսակները նորէն սահմանները պիտի անցնէին՝ ձեռք ձեռքի տալու համար Մակեդոնիոյ «Ներքին Կազմակերպութեան» հետ։ Խնդիր էր նոյն իսկ թէ Պուլկարիոյ իշխանը պիտի կրնա՞ր աւելի երկար զինադրել հանրային կարծիքին, որ Մակեդոնիոյ զարհուրանքը բառնալու համար պատերազմէն զատ ուրիշ միջոց չէր տեսներ. վախ կար նոյն իսկ որ ներքին յեղափոխութիւն մը առաջ գայ Պուլկարիոյ մէջ։ Բայց կար հաստատուած կարգ մը զոր կարելի չէր չըջել. Տէրութիւնները՝ 1897ի համաձայնութեան առթիւ՝ Թրքական իրերու կարգադրութիւնը յանձնած էին Ռուսիոյ և Աւստրիոյ, Սթաթու քուօն չխանգարելու պայմանաւ. խօսքը անոնց կ'իյնար ուրեմն։ Թուրքիա կանխեց զանոնք, և 1902 Դեկտ. 1ին, դեռ անոնք քայլ մը չառած, մասնաւոր «Հրահանգներ»ով ընդհանուր-քննիչ մը կարգեց Մակեդոնիոյ համար, անոր օժանդակ տալով երկու Յանձնախումբեր, որոնցմէ մէկը պիտի գործէր տեղւոյն վրայ, նախագահութեամբ ընդհանուր-քննիչին, «ուսումնասիրելու համար Մակեդոնիոյ անհրաժեշտ եղող բարեփոխութիւնները», և միւսն ալ պիտի նստէր Բ. Դրան մէջ, «Մակեդոնիոյ Յանձնախումբին առաջարկութիւնները քննելու համար»։ Շատ հաւանականաբար Աւստրիա և Գերմանիա Դրան խորհրդատուները եղած էին այս որոշման մէջ։ Համիտ՝ Գերմանիոյ միջնորդութեան շնորհիւ իր կողմը շահած էր Աւստրիան, որ միջամտելու կոչուած երկու տէրութիւններէն մէկն էր և զոր ձեռք անցընելով՝ առաջուց ջուրը ձգած կ'ըլլար նաև ռուսական միջամտութիւնը որ Աւստրիոյ համաձայնութեամբ պէտք է կատարուէր։ Երկու շաբաթ ետքը, դեկտեմբեր 15ին՝ Գերմանիա կը ստանար իր «միջնորդչէքը», Պաղտատի երկաթուղիին մենաշնորհը նուիրագործող վերջնական Ֆէրմանը։

«Կայ մէթոտ մը, կ'ըսէ Պ. Բինօն, զոր Թուրք պետական մարդիկը իսկոյն կը փութան ընդգրկել՝ երբ համոզում կը գոյացնեն թէ Եւրոպա պիտի ստիպուի զիրենք բռնադատելու որ գործադրեն իրենց յանձնառութիւնները. այն ատեն՝ կ'աճապարեն ինքնաբերաբար հրատարակել կարգ մը ազուոր կանոններ և կամ մէկ քանի լաւ օրէնքներ, զորս բնաւ չեն գործադրեր երբ Եւրոպա այդքանով գոհ երեւայ»։ Ընդհանուր-քննիչի մը և երկու Յանձնախումբերու ընտրութիւնը պարզապէս կրկնութիւնն էր այդ խաղին որ բազմիցս կիրարկուած է նաև Հայոց համար, ու կը կիրարկուի ալ տակաւին։ Մակեդոնիոյ համար նշանակուած ընդհանուր-

քննիչը նոյն ինքն Հիւսէյին Հիլմի փաշան էր, Միտիլլէցի համեստ ընտանիքի մը զաւակը, ծնած 1856ին նոյն կղզին, և կանուխէն մըտած Էվգաֆի նախարարութեան մէջ, ուրկէ անցած էր Ներքին գործոց պաշտօնատունը։ Դամասկոսի շրջանակին մէջ պաշտօնի կոչուելով, ունեցած էր փայլուն գործունէութիւն մը, յետոյ կառավարիչ կարգուած էր Եէմէնի և այնտեղ հիմը դրած էր կեդրոնացման քաղաքականութեան որ արաբական ապստամբութեանց շրջանը պիտի բանար և որուն առաջին զոհը՝ քիչ էր մնացած որ ինք ըլլայ։ Եէմէնէն դարձին՝ մարմինին մէջ կը բերէր րէվոլվէրի գնտակ մը զոր մոլեռանդ Արաբ մը

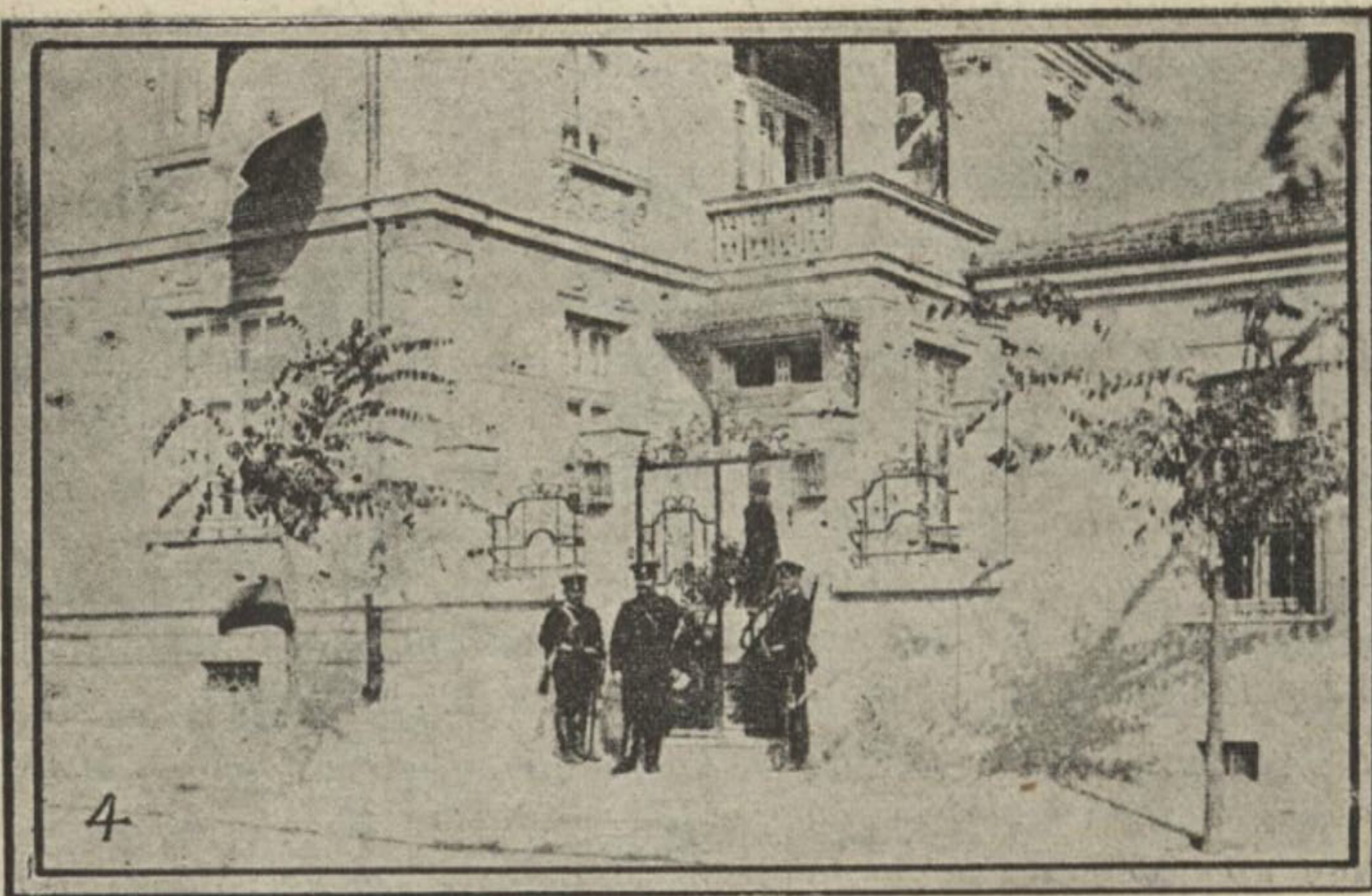

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՇԷՆՔ ՄԸ

Սէթարա Զակօրայի Պօլկար ընդ-հ. Սպայակոյտը այս շէնքին մէջէն վարեց պատերազմը
(Տեսնել ներկայ պրակին կցուած յաւելուածը)

տեղաւորած էր և զոր կարելի չէր եղած հանել։ Հիլմի փաշա, որ 1908ի յեղափոխութեան յաջողութեան մեծագոյն նպաստը պիտի բերէր՝ Աբիւ-նոտ Սուլթանը դիմադրութեան փորձութենէն ետ կեցնելով, այդ մահ փորձին պատճառաւ մանաւանդ արժանացած էր Համիտի վստահութեա և Մակեդոնիա ղրկուած էր՝ երեք վիլայէթներու (Էտիրնէ, Սելանիկ, Մ. նասթըր) ընդհանուր-քննիչի պաշտօնով։ Իր ժամանումը Մակեդոնի ինչպէս նաև կրկին Ցանձնախումբերու հաստատութիւնը ոչ մէկ գոհ ցուց կրցան հայթայթել դժգոհ տարրերուն։ Իրեն տրուած «Հրահա ներուն» մէջ արդէն դրական բարենորոգման ձգտող ոչինչ յութիւն ունէր, բացի Քրիստոնեաներու ոստիկանութեան մասն ցութեան սկզբունքէն։ Ցուսադրիչ չէին նաև ընդհանուր-քնն յայտարարութիւնները.— «Կը խղճամ Քրիստոնեաներու վիճակին վ և ապահովաբար իրաւունք ունին, կ'ըսէր. բայց ո՞վ կը խորհի ի

Թուրք գիւղացիին վրայ որ կը տառապի առանց ճիկ մը հանելու, առանց մրմռալու. անիկա կը թողու իր սիրական արտերը, իր ընտանիքը, իր գիւղը՝ երկար ամիսներ իրր զինուոր ծառայելու, երկաթուղիները պահպանելու, հրոսախումբերը հալածելու և Սուլթանին հնազանդելու համար։

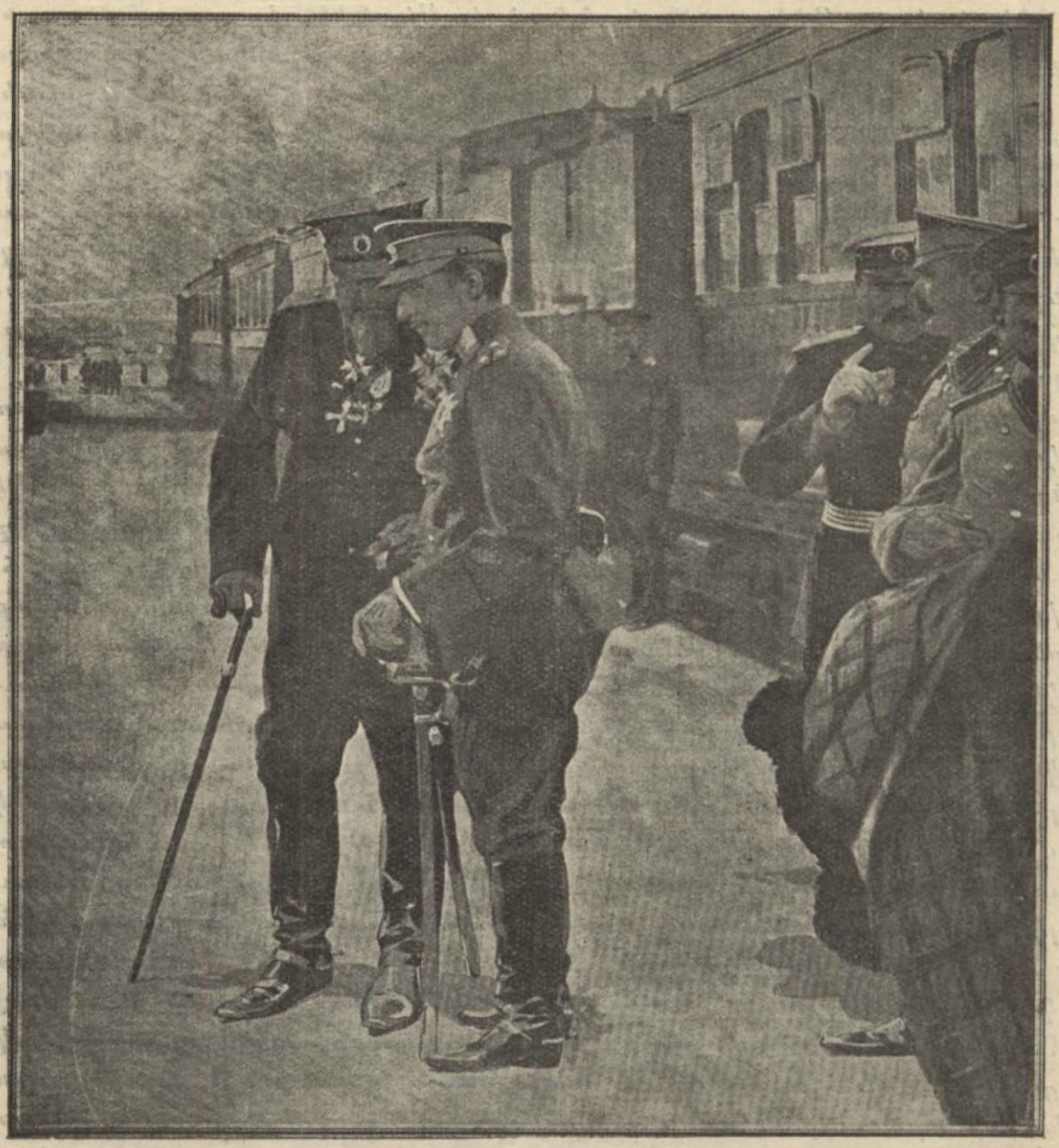

Ֆէրտինանտ Թագաւոր և գահաժառանգ Պօրիս իշխան Զաթալճայի առջեւ

Ասիկա Մակեդոնիոյ կործանումն է պարզապէս։ Զէնքի տակ պահուած այս 90,000 մարդիկը լոկ կը ծախսեն, ոչինչ կրնան արտադրել. եթէ խռովութիւնները չըլլային, տարին 10,000ական տղայ աւելի կրնային ծնիլ, և առանց ամէնքն ալ Սուլթանին հաւատարիմ հպատակներ պիտի ըլլային։ Ինչ կ'ուզէ Եւրոպա. բարենորոգումնե՞ր. լա՛ւ, բայց թող նախ մեզի միջոց ընծայէ զանոնք գործադրելու. երկար վարանումներէ և չարչարա-

գին բանակցութիւններէ վերջ միայն ընդունեցաւ %0 3 յաւելում մը մաքսատուրքին վրայ, որ պիտի գործածուի բարենորոգմանց ծախքերուն։ Վերջապէս կարելի չէ պահանջել որ Թուրքիա բոլորովին ինքզինքը կործանէ երեք վիլայէթներ նպաստաւորելու և ապստամբութիւնը մրցանակով մը քաջալերելու համար»։

Հիւմի փաշա Դեկտ. 8ին ժամանած էր Սելանիկ, իր պաշտօնը ստանձնելու համար։ Շաբաթ մը վերջ, 15ին, Պոլսոյ Ֆրանսական գործակատար Պ. Պասթ կը գրէր թէ իր ստացած տեղեկութեանց համաձայն՝ զորս միւս դեսպանատուններն ալ կը հաստատէին, ոստիկաններու և զինուորներու բռնութիւնները բոլորովին սաստկացած էին։ «Զոկատներ կը շրջին երկրին մէկ ծայրէն միւսը՝ զէնքերը հաւաքելու պատրուակով. խուզարկութեանց ընթացքին Մակեդոնացւոց բնակարանը կը մնան և առիթէն օգտուելով զանոնք կը թալանեն...։ Սելանիկ-Մանասթըր երկաթուղիին պաշտօնեաները, հազիւ իրենց վարձքը ստացած, կանոնաւորապէս կը կողոպտուին երկաթուղիին պահպանութեան յատկացուած զինուորներուն կողմէ»։ Պ. Պասթ կը յարէր թէ Մակեդոնացւոց գաղթը դէպի Պուլկարիա՝ կը շարունակուի վրդովիչ համեմատութեամբ, թէ Պուլկարիա չպիտի կրնայ զսպել հանրային կարծիքը և թէ շատ ծանր հետեւանքներ պիտի ծագին։ Պ. Տէլքասէ որ Ֆրանսայի արտաքին գործերը կը վարէր այդ միջոցին, նոր դիմում մը ըրաւ Բեթէրսպուրկ, ու համոզեց Ցարը որ Աւստրիոյ հետ համախորհուրդ՝ աւելի վճռական միջոցներ ձեռք առնեն։ Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարար Կոմս Լամստորֆ ճամբայ ելաւ Վիեննա երթալու, բայց անկէ առաջ հանդիպեցաւ Սոֆիա և Պէլկրատ, Պուլկար ու Սերպ կառավարութիւնները ստիպելու համար որ վերջ տան յեղափոխական շարժման։ Երկու կառավարութիւններն ալ հնազանդեցան։ Պ Տանէֆ, պուլկար նախարարապետը, զինաթափ ըրաւ հրոսախումբերը, անոնց պետերը բանտարկեց կամ երկրէն վտարեց, և սահմանագլխուն ամէն կողմը պահակներ դրաւ հրոսախումբերու անցքը արգիլելու համար։ Զափաւոր ու ծայրայեղ՝ հաւասարապէս զսպուեցան և արդարութեան յանձնուեցան երկու ուղղութեան պետերը, ինչպէս Միխայլովսքի, Զօնչէֆ, Սթանիչէֆ, գնդապետ Եանքօֆ, և այլն։ Ինչ ետքը, 1903 Փետրուար 21ին, Աւստրիա և Ռուսիա՝ 1897ի համաձայնութեան հիման վրայ ծրագիր մը պատրաստելով ներկայացուցին Դրան։ Զափաւոր ու միանգամայն անբաւական ծրագիր, որուն գլխաւոր տրամադրութեանց համաձայն՝ ընդհանուր քննիչը պիտի չարունակէր իր պաշտօնը և ետ չպիտի կանչուէր առանց տէրութեանց հաւանութեան. ընդհանուր-քննիչը իրաւունք պիտի ունենար զինուորական ոյժը իր յարմար դատած կերպով գործածելու, առանց Պալատին խորհուրդ հարցնելու. կուսակալները իր հրամանին պիտի ենթարկուէին. ոստիկանութիւնը կազմակերպելու համար «օտար մասնագէտներ» պիտի բերուէին. քրիստոնեայ ոստիկաններ պիտի առնուէին, իւրաքանչիւր չրջանակի քրիստոնեայ բնակչութեան թուին համեմատ. այս վերջնին բազմաթիւ եղած տեղերը գօրուճիները քրիստոնեայ պիտի ըլլային։ Ծրագիրը իւրաքանչիւր վիլայէթի կուտար եւմտական անկախութիւն Օամ. Պանքային հակակշռին

տակ, բարեփոխման կ'ենթարկէր տասանորդի դրութիւնն ու գանձման եղանակը, և մասնաւորաբար Օսմ. Կառավարութիւնը կը հրաւիրէր «անյապաղ ձեռք առնել այն բոլոր միջոցները որոնցմով կարելի պիտի ըլլար վերջ տալ Արնաութներու ոճիրներուն»: Մատուցուելէն չորս օր ետք՝ Բ. Դուռը հաւանեցաւ այս ծրագրին, և ապրիլ 2ին հրատարակութեան յանձնեց զայն՝ «Րումելիի նահանգին վերաբերեալ Ցաւելուածական Հրահանգներ» անունով:

Մակեդոնացիք անտարբերութեամբ ողջունեցին այս յաւելուածները, ինչպէս անտարբերութեամբ ընդունած էին արդէն Հիլմի փաշայի տրուած հրահանգները: Ո՛չ միայն անբաւական էին անոնք իրերու վիճակը քիչ չատ տանելի դարձնելու համար, այլ ոչինչ կ'ապահովցնէր թէ Համիտի կառավարութիւնը անկեղծօրէն պիտի աշխատի զանոնք գործադրելու: Սակայն ինչ որ իրենք անբաւական կը նկատէին, չափազանց թոյլատու երեցաւ Ալպանացւոց: Քրիստոնեաներու տրուած այդ «առանձնաշնորհումները», մանաւորապէս Ալպանացի տարրին ոճիրները ամէն գնով բառնալու տրամադրութիւնը որ մաս կը կազմէր Ցաւելուածական Հրահանգներուն, առաջ բերին ըմբոստական չարժում մը: Ալպանացիք՝ ծրագրին գործադրութիւնը արգիլելու համար համախմբուեցան Իբէքի և Տիաքովայի մէջ, և սկսան չարդել քրիստոնեայ Սերպերը: Բարենորոգման Ցէրմաններու բնական հետեւանքն էր ասիկա. այդպէս եղած էր միշտ Կրէտէի մէջ. հապա Քրիստոնեաներուն քիչ չատ կեանքի անդորրութիւն խոստացող Ցէրման մը կարդացուած, Իսլամները միշտ ոտքի ելլելով չարդով արգիլած էին անոր գործադրութիւնը: Դիտելի է որ նոյն բանը ըրին նաև Քիւրտերը Հայաստանի մէջ, Մայիսեան Ծրագրին հրատարակութենէն վերջ, և այսօր ալ, Հայկական նահանգներուն դրութիւնը բարելաւելու համար մէջտեղ դրուած իւրաքանչիւր ծրագրի կը պատասխանեն քրդական չարդարոյր սպառնալիքներ:

Ալպանացիք աւելի առաջ գացին: Իբէքէն ու Տիաքովայէն իջան Միթրովիցա, ճամբան իրենց միացնելով մոլեռանդ Թուրքերու խումբեր, և քաղաքը պաշարեցին՝ 4000 հոգիի բազմութեամբ: Հարկ եղաւ թնդանօթ գործածել իրենց դէմ: Ըմբոստութեան ծաւալման պատճառը Օսմ. կառավարութիւնն էր. փոխանակ առաջուց զօրղական միջոցներ ձեռք առնելու, բանակցութեան մտած էր Ալպանացւոց հետ, ինչ որ բոլորովին քաջալերութիւն մը եղած էր այս վերջիններուն համար: Օգոստոս 8ի իրիկունը յանկարծ լուր հասաւ Պոլիս թէ ըմբոստներուն միացած Ալպանացի ժանտարմա մը րէվոլվէրով սպաններ է Մանաստիրի Ռուսական հիւպատոսը: Մեծ իրարանցում Պալատին մէջ. Եպարքոսը իսկոյն փութաց Պէօյիւքտէրէ՝ Ռուսաց դեսպանատունը՝ Պ. Զինովիէվէն ներողութիւն խընդրելու. յաջորդ օրը՝ նոյն դիմումը կատարեց նաև Համիտի զաւակներէն իշխան Ահմէտ Էֆէնտի: Մանաստիրի Վալին նախ պաշտօնանկ եղաւ, յետոյ աքսորուեցաւ Ֆիզան. կուսակալութեան բոլոր զինուորական պաշտօնատարները զրկուեցան իրենց աստիճաններէն. Համիտ նախ 200,000, յետոյ 400,000 ֆրանք հատուցում ընել ուզեց հիւպատոսին այրիին, որ սա-

կայն մերժեց արհամարհանքով։ Հինգ օր վերջ՝ ոճրագործն ու իր մեղսակիցներէն մէկը կախաղան հանուեցան։ Համիտ՝ գոհացում մը աւելի տուած ըլլալու համար Ռուս կառավարութեան, արտօնեց ժամանակին մամուլը որ արձանագրէ ոճրագործին տրուած պատիժը։

ԱՊՏՈՒԼԼԱՀ ՓԱՇԱ

Արեւելեան (Թրակիոյ) բանակին հրամանատարը որ ետ կանչուեցաւ առաջին պարտութիւններէն վերջ

Պուլկարները՝ ալպանական ըմբոստութեան պատասխանեցին ընդհանուր ապստամբութեան երկրորդ և աւելի տարածուն փորձով մը. 1903ի բովանդակ ամառը՝ Մակեդոնիա ու նաև Ադրիանուպոլսոյ նահանգը,

մասնաւորաբար ծովեզերեայ մասը, կատարեալ պատերազմի դաշտ մը դարձած էին. — «Երբեք ապստամբական շարժումը այս աստիճան գործունէութիւն երեւան չէր բերած, երբեք այսքան բազմաթիւ ապստամբներ ասպարէզ չէին իջած, կը գրէր Պոլսոյ Ֆրանսական դեսպան Պ. Քօնսթան Օգոստոս 11ին. լաւատեղեակ մարդիկ կը հաւաստեն թէ աւելի քան 30,000 հոգի են ապստամբները»: Անոնց ամէնքն ալ լաւ զինուած էին և հակառակ բազմաթիւ զինուորներու ներկայութեան, կարելի չէր ըսպառ զանոնք զսպել: Քրուշեվօ գիւղը ամբողջ շաբաթ մը և աւելի ապստամբներուն ձեռքը մնացած էր, հակառակ զանոնք պաշարող զինուորներու կատաղութեան: Մանասթըրէն մինչև Քըրք Քիլիսէ կրակի մէջ էր. ապստամբները յաճախ կարեւոր կորուստներ կուտային, բայց իրենց թիւը միշտ կը բազմանար: Շարժման բուն թելադիրը Պօրիս Սարաֆօֆն էր որ անձամբ հերոսական կռիւ մը կը մղէր սահմանագլուխին երկայնքը և զոր Թուրքերը ի զուր կը հետապնդէին. հրոսակները լոկ Թուրքերու կամ Թըրքական հաստատութեանց դէմ չէին յարձակեր. Ապրիլ 28ին՝ Պուլկար յեղափոխական մը պօմպա դրած էր Սելանիկի նաւահանգիստը գտնուող Կուադալքիվիր շոգենաւին մէջ և զայն մասամբ օդը հանած. օր մը ետքը քաղքին կազի մթերանոցն ու մեծագոյն խաղավակը օդը կ'ելլէին և առաջ եկած մթութենէն օգտուող յեղափոխականներ դարձեալ պօմպայով կը քանդէին Օսմ. պանքայի մասնաճիւղը, ինչպէս նաև Գերմանական քլիւպը, որուն մէջ մեռան բազմաթիւ Զուիցերիացիներ, Գերմաններ, Աւստրիացիներ. մեռնողներէն մէկն ալ Գերման հիւպատոսարանին գործակատարն էր. փախած ատեննին՝ յեղափոխականները պօմպաներ նետեցին ո՛չ միայն Թուրք զինուորներուն, այլ նաև Գերման վարժարանին վրայ:

Հրոսակներու գործունէութեան սաստկացման հետ կը մեծնար նաև պուլկարեւթուրք պատերազմի մը հաւանականութիւնը. Պուլկարիա անպատրաստ չէր. իր սահմաններուն վրայ համախմբուած թրքական ուժերը զինքը ստիպած էին պատերազմի պատրաստութիւն տեսնելու: Նախարարութիւնը այլեւս Պ. Տանէֆի ձեռքը չէր. հանրային կարծիքին ճնշումին առջև տեղի տուած էր նաև Պ. Տանէֆի զգուշաւոր ու սպասողական քաղաքականութիւնը, և իշխանութեան գլուխ անցած էին Սթամպուլօֆեանները (Բէթրօֆ-Բէթքօֆ դահլիճը) որոնք Մակեդոնացւոց ի նպաստ աւելի ազդու գործողութեանց կողմն էին: Բայց տէրութեանց տրամադրութիւնները աւելի նպաստաւոր էին Թուրքիոյ, և Համիտ պահ մը սկսած էր հաւատալ թէ իր «Ղազի»ութիւնը նոր փայլ մը պիտի ստանայ մէկ օրէն միւսը, որովհետև ինք ալ պատերազմը անխուսափելի կը նկատէր և կը կարծէր Պուլկար բանակին յաղթել այն միեւնոյն դիւրութեամբ որով 1897ին խորտակած էր Յունական բանակը:

Հիւսէին Հիլմի փաշա՝ Պալատին ու Եւրոպայի ակնկալութեանց մէջտեղ մնացած՝ անգործ կը կենար, չկարենալով առաջքը առնել թէ՛ ապստամբական շարժումին և թէ կիրարկուած զսպողական միջոցներուն: Ուրիշ վտանգ մը կը գոյացնէր Ալպանիացի տարրին ըմբոստութիւնը. Համիտ չէր ուզեր զսպողական միջոցներով դժգոհ թողուլ զայն, Պոլսոյ մէջ իր

անձին պահպանութիւնը Ալպանացի պահակախումբին յանձնած ըլլալով, և այդ չկամութիւնը կատարեալ քաջալերութիւն մը կ'ըլլար ըմբոստանեբոեն։ Օգոստոսի կիսուն՝ Մանաստիրի մէջ վախ կար որ հիւպատոսներու ընդհանուր ջարդ մը տեղի պիտի ունենայ, ինչպէս 1877ին եղած էր Սելանիկի մէջ։ Պոլսոյ Ֆրանսական դեսպան Պ. Բօնսթան քանիցս յայտնած էր Բ. Դրան թէ Ալպանացիք ժանաւորաբար կ'ուզեն սպաննել Մանաստիրի Ֆրանկական հիւպատոս Պ. Կոթիէն, և աւելցուցած էր թէ այս վերջնին դէմ եղած ո՛և է մահափորձ ծանր պատասխանատուութեանց պիտի ենթարկէ Օսմ. Կառավարութիւնը։ Բան մը մանաւանդ որոշ կ'երեւար այս չփոթութեանց մէջ. սուլկարական ապստամբութիւնը եթէ չէր կրցած տէրութեանց համակրութեան արժանանալ, գոնէ անոնց քով զօրացուցած էր այն համոզումը թէ Մակեդոնիոյ խաղաղացման համար չատ անբաւական է աւստրեւոուս համաձայնութիւնը՝ իր կրաւորական դիրքով։ Անգլիա և Ֆրանսա աւելի խիստ միջոցներ ձեռք առնելու կողմն էին. էտուար Թագաւոր մայիսին այցելած էր Բարիզ. Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարը Տէլքասէն էր միշտ, ծանօթ իր անգլիասէր համակրութիւններով. Սիրալիր Համաձայնութեան հիմերն է որ կը դրուէին Լոնտոնի և Բարիզի մէջ, ու երկու դահլիճները, մասնաւորաբար Արեւելքի գործերուն նկատմամբ, նոյն հայեացքները ունէին։ Ռուսիոյ մէջ ալ Անգլիոյ ի նպաստ չարժում մը գոյութիւն ունէր այդ միջոցին, և չարժման գլուխը կը գտնուէր նոյն ինքն Պ. Վիվիէն, որուն հաւանական կը թուէր անկլօուս մերձեցում մը։ Համաձայն Բարիզի և Լոնտոնի դահլիճներուն մտադրութեան, ինք ալ կը խորհէր անոնց գործակցիլ՝ Սելանիկի առջեւ տեղի ունենալիք նաւային ցոյցով մը Սուլթանը ստիպելու համար որ բարենորոգումները գործադրելու լրջագոյն եղանակ մը ձեռք առնէ։ Ջարը չրջապատողները սակայն՝ Մայրագոյն Արեւելքի մէջ Անգլիոյ հետ մաքա-

ՊՈՒԼԿԱՐ ՋՕՐԱՎԱՐ ՌԱՁՕ-ԲԷԹՐՕՖ

ռելու փափաքող ըլլալով, բնական է հաչտ աչքով չպիտի դիտէին Անգլօ-ռուս մերձեցման ծրագիրը. յետոյ՝ Տանէֆի ռուսասէր դահլիճին անկումը Պուլկարիոյ մէջ և հակառուս Սթամպուլօֆեաններու իշխանութեան գլուխ անցնիլը՝ պատճառներ էին որ Ռուսիա չուզէ Պուլկարիոյ հացին իւղ քսել։ Օգոստոս 20ին՝ Պ. Վիթէ պաշտօնանկ ըլլալով, յաղթանակը մնաց Անգլիոյ անհամակիր կուսակցութեան, և Ռուսիա մերժեց Աւստրիայէն զատ ուրիշ գործակից առնել Մակեդոնիոյ խնդրին կարգադրութեան մէջ, յայտնելով որ խաղաղացուցը անկարելի կը դառնար ո՛չ այնքան Թուրքերուն, որքան Պուլկարներուն պատճառաւ։ Անգլիա և Ֆրանսա այդ կարծիքէն չէին։ Պ. Տէլքասէ կը հաւատար որ առանց եւրոպական հակակշռի՝ ոչ մէկ բարենորոգում պիտի գործադրուի. խաղաղութեան վերահաստատման միակ պայմանը այդ հակակշիռն էր իրեն համար։ Նոյն կարծիքը, քիչ մը աւելի արմատական կերպով, կը յայտնէր նաև Անգլիա, և էտուար է. Վիեննա այցելած ըլլալով, զգացուցած էր թէ այլևս կարելի չպիտի ըլլայ երբեմնի տրամադրութիւնները պահել աւստրեռուս համաձայնութեան անբաւական ծրագրին նկատմամբ։

Վախ կար ուրեմն որ եւրոպական նոր հանձայնութիւն մը գոյանայ ի վնաս Թուրքիոյ։ Վտանգը մեծ էր անոր համար մանաւանդ որ ամբողջ այդ 1903 տարուան ընթացքին, միանգամայն թէ՛ Անգլիոյ, թէ Ֆրանսայի և թէ Իտալիոյ մէջ չունդալից միթինկներ գումարուած էին ի նպաստ Մակեդոնիոյ և Հայաստանի, որուն նոր ջարդեր ու հալածանքներ դարձեալ տխուր այժմէութիւն մը տուած էին։ Իննսունական Թուականներու հակաթուրք չարժումն է որ կը կրկնուէր. հանրային կարծիքը նորէն լեցուած էր Թուրքիոյ դէմ. Հայուն ու Մակեդոնացիին անունով՝ Աբդուլ-նոտ Սուլթանին դէմ դատախազ կը կանգնէին չատ ականաւոր անձնաւորութիւններ։ Բ. Դուռը, ինչպէս միշտ, ինք ընդ առաջ գնաց դէպքերուն. Եւրոպայի կողմէ դեռ իրեն ատիպում չեղած, ինք չանաց աւելորդ դարձնել ոևէ արտաքին ճնշում, ուղղակի բանակցութեան մտնելով Սոֆիայի հետ։ Հաւատարիմ իր աւանդութեանց, այս անգամ ալ առատ խոստումներով կատարեց այդ դիմումը. նախ ընդհանուր ներում կը խոստանար Մակեդոնիոյ բոլոր յեղափոխականներուն, յետոյ Քրիստոնեաներու մասնակցութիւն Մակեդոնիոյ վարչութեան, խառն ոստիկանութիւն, դպրոցներու և եկեղեցիներու ազատութիւն, ու նաև կազմութիւն ճանձնաժողովի մը, որուն կէսը Թուրքերէ և կէսն ալ Էկզարքին կողմէ նշանակուած ու Սուլթանէն վաւերացուած Պուլկարներէ պիտի բաղկանար, և որ բարենորոգմանց գործադրութեան պիտի հսկէր։ Պուլկարիա չհաւատաց այս խոստումներուն, և Սեպտ. 23ին պայման դրաւ որ Թուրքիա նախապէս դադրեցնէ Մակեդոնիոյ ջարդերը, իր ծախքով իրենց հայրենիքը վերադարձնէ Պուլկարիա ապաստանած Մակեդոնացիները, վերջ տայ զօրահանութեան և ետ քաշէ սահմանագլուխին վրայ համախմբած ոյժերը. ասոնց փոխարէն՝ Պուլկարիա ալ կը խոստանար ետ առնել պահեստիներու զօրակոչին հրամանագիրը։ Քիչ ետքը Բ. Դուռը աւելի առաջ գնաց՝ Աւստրիոյ և Ռուսիոյ դեսպաններուն խոստանալով ընդհանուր-քննիչին

օժանդակ կարգել ո՛չ թէ լոկ Թուրքերէ և Պուլկարներէ, այլ մէկ Պուլկարէ, մէկ Յոյնէ, մէկ Ուլահէ, մէկ Սերպէ և մէկ Թուրքէ բաղկացած Յանձնաժողով մը որ նոյնպէս բարեկարգութեանց գործադրութեան պիտի հսկէր։ Բ. Դուռը չատ լաւ գիտէր թէ իրարու թշնամի զանազան տարրերէ բաղկացած այդ Յանձնաժողովին անդամները երբեք չպիտի կրնան համաձայնիլ իրարու հետ, և բարենորոգմանց գործադրութիւնը էն առաջ իրենք անկարելի պիտի դարձնեն։

Կը հասնինք Միւրթէկի տեսակցութեան, ուր Կոմս Կոուխովսքի և Կոմս Լամստորֆ նոր ու աւելի գործնական միջոցներ ձեռք պիտի առնէին Մակեդոնիոյ մասին։ Տեսակցութիւնը տեղի պիտի ունենար 1903 Հոկտ. 2ին։ Դեռ ռուս և աւստրիացի նախարարները իրարու չհանդիպած, Անգլիական կառավարութիւնը վիեննայի իր դեսպանին կ՛ուղղէր կարգ մը թելադրութիւններ, փափաք յայտնելով որ տեսակցութեան ընթացքին կազմուելիք ծրագրին հիմ պառնան անոնք։ Եթէ ո՛չ սպառնալից, գոնէ բաւական խիստ ոճով մը եղած էին այդ գրաւոր թելադրութիւնները, որոնց համամիտ էր նաև Իտալիա։ — «Մեր կարծիքով, կ՛ըսէր Անգլիական կառավարութիւնը, ո՛չ մէկ ծրագիր պիտի կրնայ գոհացուցիչ արդիւնքներ տալ, որքան ատեն որ անոր գործադրութիւնը յանձնուի բռլորովին Թուրք կառավարութեան ենթակայ և օտար հակակշռէ բացարձակապէս զերծ Թուրք կառավարչի մը»։ Ցետոյ, Լոնտոնի Դահլիճը կը թելադրէր անուանել քրիստոնեայ կառավարիչ մը որ բնաւ կապ չունենար ո՛չ Պալքանեան Պետութեանց ոչ ալ Պէրլինի Դաշնագիրը ստորագրող Տէրութեանց հետ. և կամ՝ Թուրք կառավարիչ մը անուանել, անոր գործակից կարգելով եւրոպացիներ՝ որոնց անուանումը Անգլիա սիրով կը թողուր Ռուսիոյ և Աւստրիոյ։ Ասոնցմէ զատ՝ Անգլիա կը թելադրէր բաւարար թուով եւրոպացի սպաներ և ենթասպաներ անուանել՝ ոստիկանութիւնը վերակազմելու համար, Մակեդոնիայէն ետ քաշել անկարգապահ զօրքերը, աւստրիական և ռուսական վեցական սպաներ ընկերացնել Մակեդոնիոյ մէջ գործող Սամ. ոյժերուն, որպէս զի կարելի ըլլայ հսկել անոնց արարքներուն վրայ, և դրամական օգնութիւն ընծայել խռովութեանց պատճառաւ աղքատացած ժողովուրդներուն։

Հասկնալու համար թէ ինչ դեր խաղացին անգլիական կառավարութեան այս թելադրութիւնները, կ՛արժէ զանոնք բաղդատել Միւրթէկի ծրագրին գլխաւոր տրամադրութեանց հետ, զոր կը ներկայացնենք այստեղ, հետեւելով Պ. Բինօնի ամփոփման.—

Ա.— Հիմի փաշայի գործակից տալ Աւստրիացի և Ռուս քաղաքային գործակալներ, որոնք առէն տեղ պիտի հետեւին ընդհանուր-կառավարչին, անոր ուշադրութիւնը պիտի հրաւիրեն քրիստոնեայ ժողովուրդներու պէտքերուն վրայ, պիտի մատնանշեն տեղական իշխանութեանց զեղծումները, Պոլսոյ դեսպաններուն այդ մասին ընելիք յանձնարարութիւնները պիտի հաղորդեն և երկրին մէջ անցած դէպքերը պիտի տեղեկագրեն իրենց կառավարութեան։ Վերոյիշեալ գործակալներուն օգնական անուանել քարտուղարներ ու թարգմաններ, որոնք անոնց հրամաններուն պիտի

գործադրեն, և արտօնուած պիտի ըլլան այդ նպատակով քննական պտոյտ կատարելու Մակեդոնիոյ շրջանակներուն մէջ, հարցափորձելու քրիստոն-

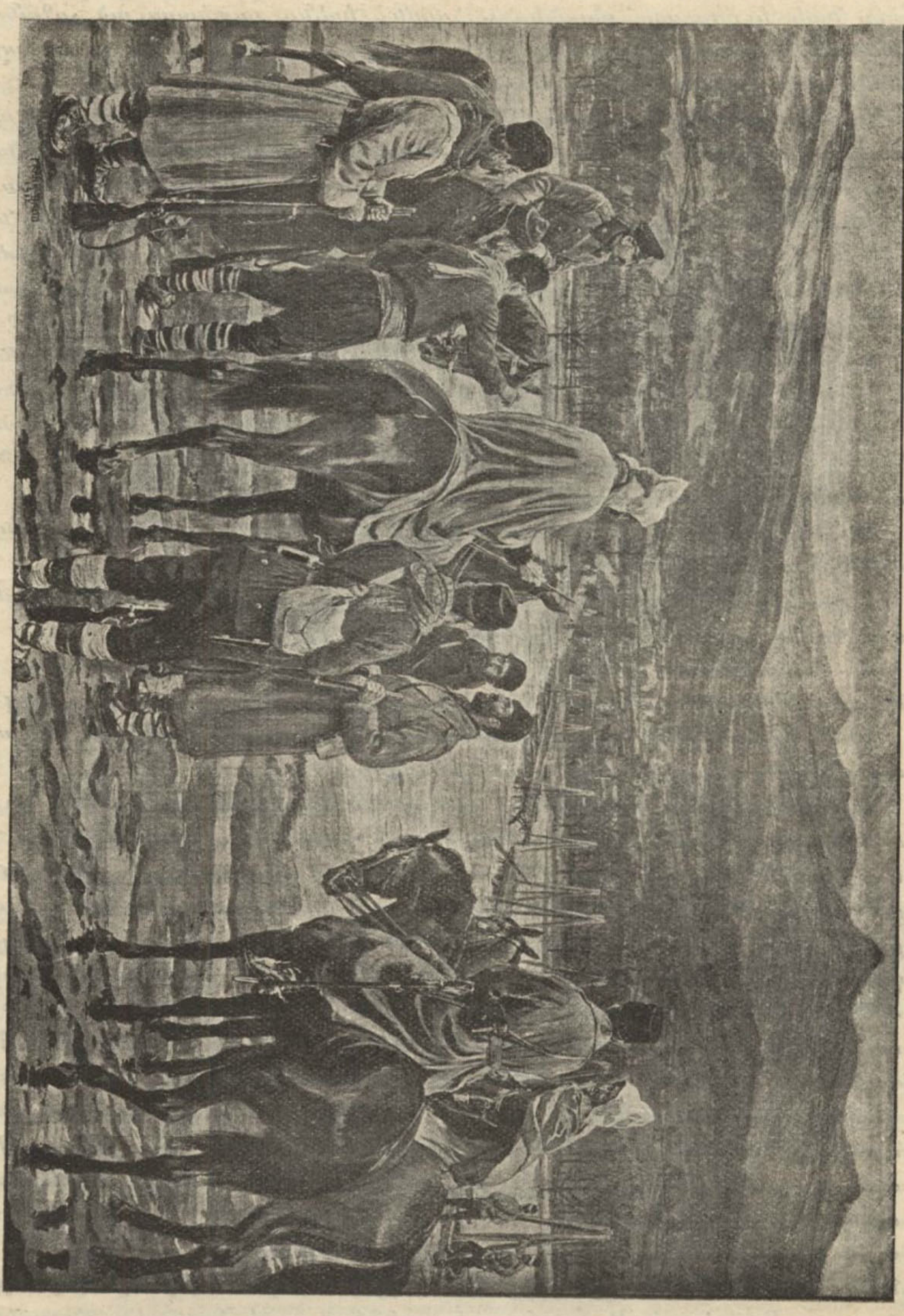

Մակեդոնացի Պուլկարներ կ'առաջնորդեն պուլկար հետազօտիչները

եայ գիւղերու բնակչութիւնը և հսկելու տեղական իշխանութեանց վրայ: Քաղաքային գործակալներուն պաշտօնաշրջանը պիտի տևէ երկու տարի:

Բ.—Ոստիկանութեան վերակազմութեան հոգը յանձնել եւրոպացի զօրավարի մը որ «Օսմ. Կառավարութեան ծառայութեան պիտի մանէ», ինչպէս նաև եւրոպացի սպաներու, որոնք իրենց յատկացուած շրջանակ-նակներուն մէջ պիտի գործեն իբր ուսուցիչ և կազմակերպիչ, և պիտի հակեն ո՛չ միայն ոստիկաններուն, այլ նաև զինուորներուն վրայ։

Գ.—Երկրին մէջ անդորրութիւնը վերահաստատուելուն պէս, Թուրք կառավարչէն պահանջել որ փոփոխութեան ենթարկէ վարչական շրջանակ-ներու հողային սահմանագծումները, որպէսզի Մակեդոնիոյ զանազան ժողովուրդները աւելի կանոնաւոր խմբաւորման մը առարկայ դառնան։

Դ.—Վերակազմել վարչական և դատական հաստատութիւնները, Քրիստոնեաներու առջեւ բաց պահելով զանոնք, և տեղական ինքնավա-րութիւնը աւելի չեչտել։

Ե.—Գլխաւոր կեդրոններու մէջ՝ հաւասար թուով թէ՛ քրիստոնեայ և թէ իսլամ անդամներէ բաղկացած Ճանձնաժողովներ կազմել՝ քննելու համար խռովութեանց միջոցին գործուած քաղաքական և ուրիշ կարգի ոճիրները. այդ Ճանձնաժողովներուն պիտի մասնակցին աւստրիական և ռուսական հիւպատոսները։

Զ.—Հատուցում կամ նպաստ տալ խռովութեանց պատճառաւ վնաս-ուած Քրիստոնեաներու։

Է.—Մէկ տարուան համար տուրքէ զերծ կացուցանել Թուրքերու կողմէ հրկիզուած գիւղերու բնակիչները։

Ը.—Անմիջապէս գործադրել փետրուար ամսուն խոստացուած բա-րենորոգումները (Ցաւելուածական Հրահանգները զորս պարզեցինք արդէն)։

Թ.—Արձակել տալ իշխանները (Բ. կարգի պահեստինները) և այլևս բնաւ չկազմել Պաշը-Պոզուքներու խումբեր։

Այսպէս ուրեմն՝ Միւրթէկի աւստրեւռուս ծրագիրը էապէս անգլիա-կան թելադրութեանց վրայ հաստատուած համաձայնութիւն մըն էր։ Հա-միտ, ինչպէս կը գուշակուի, մերժեց ընդունիլ այդ ծրագրին միանգամայն բոլոր յօդուածները, առարկելով թէ անոնք իր վեհապետական իրաւունք-ները կը վտանգեն. կ'առարկէր տակաւին թէ Հիլմի փաշայի «զմայլելի» գործունէութիւնը պէտք չէ թողած անոր տրամադրութեանց կարեւոր մասին, և իբր ապացոյց կը յիշատակէր թէ Հիլմի փաշա աւելի քան հա-զար անարժան պաշտօնեաներ արտաքսած է։ Ռուսիոյ և Աւստրիոյ Պոլսոյ դեսպանները նոյնքան համոզուած չէին երեւար սակայն Հիլմի փաշայի «զմայլելի» գործունէութեան մասին. չուտով Բ. Դրան զգացուցին թէ Միւրթէկի ծրագիրը գործադրել չուզելով, Օսմ. կառավարութիւնը պատճառ պիտի դառնայ որ տէրութիւնները Մակեդոնիան Քրիստոնեայ կառավարչի մը ենթարկելու մղուին։ Այս հեռանկարը Համիտի խելքը գլուխը բերաւ. սկզբունքով ընդունեց վերոյիշեալ ինը յօդուածները, ա-նոնց մանրամասնութեանց մասին բանակցելու ազատութիւնը վերապահե-լով, բայց Ռուսիոյ և Աւստրիոյ դեսպանները սոսկ ծրագրին ընդունելու-թիւնը նկատի առին, և առանց նոր բանակցութեանց մտնելու՝ անուանե-ցին երկու քաղաքային գործակալները որոնք Հիլմի փաշայի պիտի աջակ-

ցէին(*)։ Համիտ, առանց յուսահատելու, առարկութիւններ յարոյց անոնց պաշտօնին բնոյթին նկատմամբ. հազիւ համաձայնութեան մը եկած էին և ահաւոր առարկութիւններ ոստիկանութեան հրամանատարին նկատմամբ։ Սուլթանը կ'ուզէր Գերման զօրավարի մը յանձնել ոստիկանութեան վերակազմութեան գործը. տէրութիւնները Իտալացի մը նշանակեցին, զօրավար Տէճիօրճիսը(**), որ 1904 Փետրուար 2ին Պոլիս հասաւ հինգ ոստիկանական մարզիչներով։ Բ. Դուռը՝ ահռելի երկու քուկէս ամիս զայն խաղցուց Պոլ-

ԳԱՐԱՏԱՂԻ ՅԵՐՈՒՆԻՆԵՐԸ
Եօթանասուն տարեկան բայց միշտ զինուոր

սոյ մէջ, մինչեւ Մակեդոնիա անցնիլը։ Անկէ ետք՝ կարգը եկաւ անոր հրամանին տակ գործերու սահմանուած օտար սպաներուն։ Բ. Դուռը ա՛յն աստիճան առաջ տարաւ իր չկամութիւնը որ նոյն իսկ խնդիր ըրաւ սպաներու տարազը և գլխանոցը. ոմանք ֆէս դրին, ոմանք ձիաւոր սպաներու յատուկ ադբրական գալփագ, և 1904ի գարնան վերջապէս կրցան պաշտօնի ձեռնարկել՝ իրենց յատկացուած շրջանակներուն մէջ. Աւստրիացի սպաները հաստատուեցան Սկիւպ, Իտալացիք Մանաստիր, Ռուսերը Սելանիկ, Ֆրանսացիք Սէրէզ և Անգլիացիք ալ Տրամա։ Միայն Գերմանիա չուզեց շրջանակ մըն ալ իրեն համար ընտրել. և որպէս զի տէրութեանց ներդաշնակութիւնը չխանգարէ, միակ սպայ մը ղրկեց ա՛չ իբր քննիչ, այլ իբր անօրէն Սելանիկի ոստիկանական վարժարանին։

(*) Դիտմամբ կը հետեւինք այս իրադարձութեանց, որովհետեւ կարելի է նոյն պայմաններուն ենթարկուի նաեւ Հայաստանը։ Մակեդոնիոյ մէջ եղածը աչքի առջեւ ունենալով, աւելի հեշտիւ կրնանք ըմբռնել թէ այդ կարգադրութիւնները իրօք ինչ բարիք կրնան ընծայել մեր երկրին։ Արդէն Հայկական Խնդրին վերարծարծման առաջին օրերուն՝ Հիւսէյին Հիլմի փաշա համանման միջոցներ առաջարկեց Հայաստանի բարեկարգութեան համար։

(**) Զօրավար Տէճիօրճիս մեռաւ 1908 Մարտ 13ին. անոր յաջորդը՝ զօրավար տէ Բօպիլան՝ նոյնպէս Իտալացի էր։

Մակեդոնիոյ մէջ՝ ուրիշ դժուարութիւններ։ Ռուսեւճաբոնական պատերազմը վրայ հասած ըլլալով, Ռուսիա իր բովանդակ ուշադրութիւնը կեդրոնացուցած էր Հեռաւոր Արեւելքի վրայ. Մարոքի կնճիռն ալ կը զբաղեցնէր միանգամայն թէ՛ Ֆրանսան, թէ՛ Անգլիան և թէ՛ Գերմանիան։ Բ. Դուռը այս միջազգային տագնապներէն օգտուելաւ՝ օտար գործակալներու և սպաներու միջամտութիւնը անուանական դարձնելու համար Մակեդոնիոյ մէջ։ Միւս կողմէ՝ չգործադրեց իր սեփական խոստումները. ո՛չ ընդհանուր ներում հռչակեց, ո՛չ դրամական նպաստ տուաւ վնասուած գիւղացիներուն, և փոխանակ ընդլայնելու՝ բոլորովին սեղմեց առևտրական և կրթական ազատութիւնը։ Ցարաբերութիւնները դարձեալ ձգտեցան Պալոյ ու Սոֆիայի միջև, ու տէրութիւնները նորէն Թուրքևպուլկար պատերազմի մը սպառնալիքին առջև գտան ինքզինքնին։ Գրեթէ բոլորն ալ ամէն գնով խաղաղութիւնը պահպանելու հարկին մէջ ըլլալով, ճնշում բանեցուցին Դրան վրայ և զայն ստիպեցին Պուլկարիոյ հետ կնքելու մարտ 26ի (Հ. Տ.) համաձայնութիւնը որով Պուլկարիա կը խոստանար հրոսախումբերու կազմութիւնը արգիլել, պատժել Պուլկարիա ապաստանած հրոսախումբերը, և արգիլել պայթուցիկ կամ թունաւոր նիւթերու մուտքը Թուրքիոյ մէջ. իսկ Թուրքիա յանձնառու կ'ըլլար Աւստրիոյ, Ռուսիոյ և իմ համաձայնութեամբ որոշուած բարենորոգումները գործադրելու, ընդհանուր ներում չնորհելու բոլոր քաղաքական յանցաւորներուն, բացի պօմպա կամ տինամիթ գործածելնուն համար դատապարտուածներէն. ասկէ զատ, Պուլկարիա փախած Մակեդոնացիներուն պիտի օգնէր որպէս զի երկիր վերադարձին կարենան վերաշինել իրենց քանդուած կամ հրկիզուած բնակարանները և պիտի վերադարձնէր անոնց հողերը։

Բազմիցս խոստացուած ու բնաւ չգործադրուած այս բարենորոգումները անգամ մըն ալ թուղթի վրայ մնացին։ Աւստրիացի և ռուս քաղաքային գործակալները չէին կրնար միջամտել վարչութեան. Հիլմի փաշայի չուքն էին պարզապէս, ամէն տեղ անոր կը հետեւէին հաւատարմութեամբ, առանց ուրիշ բան ընել կարենալու. սակ երկրին կացութեան մասին իրենց կառավարութեանց տեղեկագիրներ կը մատուցանէին, և ատոնց մէջ ոչինչ կար յուսադրիչ։ Ոստիկանութեան կազմակերպութիւնն ալ մեծ արգիլնք չէր ատար. Զօրավար Տէճիօրճիա՝ դարձած էր «Տէճիօրճիա փաշա». տիտղոսին հետ թրքացած էր նաև պաշտօնը, որ հակառակ ամէն բանի՝ Դրան անմիջական ազդեցութեան ենթակայ կը մնար, փաշային չարժելու ազատութիւնը կ'ապահովէ, և անոր ձեռք առած կարգադրութիւնները ամայնելով։ Ապստամբութիւնն ու Թուրք զինուորներու ծայրայեղութիւնները վերսկան ամենաքուռն կերպով. Յունիս 4ին՝ պուլկար հրոսակներ Կէվկէլիի կայարանին մէջ օղը կը հանեն կառախումբ մը։ Յուլիս 2ին՝ ընդհարում Կիւմէնճիի մէջ՝ պուլկարներու և Թուրք զինուորներու միջև. առաջիններուն արձակած պօմպաններէն 30 տուներ կ'այրին։ Համանման ընդհարումներ բովանդակ Մանաստիրի նահանգին մէջ. նոյն օրը՝ վեց Քօմիթեճիներ հարուստ վաճառականի մը բռնելով կը քաշքշեն մինչեւ իր տան մառանը և 50 ոսկի կը պահանջեն. Թուրք կառավարութիւնը՝ իմանա-

լով՝ կը պաշարէ տունը, բայց Քօմիթեճիները կը փախին դրացի տուներ. Թուրք զինուորները, խուզարկութեան պատրուակով կը թալլեն բազմաթիւ տուներ՝ յետոյ զանոնք կրակի կուտան։ Կառավարութիւնը կէվկէլիի կառախումբը օդը հանող հրոսակը կախած ըլլալով, իր ընկերները վրէժ լուծելու համար Յուլիս 10ին երկաթուղին օդը կը հանեն չորս զանազան տեղերէ։

Այսպէս ուրեմն՝ Մակեդոնիոյ բարեկարգութեան հարցը անցած էր առաջին շրջանէ մը ուր Ռուսիա և Աւստրիա մինակնին ոստիկանի դեր մը ստանձնած էին Թուրքիոյ վրայ, հետեւելով ապաստղական ու կրաւորական քաղաքականութեան մը որ ոչ միայն արդիւնք չէր տուած, այլ ընդհակառակը չարիքի աղբիւր մը դարձած էր։ Ապարդիւն կը մնար նաև երկրորդ շրջանը, անգլիական թելադրութեանց ու պահանջմանց համաձայն կազմուած Միւրթէկի ծրագրին շրջանը, որուն ընթացքին Ռուսիա և Աւստրիա դարձեալ կը պահէին իրենց անմիջական իրաւարարի դերը, քիչ մը աւելի գործօն ու խստապահանջ քաղաքականութեամբ. այս շրջանը՝ նոյնպէս աւելի չարիք կը յարուցանէր քան բարիք, եթէ ոչ ծրագրին անբաւականութեան, գոնէ այն յոռի դրութեան պատճառաւ որով Բ. Դուռը կը գործադրէր զայն։ Երկու շրջաններու անյաջողութեան հետեւանքը եղաւ նոր ուղղութիւն մը, այս անգամ՝ տէրութեանց համախումբ գործակցութեամբ. սակայն ամուր համաձայնութիւն մը չկար իրենց միջեւ. հազիւ թէ կրնային քօղարկել զիրենք բաժնող տարակարծութիւնները. Համիտի դիւային հանճարը արդէն միշտ կը յաջողէր զանոնք իրարմէ անջատել և անոնց ջանքերը իրարմով չեզոքացնել։ Այդ նոր ուղղութիւնը պիտի յանգէր Րէվալի տեսակցութեան և Թուրքիոյ ճակատագիրը պիտի չրջէր։

Կայսերազուն Իշխան
ՁԷՄ ԱԼԷՏՏԻՆ Է՛ՖԷՆՏԻ
Հարիւրապետ Օսմ. բանակին մէջ

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ԴԷՊԻ ՐԷՎԱԼԻ ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Մակեդոնիոյ մէջ ապրող ցեղերու մասին խօսած առեննիս բացատրեցինք թէ՛ այն պատճառները որոնք առիթ կը դառնային անոնց հակամարտութեան և թէ այն չարը՝ զոր Բ. Դուռը կը կարծէր ունենալ՝ այդ ցեղերը միտապէս իրարու հետ խռով պահելով։ Գիտենք արդէն թէ ասոնք իւրաքանչիւր պայմաններով առաջ կը տանէին իրենց մրցակցութիւնը. ոչ բռնութիւնը, ոչ հալածանքը, ոչ նոյնիսկ սպանութիւնը չէին խրտչեցնէր զիրենք՝ իրենց յաւակնութիւնները ի վնաս ուրիշ ցեղի մը արժեցնելու համար։ Միւրթէկի ծրագիրը ոչ միայն չէր կրնար այս վէճերը բառնալ, այլ ընդհակառակը՝ իր երրորդ յօդուածով բոլորովին կը նպաստէր անոնց վերարծարծման։ Ըստ այդ յօդուածին՝ Բ. Դուռը Մակեդոնիոյ վարչական շրջանակներուն սահմանագծումները պիտի բարեփոխէր՝ երկրին խաղաղելէն անմիջապէս վերջ՝ որպէս զի կարելի ըլլայ զանազան ազգութեանց աւելի կանոնաւոր խմբաւորում մը գոյացնել անոնց մէջ։ Մօտաւոր կարգադրութեան առթիւ կարելի եղածին չափ ընդարձակ ազդեցութեան շրջանակներ ապահովելու համար՝ Ծոյն, Պուլկար, Սերպ, Ռումէն մէջտեղ ինկան, իրարու ձեռքէ յափշտակելով գոյութիւն ունեցող եկեղեցիներն ու դպրոցները, անոնց ստացուածքները, իրար բըզքտելով, չատ հեղ կանոնաւոր ճակատամարտներ մղելով իրարու դէմ։ Սպանութիւնը այլեւս բնական բան մը դարձաւ Մակեդոնիոյ մէջ։ Թուրքը զոր իրենց ամէնուն մեկանց թշնամին կը դաւանէին, բարեկամներու, պաշտպաններու լաւագոյնը կը դառնար՝ երբ կը յուսային անոր աջակցութեամբ ընկճել իրենց մրցակից քրիստոնեայ տարրը։ Բնական է այս խառնակութեան մէջ կարելի չէր բարենորոգման խօսք ընել, և Համիտի ուշածն ալատ էր. այս պատճառաւ՝ ոչ միայն արգելք չդարձաւ եղբայ-

բասպան կռիւներուն, այլ ընդհակառակը ամէն հնարաւոր միջոցները ի գործ դրաւ՝ զանոնք բոլորովին դադրեցնելու համար։

Հարկ չկայ ուր ծանրանանք այդ արիւնալի վէճերուն վրայ. արդէն բաւարար տեղեկութիւններ տուինք անոնց մասին նախորդ Գլուխներուն մէջ։ Այդ վէճերը սակայն սկսած էին վրդովել տէրութիւնները։ Անգլիա և Ֆրանսա քանիցս Դրան դիտողութիւն ըրին թէ տեղական իշխանութիւնները սիսթեմաթիք անտարբերութիւն մը ցոյց կուտան անոնց նկատմամբ, ինչ որ քաղաքավար կերպով մը հասկցնել էր թէ Օսմ. Կառավարութիւնը աւելի անոնց տեւելուն քան դադրելուն մէջ կը փնտռէ իր չահը։ Ճամբան սակայն սխալ էր։ Բ. Դուռը՝ ինչպէս միշտ՝ անմիջական օգուտը միայն նկատի կ'առնէր, առանց վաղորդայնին վրայ մտածելու։ Քաղաքական հեռատեսութեան հետ գործ չունէր. ամէն օրուան իր հոգը։ Իր չահախնդիր անտարբերութիւնը Մակեդոնիոյ եղբայրասպան կռիւներուն նկատմամբ, ինչպէս նաև բերենորոգմանց գործադրութեան մասին ցոյց տուած չկամութիւնը պատճառ դարձան որ աւելի խիստ քաղաքական հոսանք մը գոյանայ իրեն դէմ։ Լորտ Լանստաուն որ Միւրթէկի ծրագրին կնքման առթիւ ծանօթ թելադրութիւնները ըրած էր 1903 հոկտեմբերին, մօտաւորապէս տասնըհինգ ամիս վերջ՝ 1905 դեկտեմբերին կը գրէր Վիեննայի և Բեթէրսպուրկի Անգլիական դեսպաններուն թէ անհրաժեշտաբար պէտք է ճնշում բանեցնել Թուրքիոյ վրայ, ձեռք բերելու համար աւելի լուրջ բարենորոգումներ Մակեդոնիոյ մասին, մանաւորաբար դատական և ելմտական կազմակերպութեանց մէջ։ 1905 յունուար 11ին՝ Բարիզի Անգլիական դեսպանին ուղղուած նամակ մը նոյն անհրաժեշտութիւնը կը չեշտէր աւելի բացորոշ կերպով մը. «Իրերու տխուր դրութիւնը (Մակեդոնիոյ մէջ) կարելի չափի ըլլայ անհետացնել. կը գրէր Լորտ Լանստաուն, մինչև որ արտաքին ճնշում չբանեցուի Դրան վրայ»։ Ու կը յարէր թէ՝ Անգլիական Կառավարութեան կարծիքով՝ այդ ճնշումը պէտք է կատարուի ոչ թէ լոկ անմիջական չահակից երկու տէրութեանց՝ Ռուսիոյ և Աւստրիոյ կողմէ, այլ Պէրլինի Դաշնագիրը ստորագրող բոլոր տէրութեանց համախոհութեամբ գործակցութեամբ։ Վեց օր ետքը, Աւստրիոյ և Ռուսիոյ Պոլսոյ դեսպանները. Անգլիոյ կողմէ կատարուելիք դիմումը կանխելով, ծանուցագիր մը տուին Դրան, պահանջելով կարգ մը ելմտական բարենորոգումներ Մակեդոնիոյ մասին, զորս մանրամասնած էին ծանուցագրին կցուած կանոնագրութեամբ մը։ Այս ծանուցագիրը առիթ դարձաւ ամենասուր միջազգային տագնապի մը, դէմ առ դէմ հանելով աւստրահունգ տեսակէտն ու անգլիական տեսակէտը, որուն պիտի մնար յաղթանակը։

Աւստրիական և Ռուսական կառավարութիւնները կը յայտարարէին թէ իրենք ըլլալով անմիջական «չահակից տէրութիւնները», Դրան ելմտական բարենորոգումներ առաջարկելու իրաւունքը իրենց միայն կը վերաբերի, և թէ իրենց այս իրաւունքը նուիրագործուած է Միւրթէկի ծրագրով, որուն հաւանած են միւս մեծ տէրութիւնները։ Լորտ Լանստաուն սակայն այդ իրաւունքը կը ժխտէր, առարկելով թէ միւս մեծ տէրութիւնները Արեւելքի մասին նոյնքան «չահակից» են, որքան Ռուս-

սիա եւ Աւստրիա, հետեւաբար համահաւասար իրաւունք ունին եւմտական բարենորոգմանց առաջարկութեան և գործադրութեան մասնակցելու։ Բնական է Բ. Դուռը անհաղորդ չէր մնար այս վէճերուն. իրեն համար անընդունելի էր ո՛չ միայն անգլիական տեսակէտը, այլ նաև Յունուար 17ի աւստրեւոուս ծանուցագիրը՝ որ Մակեդոնիոյ մէջ եւմտական բարեկարգութեանց պահանջը կը դնէր։ Այն յոյսով թէ՝ տէրութեանց անհամաձայնութենէն օգտուելով կը յաջողի ջուրը ձգել աւստրեւոուս ծրա-

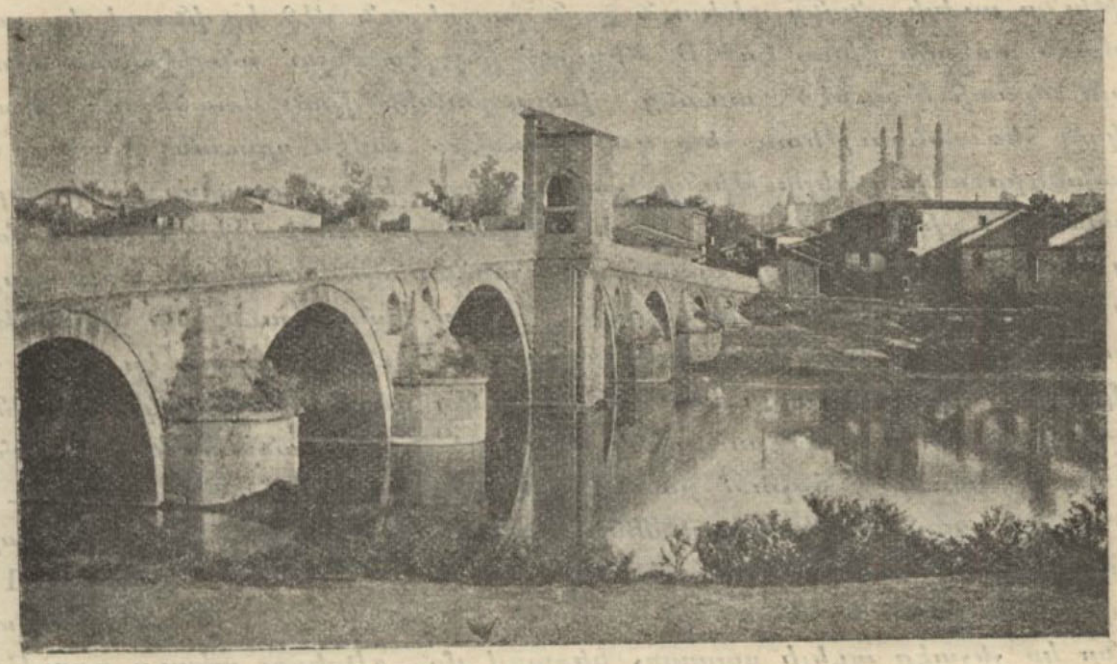

ԼՏՐՆԷԻ ՏԵՍԱՐԱՆՆԵՐԷՆ

Մարիցա գետին կամուրջը

գիրը, փութայ եւմտական բարենորոգման պայմանագրութիւն մը կնքել ուղղակի Օսմ. Պանքային հետ, լոկ իր նախաձեռնութեամբ։ Այդ պայմանագրութիւնը որ Մարտ 3ին հաղորդուեցաւ եւրոպական դահլիճներուն՝ ո՛չ չահակից տէրութեանց հաւանութեան, ոչ ալ անոնց հակակշռին պէտք կը տեսնէր։ Գերմանիա իսկոյն հաւանութիւն յայտնեց Դրան ծրագրին։ Իր հաշուով՝ անշուշտ կը կարծէր բարեկամական աջակցութիւն մը ընծայած ըլլալ Օսմ. Կառավարութեան. սակայն այդ հաւանութեան արդիւնքը բոլորովին հակառակը եղաւ։ Պոլսոյ Ֆրանսական դեսպան Պ. Քօնսթան, անկէ օգտուելով առաջարկեց միւս դեսպաններուն լքել Յունուար 17ի աւստրեւոուս ծրագիրը և անոր տեղ գործադրել Դրան ու Օսմանեան Պանքային միջեւ կնքուած պայմանագրութիւնը «որ արդէն Գերմանիոյ հաւանութեան արժանացած էր», անոր կցելով յաւելուածական տրամադրութիւն մը, որուն համաձայն Մակեդոնիոյ եւմտական դրութեան վրայ հակակշիռ իւ գործ պիտի դրուէր ոչ թէ լոկ Աւստրիոյ և Ռուսիոյ, այլ վեց «չահակից» տէրութեանց կողմէ։ Պ. Քօնսթան՝ այս դիւանագիտական ճարտարութեամբ ո՛չ միայն գոհացում

կուտար Անգլիոյ՝ որուն տեսակէտը ընդունած էր նաև Իտալիա, այլ նաև Գերմանիան ակամայ կը մտցնէր եւրոպական համաձայնութեան մէջ, ընդդէմ Թուրքիոյ։ Ռուս Կառավարութիւնը ընդունեց խնդրին այս կերպ լուծումը, և հաւանութիւնը ձեռք բերաւ նաև Վիեննայի դահլիճին։ Համաձայնութիւնը չուտով ստորագրուեցաւ և Մայիս 9ին, վեց մեծ տէրու-

Օտար զինուորական կցորդները Օսմ. բանակին շարժումներուն կը հետևին

թեանց դեսպանները զայն ներկայացուցին Դրան։ Դիւրին չէր սակայն Համիտի կառավարութիւնը հաճեցնել այդ ծրագիրը ընդունելու։ Բ. Դուռը ոչ իսկ սկզբունքին հաւանութիւն յայտնեց, անշուշտ օտար դըր-դումներէ քաջալերուելով։ Յունիս 24ին՝ տէրութիւնները նոր ծանուցագիր մը տուին՝ որուն Յուլիս 10ին միայն պատասխանեց բացարձակ մերժու-

մով մը, այն հիման վրայ թէ եւմտական պատուիրակներու անուանումը Օսմ. կառավարութեան գերիշխանութիւնը կ'ոչնչացնէ։ Տէրութիւնները, այլ եւս առանց Դրան չկամութեան անսալու, անուանեցին չորս եւմտական պատուիրակները, գերմանացի մը, անգլիացի մը, իտալացի մը եւ ֆրանսացի մը, որոնք աւստրիացի և ռուս քաղաքային գործակալներուն և Հիլմի փաշայի պիտի օժանդակէին։ Այս անուանումը յաջորդաբար տեղի տուաւ նոր մերժումներու՝ Դրան կողմէ, և նոր Ծանուցագրերու՝ տէրութեանց կողմէ, մինչև որ այս վերջինները՝ Աւստրիոյ և Ռուսիոյ հետ համաձայնուրդ՝ որոշեցին նաւային ցոյցով մը հարկադրել Սուլթանը։ Վերջին պահուն՝ Գերմանիա մերժեց ցոյցին մասնակցիլ, բայց որովհետև ուրիշ ճար չկար, միւս հինգ տէրութեանց զրահաւորները համախմբուեցան Պիրէոն, աւստրիացի դեր-ծովակալ Րիթթէրի վերին հրամանատարութեամբ, և Հոկտեմբեր 7ին Միտիլլիի մաքսատունը, նամակատունը և հեռագրատունը գրաւելով, ուղղուեցան Լէսպոս։ Համիտ, Գերմանիոյ խորհուրդներուն վրայ, զիջեցաւ, պայմանաւ որ եւմտական պատուիրակները երկու տարուան համար պաշտօնի կոչուին, Թուրք մը գտնուի իրենց պաշտօնակից՝ և փոխանակ «պատուիրակ»ի՝ «խորհրդական» կոչուին։ Օսմ. գերիշխանութեան անուանական պահպանումը երաշխաւորող մանրամասնութիւններ, որոնց դէմ առարկութիւն չյարուցին տէրութիւնները, քանի որ Սուլթանը կ'ընդունէր իրենց պահանջումը։ Եւմտական «խորհրդական»-ները 1905 Դեկտեմբեր 23ին ձեռնարկեցին իրենց պաշտօնին։ Մինչև այն ատեն՝ Դուռը երկու տարուան համար երկարաձգած էր թէ՛ ընդհանուր-քննիչ Հիլմի փաշայի, թէ՛ Տէճիօրճիա փաշայի, թէ՛ ոստիկանութեան քննիչ եւրոպացի սպաներու և թէ ընդհանուր-քննիչին օժանդակելու կոչուած աւստրիացի և ռուս քաղաքային քննիչներու պաշտօնները։

Բարեկարգութեանց գործը ուրեմն լաւ ճամբու մէջ էր. բաղդատմամբ Միւրթէկի ծրագրին՝ առնուած էին շատ կարեւոր քայլեր, որոնցմով դիւրին պիտի ըլլար հաստատուն խաղաղութիւն մը գոյացնել Մակեդոնիոյ մէջ. մանաւանդ որ, տարիէ մը ի վեր եթէ ո՛չ կասած, գոնէ բաւական մեղմացած էր պուլկար յեղափոխական կազմակերպութեանց գործունէութիւնը։ Ապստամբական չարժումը չափազանց ճնշուած էր Մակեդոնիոյ բնիկներուն. բռնի դրամահաւաքումը, հրոսակները հիւրընկալելու սոխպումը և այդ պատճառաւ հալածանքներու, բանտարկութեան, նոյն իսկ սպանութեան ենթարկուելու փորձանքը, և ասոնց կարգէն ուրիշ պատճառներ՝ տեսակ մը հակահոսանք ստեղծած էին Մակեդոնիոյ ժողովուրդներուն մէջ՝ ընդդէմ հրոսախումբերուն։ Թէ՛ այս հակահոսանքը, և թէ՛ մանաւանդ Թուրք կառավարութեան քաջալերութեամբ, գրեթէ անոր հաշուին գործող Սերպ և Յոյն չէթէներու հալածանքը, չափաւորութեան, զգուշաւորութեան մղած էին պուլկար յեղափոխականները։ Ուրիշ պատճառ մըն ալ ունէին ատոր համար. երբեմնի ազդեցիկ, յանդուգն ու խանդավառ պետերէն չատերը յաջորդաբար կամ բռնուած էին և կամ հերոսաբար ինկած էին ընդհարումներու միջոցին։ 1907ին՝ անոնցմէ քիչեր միայն ազատ կը մնային։ Տամէ Մարթինօֆ որ Բօսօվայի վիլայէ-

թին մէջ կը գործէր, երեւան հանուած էր Սկիւպի մէջ ու ոստիկանութեան կողմէ պաշարուելով ապաստանած էր գինքը հիւրընկալած տան մառանը. ոստիկաններու հրաւէրին վրայ վերջապէս հաւանած էր անձնատուր ըլլալ, բայց ո՛չ թէ Թուրք ոստիկաններուն, այլ ֆրանսական հիւպատոսին ու աւստրիացի ոստիկանական սպայի մը. հիւպատոսը բացակայ ըլլալով՝ թարգմանը և աւստրիացի սպան գացած էին իր ապաստանած տունը. այնտեղ Մարթինօֆ զանոնք ընդունած էր պօմպայով մը, որ սակայն վնաս չէր պատճառած և ոստիկանները ձերբակալած էին գինքը: Քումանովայի հրոսախումբին վօյվօտան՝ Պօպէֆ՝ սպաննուած էր 1906 Մարտին: Պուլկար նախկին սպայ Քօսթանթինօֆ, որ Քէօրբիւլիի հրոսախումբին վօյվօտան էր, ուրիշ երկու պետերու հետ ինկած էր Սերպ հրոսախումբի մը հետ կատարուած ընդհարման մը մէջ: Վարտարի շրջանակին և պուլկարական սահմանագլխուն միջև գործող Վասիլի վօյվօտան ծանրապէս վիրաւորուած էր

ՊՈՒԼԿԱՐ ԶՕՐԱՎԱՐ ԲԱԲՐԻՒՕՖ

Թուրքերուն դէմ կռուած ատենը: Այս վերջիններէն ձեռք անցուցած էին Քօչանայի վօյվօտան՝ Արիսթօ Պուլկարիսթան: Պուլկարները աւելի ծանր կորուստ մը ունեցած էին 1906 Դեկտեմբեր 23ին. «Ներքին Կազմակերպութեան» Կեդրոնական Քոմիթէին նախագահ Տամիան Կրուէֆ, ամէնէն ժողովրդական ու կորովի վօյվօտան, սպաննուած էր Օսմանիէ քաղային Ռուսինէ գիւղին մէջ՝ Թուրք զինուորներու դէմ կռուած ատենը: Իր մահը ծանր հարուած մը եղած էր յեղափոխական շարժման համար: Տարի մը վերջ՝ 1907 Դեկտեմբերին՝ այդ հարուածը պիտի երկրորդուէր Պօրիս Սարաֆօֆի և Կարվանօֆի սպանութեամբ: Այս անգամ ո՛չ Թուրքերն էին սպաննողները, ոչ ալ Ծոյները կամ Սերպերը. Սարաֆօֆ գոհ կ՛երթար եղբայրասպան կռուի մը, ուրկէ դժբախտաբար զերծ չկրցաւ մնալ նաև մեր յեղափոխական շարժումը: Իր մահը՝ զոր Սէրէզլի շրջակայքները գործող ուրիշ նշանաւոր հրոսապետ մը՝ Սանտանաքի՝ վճռած ու գործադրել տուած էր, քիչ մը աւելի կը տկարացնէր յեղափոխական շարժումը: Այս տկարացումէն կարելի էր անշուշտ օգտուիլ և բոլորովին վերջ տալ շարժման, ո՛չ թէ բռնական միջոցներով որոնք մեծ արդիւնք մը չէին տուած մինչև այն ատեն, այլ գործադրելով այն բարենորոգման ծրագիրները զոր Դուռը կամայ ակամայ ընդունած էր յաջորդաբար, և որոնք

Թուրքի վրայ կը մնային նաև 1905ի տագնապէն վերջն ալ։ Համիտի կառավարութիւնը ո՛չ միայն չէր գործադրեր զանոնք, այլ ինք մանաւանդ կը նպաստէր խռովութեանց սեւականացման, վառ պահելով Մակեդոնիոյ մէջ գոյութիւն ունեցող ցեղային վէճերը, և պարագաներուն ու տեղին համեմատ անոնցմէ մէկուն ոյժ տալով ընդդէմ ուրիշի մը։ Իր մեթոտը պարզեցինք արդէն. Յոյն տարրին փոքրամանութիւն եղած տեղը կը քաջալերէր Յոյները. Սերպ տարրին փոքրամանութիւն եղած տեղը կը քաջալերէր Սերպերը. Ուլահ տարրին փոքրամանութիւն եղած տեղերն ալ կը քաջալերէր Ուլահները. ու միշտ կը պաշտպանէր և անպատիժ կը թողուր զանոնք, նոյն իսկ երբ ոճիր գործած ըլլային, կը բաւէր որ ճիշտ իր մնասել ուզած տարրին պատկանէր մնասուողը։ Այսպէսով՝ տեղ մը Յոյնը կը պաշտպանէր Պուլկար սպաննել տալու համար. ուրիշ տեղ մը Ուլահը կը պաշտպանէր Յոյն սպաննել տալու համար. Սերպերը՝ պուլկարական շրջանակներու մէջ ազատ էին Պուլկար սպաննելու, բայց նոյն ազատութիւնը Ալպանացիք կը վայելէին՝ Սերպ սպաննելու համար։

Եւ բոլոր այս բռնութեանց ու ոճիրներու ընթացքին՝ Տէճիօրճիա փաշա, իրեն օժանդակելու կոչուած եւրոպացի սպաները և այս վերջիններուն կողմէ բնաւ չմարզուող ոստիկանները գրեթէ թևաբնին ծալած կը կենային. կամ այն է որ իրօք չէին կրնար ոճրագործները ձեռք անցընել, և կամ Դուռը իսկոյն արձակել կու տար զանոնք։ 1908ի վերջերը՝ փաշան ու կազմակերպիչ սպաները՝ իրենց տարեկան ընդհանուր գումարման մէջ յայտով կը հաստատէին թէ Թուրք քաղաքային կամ գինուորական պաշտօնատարներու սիսթեմաթիք ընդդիմութեան պատճառաւ, կարելի չէր եղած գրեթէ ոչ մէկ բարենորոգում գործադրել։ Ոստիկանութիւն, եւմուտք ու վարչութիւն՝ լաւ կառավարութիւն ունենալու համար անհրաժեշտ եղող ճիւղերէն երեքը, եւրոպայի գործակալներու հսկողութեան ենթարկուած էին, ու դարձեալ արդիւնքը այն էր՝ ինչ որ էր անոնց չգըտնուած ատենը։ Գաղանիքը պարզ է. եւրոպացի գործակալներ կային, բայց որոշ չէր թէ իսկապէս ի՞նչ հանգամանքով պաշտօնի կոչուած են. տէրութիւնները անհամաձայն էին այդ մասին, անանկ որ յայտնի չէր ըլլար թէ անոնք լոկ հսկելու և տեղեկագրելու պաշտօն ունին, թէ կրնան նաև հրամայել, գործել։ Եւ Համիտ, տէրութեանց անհամաձայնութենէն օգտուելով, իրերը այնպէս բերել կուտար որ միանգամայն թէ՛ քաղաքական, թէ՛ եւմտական և թէ ոստիկանական գործակալներն ու սպաները չէին կրնար գործօն դեր մը ստանձնել, այլ կը մնային կրաւորական դիտողներ և տեղեկագրողներ։

Ոստիկանութեան կազմակերպիչներէն վերջ, իրենց անզօրութիւնը խոստովանեցան նաև եւմտական պատուիրակները։ Տուրքերու գանձումը անկարելի կ'ըլլար կանոնաւորել. Ալպանացիք կը մերժէին կարգ մը տուրքեր վճարել և զէն ի ձեռին կը դիմադրէին հարկահաւաքներուն, որոնցմէ յամառներն ալ կը սպաննէին։ Պատուիրակներու բողոքին վրայ, Համիտ թէև կը հրամայէր որ ընդդիմացողները բանտ նետեն, բայց արդէն իսկ

երևոյթները փրկելու համար տրուած այդ հրամանը երբեք չէր գործադրուեր. վստահ թէ անպատիժ պիտի մնան՝ Ալպանացիք կ'ամրանային իրենց աշտարակներուն մէջ, և այլևս ոչ ոք կը համարձակէր իրենց դպչիլ։

Ողբալի բան մըն էր մանաւանդ Մակեդոնիոյ դատական կազմակերպութիւնը։ Արդարութենէն անուն մը միայն կար. դատաւորները օրէնքին չէին հնազանդեր այնքան, որքան Համիտի նկատումներուն. մրցակից ցեղերու դէմ կիրարկուած դրութեան հետևանքով՝ տեղ մը ոճրագործը ազատ կ'արձակուէր և ուրիշ տեղ մը անմեղ մը իբր յանցապարտ կը դատապարտուէր։ Կաշառքի դրութիւնը դարձած էր տիրող կարգ. և ասոր մէջ յանցանքի մեծագոյն բաժինը դատաւորներունը չէր. անոնցմէ շատեր ակամայ կ'ապականէին, որովհետև ո՛չ միայն անբաւական ամսականներ ունէին, այլ այդ ամսականներն ալ չէին կրնար կանոնաւորապէս տանուլ։ Պէտք կար ուրեմն դատական բարենորոգմանց, և այդ պէտքը վաղուց զգացուած էր արդէն։ 1904ի վերջերը՝ Լորտ Լանստաունի Իրան դրուած ծանուցագրով մը չեչտած էր զայն, մատը դնելով բուն վէրքին վրայ.—«Սոսկալաբար անհրաժեշտ կը դառնայ բարեփոխել նաև արդարութեան վարչութիւնը, կ'ըսէր։ Ամսականներու պատշաճ քանակութիւնն ու կանոնաւոր վճարումը նոյնքան անտեղիտալի պահանջ է դատական կազմակերպութեան, որքան բանակին և ոստիկանութեան համար։ Սելանիկի վիլայէթին մէջ՝ դատաւորները իրենց ամսականներուն կէսը միայն ստացած են այս տարի, չեն կրնար ապրիլ եթէ անխոստովանելի միջոցներով չաւելցնեն իրենց եկամուտը»։ Եւ Լորտ Լանստաուն կ'առաջարկէր դատական քննիչներ կարգել՝ թէ՛ այդ վճարման հարցը բարեփոխելու և թէ՛ զեղծանողներու վտարմամբ դատական կազմը մաքրագործելու համար։ 1907ին՝ Անգլիա դարձեալ նոյն պահանջը դրաւ, այս անգամ եւրոպական տէրութեանց։ Միւրձթէկի ծրագրէն ասդին՝ Անգլիա գերակշիռ դերը կը խաղար եւրոպական տէրութեանց մէջ՝ որոնք կամայ ակամայ ինքզինքնին գործակից դարձուցած էին Աւստրիոյ և Ռուսիոյ։ Զարմանալի չէր ուրեմն այս առաջարկին իրմէ գալը։ Էտուար Լ. 1907 Օգոստոս 1ին Իշլի մէջ Աւբատրիոյ կայսեր հետ տեսակցելով, — ինչպէս օր մը առաջ տեսակցած էր Գերմանիոյ կայսեր հետ՝ Վիլհելմշհէօհէի մէջ և վեց օր ետքն ալ՝ Մարիէնպատի մէջ պիտի տեսակցէր Ֆրանսայի նախարարապետ Պ. Քլէմանսօի հետ,— հիմը դրած էր Իրան վրայ ըղձալիք նոր ճնշումի մը որուն առանցքը այս անգամ Մակեդոնիոյ դատական բարենորոգմանց հարցը պիտի ըլլար։ Անգլիա չէր ուզեր եւրոպական հաւաճայնութենէն անջատուիլ։ Օգոստոս մէկին՝ Անգլիական Պորհրդարանին մէջ դիտել տուած էին թէ ազատական դահլիճը այնքան չահագրգռուիր ցոյց չի տար Մակեդոնիոյ մասին՝ որքան կը չահագրգռուէր նախորդ պահպանողական դահլիճը, և Սըր Էտուար Կրէյ ստիպուած էր յայտարարել թէ որքան ալ որ «Անգլիա իրեն համար պատուոյ խնդիր մը դարձուցած է Մակեդոնիոյ հարցը», կրկին կը փափաքի միւս մեծ տէրութեանց հետ համախորհուրդ գործել, բարենորոգմանց գործադրութիւնը ապահովելու համար բոլոր կարելի ճիգը չխնայելով։ Կը հաստատէր նոյն ատեն թէ նախորդ տարի, ինչպէս

անկէ առաջ ալ, ո՛չ մէկ մեծ տէրութիւն Անգլիոյ չափ ջանացեր եղած էր այդ նպատակը իրականացնելու։ Եւ սակայն, ո՛չ Անգլիոյ այս մտարթութիւն

Սերպիոյ Բէթար Թագաւորը և սերբ Սպայակոյտը պատերազմի դաշտին վրայ

գործունէութիւնը, ոչ ալ միւս տէրութեանց աշխատակցութիւնը չէին կրցած քանդել Աւստրեւռուս համաձայնութիւնը Արեւելքի մասին, և

«անմիջական կերպով չահակից» այդ երկու երկիրներուն կը մնար դարձեալ տէրութեանց համամտութեամբ ձեռք առնուելիք միջոցներուն նախաձեռնութեան իրաւունքը։

Այդպէս եղաւ նաև Մակեդոնիոյ դատական բարենորոգմանց խնդրին համար։ Անոնց պետերը Ֆրանսա և Անգլիա չեչտած էին ամէնէն առաջ. էտուար Լ. անձնապէս աշխատած էր այդ բարենորոգմանց սկզբունքը ընդունել տալու միանգամայն բոլոր տէրութեանց, բայց ոչ Անգլիա, ոչ ալ միւս մեծ տէրութիւնները ուզեցին Աւստրիայէն և Ռուսիայէն խլել նախաձեռնութիւնը. ծրագիրը անոնք պիտի պատրաստէին և իրենց հաւանութեան ենթարկելէ վերջ պիտի ներկայացնէին Դրան։ Եւ անհրաժեշտ էր փութալ այդ ձեռնարկը իրականացնելու, որովհետև Մակեդոնիոյ դրութիւնը ո՛չ միայն բարելաւած չէր վերջին բարենորոգումներէն ի վեր, այլ ընդհակառակը հետզհետէ աւելի վրդովիչ կը դառնար։

1907 Օգոստոսին, մինչդեռ Վիեննա և Բեռլին դատական բարենորոգմանց ծրագիրը կը մշակէին, Հիլմի փաշայի կողմէ պատրաստուած վիճակագրութիւն մը կը յայտնէր թէ 1906 մարտէն մինչև 1907 յունիս՝ Օսմ. զինուորները 133 ընդհարում ունեցած էին զանազան ազգերու պատկանող հրոսախումբերու հետ, և թէ 548 թուրք զինուորներ ինկած էին այդ ընդհարմանց մէջ (*)։ Հիլմի փաշա՝ սոսկ հրոսակներու և Օսմ. զինուորներու միջև մղուած կռիւները արձանագրած էր. իր վիճակագրութիւնը սակայն՝ զարհուրելի հանգամանք մը պիտի ստանար՝ եթէ անոր մէջ յիշատակած ըլլար նաև անհատական ոճիրներն ու յափշտակութիւնները, և զանազան ցեղերու հրոսախումբերուն կողմէ իրարու դէմ մղուած կռիւները, որովհետև այդ տասնըվեց ամիսներու ընթացքին, Բոյներն ու Պուլկարները, Ուլահներն ու Բոյները, Սերպերն ու Պուլկարները, Ալպանացիներն ու Սերպերը երբեք չէին դադրած իրար ջարդելէ՝ եւրոպացի ոստիկանական հրամանատարին և սպաներուն, ինչպէս նաև Հիլմի փաշայի ու իրեն օժանդակող միւս եւրոպացի պաշտօնատարներուն քիթին տակ։

Մի միայն 1907 տարուան իրերահպանութեանց վրայ գաղափար մը տալու համար, այստեղ կը յիշատակենք հետեւեալ մէկ քանի դէպքերը. — Յուլիս 23ին՝ բազմաթիւ Պուլկար հրոսախումբ մը Մանաիլ գիւղը մրատնելով կրակի կուտայ Թօմա Քօսթանթինու անուն ծերունիի մը քնակարանը. ծերուկը և իր կինը կ'այրին իրենց տան մէջ. հրոսախումբը՝ չմեկնած, կը սպաննէ ուրիշ Բոյն մը և կը վիրաւորէ երեք Բոյներ ալ, որոնցմէ մէկը կին։ Չորս օր վերջ՝ ուրիշ Պուլկար հրոսախումբ մը՝ կը յարձակի Սէլինօ յունաբնակ գիւղին վրայ, կը սպաննէ երկու Բոյներ՝ անոնց դէմքը անճանաչելի դարձնելով. յաջորդ օրը, նոյն խումբը կ'առեւանգէ Նիքիլաու անունով Բոյն մը, ողջ ողջ անոր մորթը կը գերծէ, աչուրները

(*) Պուլկարներուն հետ՝ 74 ընդհարում, որոնց միջոցին Թուրքերէն մեռած էին 291 զինուոր. Բոյներուն հետ 46 ընդհարում, որոնց միջոցին Թուրքերէն մեռած էին 218 զինուոր. Սերպերու հետ 13 ընդհարում, որոնց միջոցին Թուրքերէն մեռած էին 39 զինուոր։

կը հանէ, լեզուն կը կտրէ և ի վերջոյ կտոր կտոր ընելով կը սպաննէ։ Օգոստոս 2ին՝ դարձեալ Պուլկար հրոսախումբ մը Ֆլորինայի ճամբուն վրայ կը սպաննէ վեց Յոյներ՝ նոյնպէս զարհուրելի չարչարանքներ տալէ վերջ։ Օգոստոս 3-4ի գիշերը Պուլկարներուն զոհ կ՚երթան ուրիշ չորս Յոյներ, որոնցմէ մէկը քահանայ։ Յոյները անպատասխան չեն թողուր այս ծայրայեղութիւնները։ Մակեդոնիոյ քսանըհինգ Մէտրապոլիտներէն և հինգ Եպիսկոպոսներէն տասը (Սէրէզի, Մանասթըրի, Գարաֆէրիայի, Տրամայի, Քասթորիայի, Սթրումիցայի, Կրէվէնայի, Ֆլորինայի, Ելասօնայի և Քիթրօսի առաջնորդները) յայտնապէս կը քաջալերեն Յոյն հրոսախումբերը և զանոնք կը մղեն սպանութեան Պուլկարներու և Ուլահներու դէմ։ Յունական հրոսախումբ մը, մօտաւորապէս 60 հոգի, կը յարձակի Սելանիկէն չորս քիլօմէթր միայն հեռուն գտնուող կղմինտրի գործարանի մը վրայ ուր սովորաբար 300ի մօտ Պուլկարներ կ՚աշխատէին. առաջին հիւղակին մէջ յանկարծակիի կուգան ինը գործաւորներ. անոնցմէ մէկը միայն կը յաջողի փախչիլ. Յոյները կը սպաննեն միւս ութը, որոնցմէ երկուքը պատանիներ, և ամէնքն ալ կ՚անդամահատեն։ Օգոստոս 21ին Մանասթըրի գինեպան էնաֆին պետը՝ Բէթրօ Քրիսթօֆ անուն Պուլկար մը՝ օր ցերեկով կը սպաննուի քաղքին շուկային մէջ, Յոյն հրոսակի մը կողմէ։ Սէրէզի մէջ՝ Յոյներու կողմէ Պուլկարներու սպանութիւնը բնական իրերու կարգը անցած է, և Պուլկարներ ծագող իւրաքանչիւր առտու կը հարցնեն անձկութեամբ թէ արդեօք իրենցմէ ո՞վ պիտի ըլլայ նոյն օրը։ Թուրքերը նոյնպէս հրոսախումբեր կը կազմեն, առաւելապէս Պուլկարներու ոտնձգութեանց դէմ մաքառելու համար, և իրենք ալ կը սկսին սպանութեանց։ Քաջալերուած Կառավարութեան թոյլտուութենէն, կանոնաւոր «Պուլկարասպան» Թուրք Քօմիթէներ կը կազմակերպուին։ Բրէզպայի Քօմիթէն՝ այդ օգոստոս ամսուան ընթացքին շրջաբերականով մը կ՚ազդարարէ քազային Թուրք բնակչութեան, որպէս զի ճամբաներուն վրայ բնաւ չընկերանան Պուլկարներու, անոնց դէմ կատարուելիք յարձակումներու միջոցին իրենք ալ զոհ չերթալու համար։ Նոյն Բրէզպայի Քօմիթէին հրոսապետներէն մէկը, Բաչօ պէյ, Օգոստոս 5ին կը յարձակի Կուրպինօվօ և Ռայցա գիւղերուն վրայ ու բազմաթիւ Պուլկարներ կը սպաննէ։

Ոստիկանութեան Ֆրանսացի մարզիչ գնդապետ Վէրար, նոյն տարուան վերջերը կը յայտարարէր հետևեալը.—«Պաշտօնակիցներս և ես՝ առանց կարենալ արգիլելու՝ հանդիսատես կ՚ըլլանք այս եղբայրասպան կռուին որ գոյութիւն ունի Պատրիարքարանի ենթակայ Օրթոտոքսներուն և Էկզարքարանի ենթակայ Օրթոտոքսներուն միջև։ Մեր անկողմնակալութեան յենլով, ի զուր իմաստուն խորհուրդներ կու տանք իրենց։ Այս պահուս՝ ընդհանուր վանտէտտա մըն է ամէն կողմ. սպանութիւն մը առիթ կը դառնայ ուրիշ սպանութեան մը. յափշտակութիւն մը իրեն պատասխան կ՚ընդունի ուրիշ յափշտակութիւն մը. հրկիզման մը վրէժը կը լուծուի հրկիզմամբ։ Իմ թելադրութեանս վրայ, եւրոպացի ոստիկանական մարզիչները սկսան իւրաքանչիւր ամիս իրարու միջև փոխանակել իրենց շըրջանակին մէջ կատարուած ոճիրներուն ցանկը. ահա թէ ինչ էր նոյեմբեր

ամսուան հաշիւը. աւստրո-հունգար շրջանակին մէջ (Ակիւպի վիլայէթ) 64 սպաննուած, որոնց մէջ 52 Պուլկար, 5 Սերպ, 7 Թուրք. Իտալական շրջանակին մէջ (Մանասթըրի վիլայէթ) 56 սպաննուած, որոնց մէջ 34

Պուլկար ապստամբներու կռիւ մը՝ Մակեդոնիոյ հովտին մէջ

Պուլկար, 7 Յոյն, 3 Սերպ և 12 Թուրք. Ռուսական շրջանակին մէջ (Սելանիկի վիլայէթ) 45 սպաննուած, որոնց մէջ 36 Պուլկար, 4 Յոյն, 5 Թուրք. Ֆրանսական շրջանակին մէջ (Սելանիկի վիլայէթ) 46 սպաննուած,

որոնց մէջ 20 Պուլկար, 9 Յոյն, 17 Թուրք. միակ ամսուան մը միջոցին ընդամէնը 211 քաղաքական կամ կրօնային սպանութիւն, որոնց զոհ գացած են 142 Պուլկարներ, 41 Թուրքեր, 20 Յոյներ և 8 Սերպեր»։

Մենք յայտնեցինք արդէն թէ այս եղբայրասպան վէճերուն բուն պատճառը Միւրձթէկի ծրագրին երրորդ յօդուածն էր։ Վիեննայի և Բեթերսպուրկի դահլիճները, հասկնալով իրենց հերուան սխալը, Մակեդոնիոյ դատական բարենորոգմանց ծրագիրը պատրաստած ատեննին, կը խորհէին նաև այդ սխալը դարմանել։ Սեպտեմբերին՝ մինչդեռ վերոյիշեալ ծրագիրը միւս մեծ տէրութեանց հաւանութեան ենթարկուած էր՝ Սուլթանին մատուցուելու համար, երկու տէրութիւնները իրենց Մակեդոնիոյ ներկայացուցիչներուն, ինչպէս նաև տէրութեանց ուղղուած շրջաբերականով մը կը յայտնէին թէ Մակեդոնիոյ մէջ՝ թէ՛ Պուլկար և թէ Սերպ կամ Յոյն յեղափոխական քօմիթէներու և հրոսախումբերու զէն ի ձեռին գործունէութիւնը, ինչպէս նաև բռնի դաւանափոխութիւնները որոնց կ'ենթարկեն բնակչութեան այս կամ այն մասը, արդիւնքն են Միւրձթէկի ծրագրին երրորդ յօդուածին տրուած սխալ մեկնութեան մը որ դժբախտաբար շատ տարածուած է։ Շրջաբերականը կը յիշատակէր յօդուածը նոյնութեամբ, և կը յայտարարէր թէ յեղափոխական քօմիթէները Օսմ. կառավարութեան դէմ մաքառելէ ետ կենալով և այս ցեղային կռիւներուն յանձնըւելով, կը յուսան իրենց պատկանած ազգութեան համար կարելի եղածին չափ տարածուն շրջանակներ ստեղծել, այն հաւատքով թէ Մակեդոնիոյ վարչական բաժանմանց նոր սահմանագծումները զորս կը պահանջէ վերոյիշեալ երրորդ յօդուածը, իրենց ձեռք բերած արդիւնքին հիման վրայ տեղի պիտի ունենան։ Մինչդեռ, կը յարէր Շրջաբերականը, այդ արդիւնքը արուեստական բան մըն է, քանի որ իրենց ազգութեան պատկանող շրջանակներու ընդլայնումը տեղի կ'ունենայ ո՛չ թէ բնակչութեան ազատ կամքով և ընտրողութեամբ, այլ բռնութեամբ ու արհաւիրքով։ Քիչ ետքը, Աւստրիա և Ռուսիա՝ այդ սխալհասկացողութիւնը բառնալու համար՝ եւրոպական դահլիճներուն ուղղուած Յիշատակագրով մը հետևեալ մեկնութիւնը կուտային Միւրձթէկի ծրագրին երրորդ յօդուածին. — «Խնդրոյ առարկայ երրորդ յօդուածը չի նշանակեր թէ երկու տէրութիւնները մտադիր են Մակեդոնիոյ մէջ ազգային շրջանակներու ստեղծումը յանձնարարել։ Աւստրիա և Ռուսիա երբեք այս տեսակ նպատակ մը չեն ունեցած։ Երբոր ատենը գայ, Դրան պիտի յանձնարարեն միայն երկրորդական բարեփոխումներ՝ երկրին սահմանագծմանց մէջ, զանազան շըրջանակներու վարչութիւնը աւելի դիւրացնելու և արդիւնաւոր դարձնելու համար»։ Միւս կողմէ, Մակեդոնիոյ մէջ հրոսախումբերու գործունէութիւնը ջլատելու համար, Շրջաբերականը կ'ըսէր թէ այդ փոփոխութեանց պիտի ձեռնարկուէր այն ատեն միայն, երբ երկիրը բոլորովին խաղաղած ըլլար և հրոսախումբերն ալ ամբողջովին անհետացած ըլլային, կը յայտնէր տակաւին թէ այդ փոփոխութեանց ընթացքին բնաւ նկատի չպիտի առնուէին հրոսախումբերու սպառնալիքին տակ կատարուած դաւանափոխութիւնները։ Միևնոյն ատեն՝ երկու տէրութիւնները միանգամայն թէ՛

Պէլկրատի, թէ՛ Սոֆիայի և թէ Աթէնքի կառավարութեանց ուղղուած խիստ ազդարարութիւններով կը պահանջէին չվրդովել Մակեդոնիոյ խաղաղութիւնը։

Թէ՛ այդ ազդարարութիւնը և թէ վերոյիշեալ Շրջաբերականն ու Ցիչատակագիրը իրենց ազդեցութիւնը ունեցան հրոսախումբերուն վրայ, և տակաւ առ տակաւ սկսաւ թուլնալ անոնց գործունէութիւնը։ Պահը յարմար էր ուրեմն՝ Մակեդոնիոյ դատական բարենորոգմանց ձեռնարկելու համար։ Աւետարեռուս ծրագիրը յանձնուած էր տէրութեանց Պոլսոյ դեսպաններուն, որպէս զի համաձայնին անոր վրայ և զայն մատուցանեն Դրան՝ անմիջական գործադրութիւնը պահանջելով։ Բայց մինչդեռ անոնք կը խորհրդակցէին, Համիտ՝ արիւնն ինչպէս միշտ՝ ձեռք անցուցած էր ծրագրին մէկ օրինակը, ապահովաբար Գերմանիոյ միջոցաւ (*), և տակաւին դեսպանները համաձայնութեան մը չեկած, իր սովորական մեթոտով սկսաւ գանոնք բաժնել իրարմէ։ Գործը դժուար չէր իրեն պէս վարպետի մը համար, որ շատ լաւ գիտէր թէ եւրոպական դեսպաններուն աչքին Թուրքիոյ ժողովուրդներուն երջանկութեան պահանջը ընդհանրապէս ո՛չ թէ մարդասիրութեան արդիւնք էր՝ այլ իրենց սեփական երկրին չահերուն ծառայման միջոց մը։ 1907 Օգոստոսին. Պոլսոյ դեսպաններէն երեքը մանաւանդ, Ֆրանսականը, Իտալականը և Գերմանականը՝ առևտրական գործակալներու յատուկ ուղղութեան մը յանձնուած էին։ Համիտ սկսաւ կիրարկել պզտիկ պատառներ նետելով մեծ պատառները ապահովելու իր սիրական մէթոտը, զոր կը պատապարտեն ընդհանրապէս։ Եթէ սակայն 1908էն առաջ վրայ գացածները աչքի առջև բերուին, անկարելի է չխոստովանիլ թէ Թուրքիոյ համար ճակատագրական եղաւ ծանօթ կառավարելու եղանակին մէջ՝ կարծուածին չափ արհամարհելի չէր այդ մէթոտը, որ հին-թիւրք պետական ըմբռնումն է էապէս, և որուն իւզը վերաշահեցնել փորձեց Մուխթար փաչայի դահլիճը, պատերազմին յայտարարութենէն մէկ երկու օր առաջ Պէրլինի Դաշնագրին բնաւ չգործադրուած 23րդ յօդուածին յարութիւն տալով։ Գործը գործէն անցած էր, և ժամանակ չկար խաղը յաղթելու։

Համիտ՝ կանուխէն ծրագրին օրինակը ձեռք անցուցած ըլլալով, ուզածին չափ ժամանակ ունեցաւ այդ մեթոտը կիրարկելու։ Ծրագիրը դեսպաններու խորհրդակցութեան ենթարկուած էր 1908 Օգոստոսի սկիզբէն, և Դրան պիտի մատուցուէր Հոկտեմբերի ընթացքին. մինչեւ այն աստեն Իտալիոյ Անատոլոյ նաւային գործարանին հետ կնքեց պայմանագրութիւն մը, որուն համաձայն Գ. կարգի յածանաւ մը պիտի չինուէր Թուրքիոյ հաշուին, 350,000 անգլ. ոսկիի արժէքով. յետոյ՝ Ֆրանսական դեսպանին բերանը նետեց մէկ քանի հանքային մենաշնորհներ, անկախաբար Օսմ. Պանքային հետ կնքուած փոխառութենէ մը որ ուղղակի Ֆրանսական ղրամագլուխը կը նպաստաւորէր. Գերմանիա նոյնպէս անմասն չը

(*) Իտալական մամուլը յայտնաբար ամբաստանեց Գերման կառավարութիւնը թէ ինք յանձնած է ծրագրին օրինակը, և Քհոլնիշէ Զայթունկի մէկ հերքումը չկրցաւ ցրուել այս մասին գոյացած կասկածը։

մնաց. երեք ձեռնարկ մանաւանդ այդ օրերուն կը զբաղեցնէր իր Պոլսոյ դեսպանը, – Դարաքէօյի կամուրջին շինութիւնը, Գօնիայի դաշտին ճախճախուտներուն ցամքեցումը և Անատոլի երկաթուղիի մենաշնորհին ընդլայնումը. երեք ձեռնարկներն ալ պիտի յաջողէին յաջորդաբար: Աւստրիա ալ իր բաժինը կը պահանջէր. Արեւելեան Երկաթուղիներու աւստրիական ընկերութիւնը անհամաձայնութեան մէջ էր Օսմ. կառա-

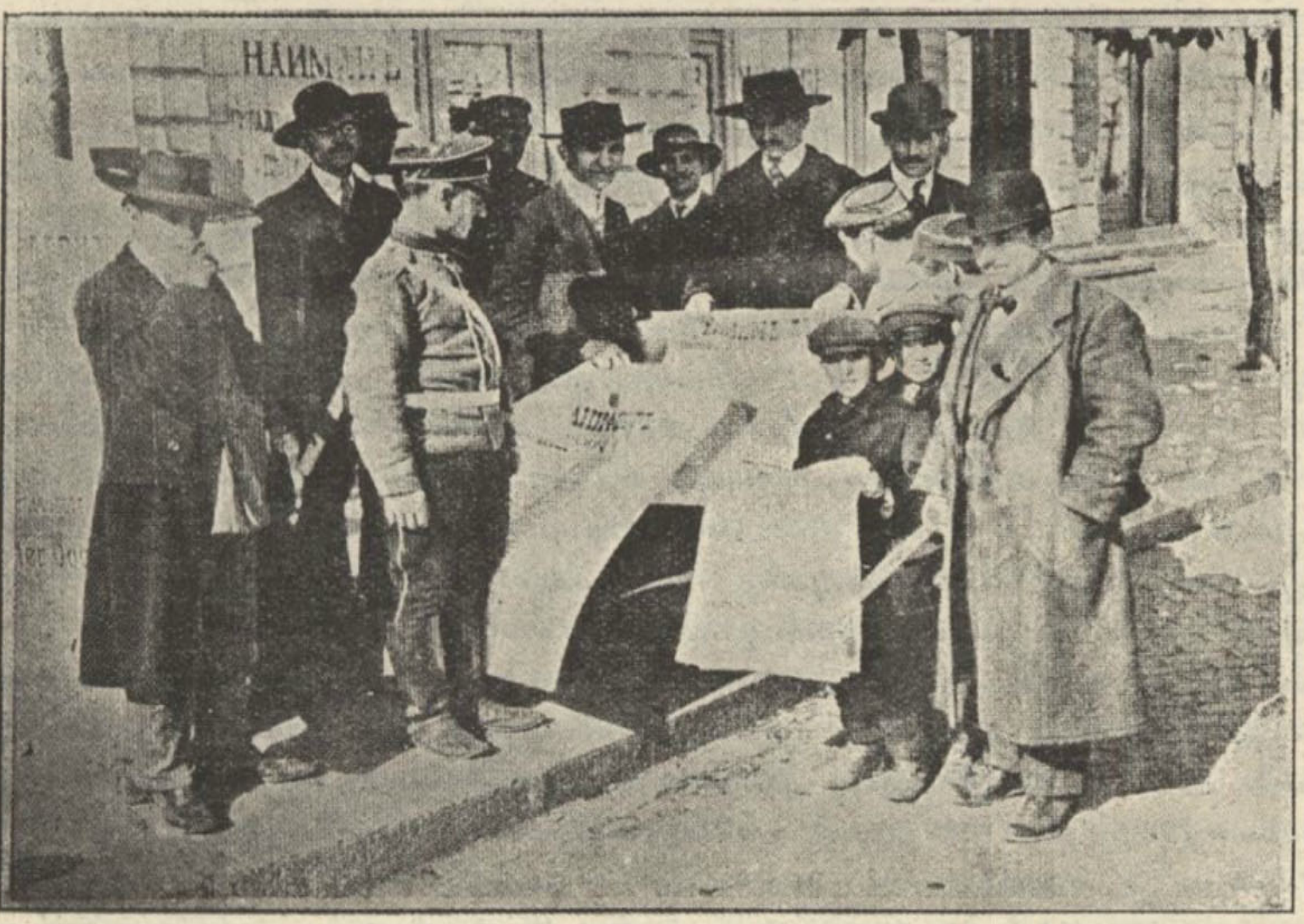

Պատերազմի յայտարարութեան ազդերուն ընթերցումը Սօֆիայի փողոցներուն մէջ

վարութեան հետ և ի զուր կ'աշխատէր իրաւարարութեան մը յանձնել վէճը: Սուլթանը, աւստրիական դեսպանին դիմումներուն վրայ, խոստացաւ գոհացում տալ ընկերութեան (քիչ ետքը իրօք պիտի բանէր խոստումը) և Աւստրիան ալ տոպրակը դրաւ: Երբ չարչարագին խորհրդակցութիւններէ վերջ դեսպանները հասեցան ծրագրին վերջնական խմբագրութեամբ զբաղելու, տեսնուեցաւ որ ամէնքն ալ համաձայն էին թէև, բայց բացի ռուսական և անգլիական դեսպաններէն, միւսները տրամադիր չէին երբեք աճապարելու: Համիտ անոնց բերանը մաս մը բան նետած էր արդէն. դեռ ուրիշ ակնկալութիւններ ալ ունէին անշուշտ և անոնց հաշիւն ալ կարգադրելու համար էր որ նպատակաւոր և Համիտը վրդովելու ձգտող լուրեր Եւրոպայի շրջանը կ'ընէին: Հոկտեմբեր 21ին Պոլսէն ղրկուած հեռագիր մը կը ծանուցանէր. «Դեսպանները գումարուեցան ռուսական դեսպանատունը և Պ. Զինովիէվի հետ խորհրդակցեցան Մակեդոնիոյ դատական բարենորոգմանց ծրագրին յօդուածներուն նկատմամբ: Բոլոր տէրութիւնները համամիտ են նշանակելու դատական

քննիչներ, բայց անոնց պաշտօնին մանրամասնութիւնները դեռ երկար խորհրդակցութեանց առարկայ պիտի դառնան։ Այս միջոցին կատարեալ համաձայնութիւն կը տիրէ երկու դեսպաններուն (ռուսական և աւստրիական) միջև, հակառակ Դրան ակնկալութեանց, որ կը յուսար իր դիմադրութիւնը յաջողցնել տէրութեանց անհամաձայնութեամբ»։ Բոլոր ասոնք սակայն նոր առաւելութիւններ ձեռք բերելու համար դարբնուած խաղեր էին, ինչպէս յայտնաբար ըսած էր անգլիական դեսպանը՝ ֆրանսական դեսպանին, ծրագրին խորհրդակցութեանց միջոցին անոր ցոյց տուած դանդաղութիւնը զուտ շահամոլութեան վերագրելով.

Ճիշտ այդ առենները (1907 Հոկտեմբեր), Մակեդոնիոյ մէջ պաշտօնավարող եւրոպացի սպաները, իրենց տարեկան գումարման տեղեկագրով՝ Համիտէն նոր պատառներ փրցնելու միջոց մըն ալ հայթայթեցին դեսպաններուն։ Եւրոպացի սպաները մէկը միւսէն անհերքելի բազմաթիւ փաստերով կը հաստատէին թէ տեղական իշխանութեանց յայտնի չկամութեան պատճառաւ՝ անկարելի կ'ըլլայ բարեւոր դարձնել Մակեդոնիոյ ոստիկանական կազմակերպութիւնը։ Տեղեկագիրը կը յայտնէր թէ քանի՛ արիւնաւորուէր ոստիկանութեան գործունէութիւնը, այնքա՛ն աւելի կը մեծնային տեղական իշխանութեանց յարուցած դժուարութիւնները։ «Քանի մը ամսէ ի վեր, կ'ըսէր, կը ջանան քանդել ինչ որ այնքան չարչարագին դժուարութիւններով կարելի եղած էր գոյացնել»։ Տեղեկագիրը մասնաւորաբար կը ծանրանար զինուորներու գործած ծայրայեղութեանց վրայ, յայտնելով թէ անոնք լոկ մոլորները չէին խոշտանգեր, այլ կը ծեծէին նաև ոստիկանները, երբ այս վերջինները արգելք դառնային իրենց ապօրինութեանց։ Յետոյ կ'առաջարկէր աւելի հիմնական և երաշխաւորուած բարենորոգումներ գործադրել, և ոստիկանութիւնը անկախ դարձնել ընդհանուր-քննիչէն «որ միշտ ամենամեծ յամառութեամբ կը հակառակէր օտար սպաներու կազմակերպիչ գործունէութեան»։ Ցաւը լոկ ոստիկանութենէն չէր։ Զինուորները եթէ ծայրայեղութեան կը մղուէին՝ պատճառը այն էր որ անօթի էին, ամսական չէին ստանար։ Քաղաքային պաշտօնեաները նոյնպէս ամսականի երես տեսած չունէին, և ստիպուած՝ կաշառակերութեան ապաւինած էին իրենց ապրուստի հարցը լուծելու համար։ Որպէս զի բարեկարգութիւնը իրականանար Մակեդոնիոյ մէջ, տէրութիւնները հաւանած էին, մաքսային տուրքին վրայ %3 յաւելման մը, մինչև 1914 յուլիս 12, պայմանաւ որ այդ յաւելուածական հասոյթին %75ը յատկացուի Մակեդոնիոյ պէտքերուն։ Դուռը սակայն, միշտ դրամի կարօտ, չէր բռներ այս խոստումը. ատկէ պիւտճէի մշտակայ բաց մը որ բոլորովին կը կաշկանդէր Հիլմի փաշան և իր գործակիցները։

Երբ դեսպանները այս տխուր վիճակը Դրան ներկայացնելով պահանջեցին որ քիչ մը աւելի բարեկամեցողութիւն դնէ բարենորոգմանց գործադրութեան մէջ, Համիտ սկսաւ կիրարկել իրեն յատուկ ուրիշ մեթոտ մը. Պոլսոյ դեսպաններուն մէջ՝ անյողդողդ կը մնային միայն ռուսական և անգլիական դեսպանները. Համիտ, անոնց ուշադրութիւնը Մակեդոնիայէն հեռացնելու համար, զինուոր անցուց պարսկական սահմանագլխէն,

Ուրմիայի վիճելի շրջանակին մէջ և դուռ բացաւ նոր խնդրի մը որ պաշ մը Մակեդոնիան պիտի մոռցնէր իրօք։ Անգլիա և Ռուսիա օգոստոս ամ-

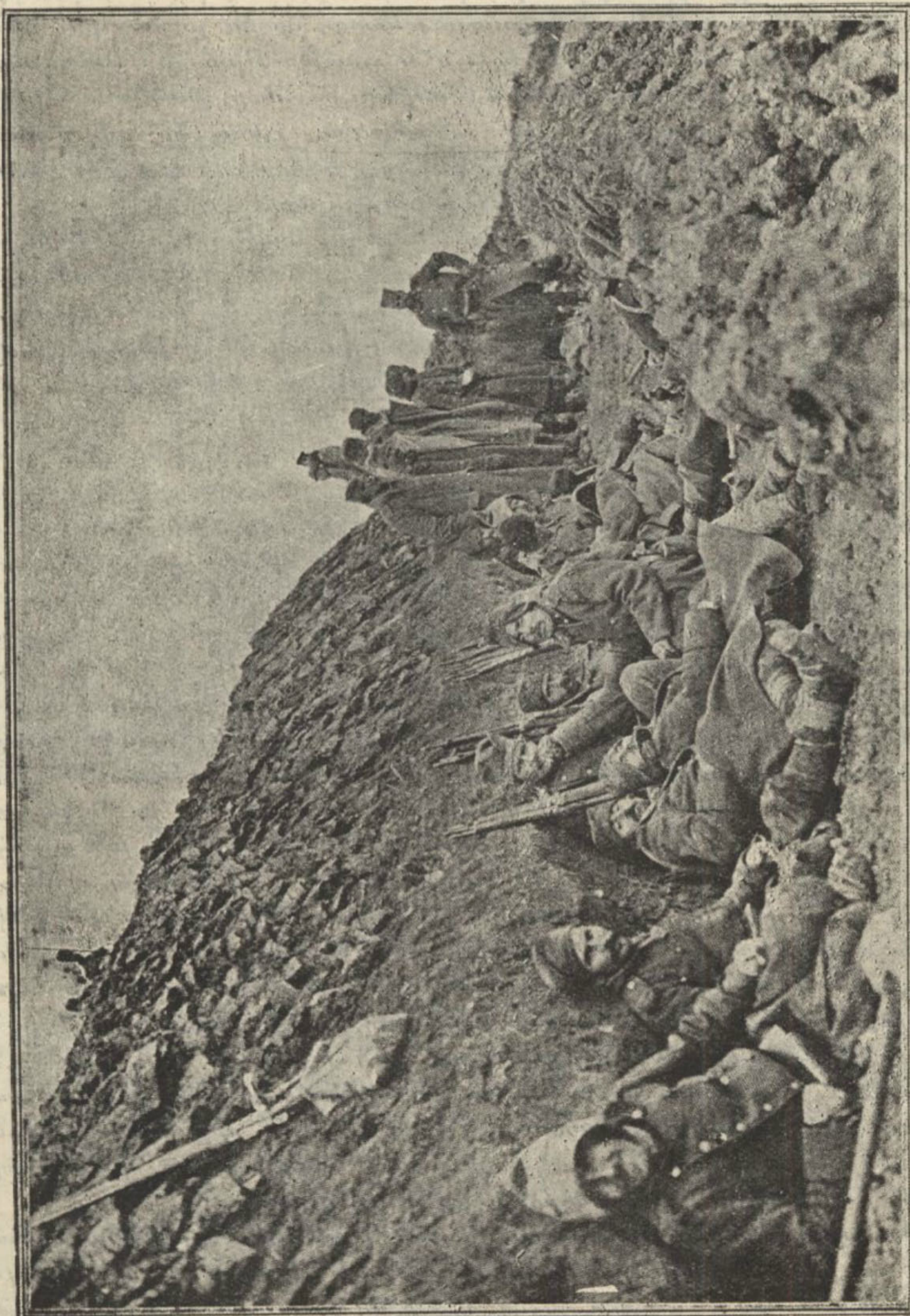

Սերպ զինուորներուն անդորրի պահը ընդհարումէ մը վերջ

սուն կնքած էին իրենց ասիական համաձայնութիւնը և Պարսկաստանը հաւասարապէս կը շահագրգռէր զիրենք։ Միեւնոյն ատեն՝ Համիտ Բիւզ-

տերը գործածեց միանգամայն թէ՛ Միջագետքի և թէ Հայաստանի մէջ, ուր մասնակի յարդեր կատարուեցան, իբր թէ Հայ յեղափոխականներ հալածելու, բայց էապէս անգլեւռուս վտանգը Մակեդոնիայէն Փոքր-Ասիա փոխադրելու և այնտեղ անոր հետ խաղալու համար։ Բայց չուտով կասեցուց չարժումը, երբ գերմանական և իտալական դեսպանները «մտերմաբար» խորհուրդ տուին իրեն ո՛չ միայն կարգ կանոնը վերահաստատելու, այլ նաև կարգ մը բարենորոգումներ գործադրելու Հայկական վեց նահանգներուն մէջ, «առաջքը առնելու համար տէրութեանց միջամտութեան որ անխուսափելի կրնայ դառնալ՝ եթէ կացութիւնը այդ կողմերը ներկայ ծանրակշիռ վիճակին մէջ յարատեւէ»(*)։

Բոլոր ասոնք սակայն չէին կրնար արգիլել դատական բարենորոգմանց աւարտուած ծրագրին մատուցումը որ տեղի ունեցաւ հոկտեմբերին։ Դեսպանները վերջ ի վերջոյ համաձայնութեան եկած էին անոր խմբագրութեան մասին, բայց Համիտ խաղեր չատ ունէր իր թոպրակին մէջ։ Այս անգամ դարձեալ իրեն յատուկ մեթոտի մը դիմեց, դատական բարենորոգմանց ծրագրին դէմ հանելով ուրիշ ծրագիր մը, անհունապէս աւելի խոստմնատուր՝ քան տէրութեանց մատուցածը։ Ի՞նչ հարկ դատական բարենորոգումներու, երբ ի՛ք յանձնառու կ'ըլլար ընդհանուր, համադրական բարենորոգումներ գործադրել Մակեդոնիոյ մէկ ծայրէն միւսը, ու նաև բովանդակ Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ. տէրութեանց կը մնար վրատահիլ իր խոստման և սպասել արդիւնքին։ Ոչ մէկ տէրութիւն անուշտ կը հաւատար թէ այդ խոստումը կրնայ երբեք գործադրութեան դրուիլ. Հայաստանի օրինակը դեռ չէր մոռցուած. Համիտ ճիշդ այդ անուշիկ եղանակով... բարեչարդած էր մեր վեց նահանգները։ Եւ սակայն, գոնէ չորս տէրութիւններէն, չահ ունէին դատական բարենորոգմանց ձգձգման մէջ. կրնային նոր բան մը փրցնել։ Այս պատճառաւ, որոշեցին խորհրդակցութեան ենթարկել Դրան հակառաջարկը։

Տակաւին իրենց խորհրդակցութիւնը չէր աւարտած, երբ Համիտ նոր և աւելի դժուարալոյծ խնդիր մը հանեց մէջտեղ. առարկելով թէ Միւրթէկի ծրագիրը հիմնովին գործադրուած է և թէ իր խոստացած բարենորոգմանց իրականացման համար այլ ևս պէտք չկայ օտար գործակալներու և սպաներու, պահանջեց որ անոնք ետ կանչուին. չէ՞ որ անոնք ժամանակաւորապէս պաշտօնի կոչուած էին, և իրենց երկամեայ պաշտօնավարութեան չրջանը որ նորոգուած էր 1906ին, կը լրանար 1908 Մարտ ամսուն։ Երկրագործական և հանքերու նախարար Սէլիմ փաշա Մէլհամէ՝ այս տեսակէտը Եւրոպական դահլիճներուն առջև արժեցնելու պաշտօնով ճամբայ ելաւ Պոլսէն։ Այլևս կարելի չէր դատական բարենորոգմանց մասին խօսիլ, երբ բուն իսկ բարենորոգումները երաշխաւորելիք եւրոպացի պաշտօնատարներու գոյութեան հարցը կը վտանգուէր։ Եւ ահա նոր խորհրդակցութեանց ու նաև նոր վէճերու աղբիւր մը միանգամայն թէ՛ Պոլսոյ դեսպաններուն և թէ Եւրոպայի դահլիճներուն համար։ Համիտի յարուցած

(*) Pro Armenia, 1907 նոյեմբեր։

առարկութիւնը սոսկ ձեւական բան մըն էր, տեղի պիտի տար մէկ օրէն միւսը, բայց վերջապէս անցնող իւրաքանչիւր օր քիչ մը աւելի կը յապաղեցնէր դատական բարենորոգմանց գործը և քիչ մը աւելի ժամանակ կ'ունենար զայն վերջնականապէս ջուրը ձգող միջոց մը փնտռելու։ Մէ-

ՓՈՐՁԱՆԱՒՈՐ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Երկաթուղիներու ցանցը ռուսական և աւստրիական սահմաններէն դէպի ռումանական, պուլկարական, սերպիական և գարատաղեան սահմանները

լիմ փաչա Մէհմէտի Վիեննայէն ղրկած տեղեկութիւնները բոլորովին կը յուսադրէին զինքը. «սակարկութիւնը» յաջողելու վրայ էր, և անոր հիմը ո՛չ այնքան իրապէս եւրոպացի պաշտօնատարներու հեռացումը, որքան դատական քննիչներու և բարենորոգմանց մերժումն էր։ Երբ Սէլիմ փաչա անցաւ Հռոմ, ուր գանուած միջոցին Պոլսոյ մէջ պիտի պայթէր 1908 Յուլիսի Յեղափոխութիւնը, Համիտ այլևս Աւստրիայէն վախու քան

չունէր ։ Միւս պետութիւնները նոյնպէս մէյմէկ նկատումով, — տարակոյս չկայ որ շահու նկատումով — թուլցուցած էին դատական բարենորոգմանց

Իտալական Կարմիր Խաչը մեծ պատերազմի դաշտին վրայ, սերպ վիրաւորի մը շուրջը

մասին իրենց ցոյց տուած պահանջկոտութիւնը ։ Փոխադարձաբար՝ Համիտ ալ տակաւ կը թուլցնէր Մակեդոնիոյ մէջ գործող եւրոպացի պաշտօնատարներու մասին յարուցած ընդդիմութիւնը, և տրամադիր կ'երեւար

անոնց պաշտօնավարութեան շրջանը երկարաձգելու։ Զինքը, հետեւաբար նաև Թուրքիոյ քաղաքականութիւնը ուղղողը այդ միջոցին Պ. Մարշալն էր, Գերմանիոյ Պոլսոյ դեսպանը։ Ան մանաւանդ միջնորդի դեր մը կը խաղար Եւրոպայի դահլիճներուն մօտ, ու կը վարէր Պոլսոյ դեսպաններուն գործունէութիւնը, — բնական է ինք ալ գերմանական շահերը ապահովելով։ Ինչ տալ՝ չառը վիրկելու համար. ասիկա անխախտելի պետական սկզբունքն էր միշտ Համիտի աչքին, և ճիշդ այդ իսաղն էր որ կը խաղար Պ. Մարշալի միջոցաւ։ 1908 մարտ 13ին, վերջապէս տեղի տուաւ, յանձն առնելով Մակեդոնիոյ մէջ գործող բոլոր եւրոպացի պաշտօնատարներուն, թէ՛ քաղաքային գործակալներուն, թէ՛ ոստիկանական մարզիչներուն և թէ՛ եւմատական քննիչներուն պաշտօնը երկարաձգել ո՛չ միայն երկու տարուան նոր շրջանով մը, այլ այնքան ժամանակ որքան որ պիտի տեւէր մաքսային տուրքի $^0/_0 3$ յաւելումը, այսինքն մինչեւ 12 յուլիս 1914։ Այս զիջումը ըրած առենը՝ Պ. Մարշալէն ամէն ապահովութիւն ստացած էր թէ դատական բարենորոգմանց, մանաւանդ դատական քննիչներու խնդիր չպիտի յարուցանեն տէրութիւնները։

ՀԻՒՍԷԻՆ ՀԻԼՄԻ ՓԱՇԱ

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ՅՈՒԼԻՍԵԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

Մինչեւ Համիտի տեղի տալը (1908 մարտ 13), «բան մը փոխուած էր Եւրոպայի մէջ». Աւստրիոյ արտաքին գործոց նախարար Պառօն տ'Էրէնթալ՝ 1908 Յունուար 27ին հունգարական պատուիրակութեան արտաքին գործոց յանձնաժողովին առջեւ արտասանած ճառով՝ կը քանդէր աւստրեւուս համաձայնութիւնը Արեւելքի մասին, և ցոյց կուտար այն նոր ճամբան որուն մէջ պիտի մտնէր Աւստրիա, և իրեն հետ ալ այդ նոր ուղղութեան բուն թելադիրը՝ Գերմանիան։ — «Հաւատարիմ մեր պալքանեան քաղաքականութեան, կ'ըսէր Պ. տ'Էրէնթալ, մենք չենք ուզեր հողային աշխարհակալութիւն մը ընել։ Պալքաններուն մէջ մենք քաղաքակրթական և տնտեսական դեր մը միայն ունինք, և մեր այդ դերը կարեւոր է անոր համար մանաւանդ որ Պալքանեան երկիրները նշանակելի զարգացման թռուականի մը նախօրեակին մէջ կը գտնուին։ Միջագետքի և Փոքր Ասիոյ բացումը տնտեսական կեանքին առջեւ՝ միշտ գերման նախաձեռնող ոգիին մէկ մեծագործութիւնը պիտի նկատուի։ Ուրիշ քաղաքակիրթ մեծ տէրութիւններ՝ նոյնքան եռանդով կ'աշխատին Օսմ. Կայսրութեան մէջ նոր տնտեսական աղբիւրներ ստեղծելու։ Բոլոր այս ձեռնարկները որոնք մեծ մասամբ նոր և չատ կարեւոր երկաթուղիներու շինութեան մէջ կը կայանան, — խնդիր չէ թէ այդ երկաթուղիները արեւմուտքէն արեւելք կամ արեւելքէն արեւմուտք ուղղուին, — մեծ նպատակի մը կը ձգտին, այսինքն՝ տնտեսական բարիքներու հակայ փոխանակութիւն մը ստեղծել Արեւմուտքի և Արեւելքի միջեւ, Պոլսոյ և Նեզուցներուն ճամբով։ Տարակոյս չկայ որ Կ. Պոլսէն անդին գտնուող երկիրները այս տեսակէտով մեծ կարեւորութիւն մը ունենալու կոչուած

են։ Բայց մենք ալ՝ Պօռնայի գրաւմամբ՝ Պալքանեան տէրութիւն մըն ենք. մեր պարտականութիւնն ու նպատակը պէտք է ըլլայ ուրեմն լաւ մը որոշել ժամանակի նշանները և անոնցմէ օգտուիլ։ Ասիկա կ'ըսեմ՝ երկաթուղիներու քաղաքականութիւն մը նախատեսելով»։

Եւ ահա ճիշտ այդ նոր քաղաքականութիւնն էր զոր յանկարծ երեւան կը բերէր Պ. տ'Էրէնթալ, և որուն քով այլեւս նշանակութենէ կ'իյնար բարեկարգութեանց քաղաքականութիւնը։ Բացատրենք նախ թէ ինչ էր իր երկաթուղիներու քաղաքականութիւնը։ Հաստատելէ ետք այն բարիքը զոր երկիրը քաղած էր դէպի Արեւելք իշնող երկաթուղիի գիծերուն մինչեւ Թրքական և սերպիական սահմանները երկարաձգուելէն, Պ. տ'Էրէնթալ կը յայտներ թէ մտադիր է չարունակել այդ բարեսուր ուղղութիւնը, Պօռնայի գիծը միացնելով Արեւելեան Երկաթուղիներու Օսմ. գիծերուն։ Պօռնայի գիծը կ'երկարէր մինչեւ Իւվաէ. իսկ Արեւելեան Երկաթուղիներու Օսմ. գիծը՝ Պոլիս–Սելանիկ ճամբով՝ կը հասնէր մինչեւ Միթրովիցա։ Այս երկու ծայրագոյն կէտերը՝ Իւվաէն ու Միթրովիցան իրար միացնելու համար՝ երկաթուղիի գիծ մը պէտք էր անցրնել Նովի Բազարի Սանճագէն։ «Երբոր պօռնիական գիծը Օսմ. գիծերուն միանայ, կ'ըսէր Պ. տ'Էրէնթալ, մեր վաճառականութիւնը Սէրայէվօէն (Պօռնա) պիտի ուղղուի չիտակ եգէական և անկէ ալ Միջերկրական. միւս կողմէ՝ յոյս կայ որ քիչ ատենէն միանան նաև Թրքական և յունական գիծերը, ինչ որ ուղղակի հաղորդակցութեան մէջ պիտի դնէ Վիեննան, Պուտապէշթը, Սէրայէվօն, Աթէնքն ու Պիրէոնը, և պիտի կազմէ ամէնէն ուղիղ ճամբան կեդրոնական Եւրոպայի և Եգիպտոսի ու Հնդկաստանի միջև»։ Այսպէս ուրեմն՝ տնտեսական աշխարհակալութեան ծրագիր մը կը պարզէր Պ. տ'Էրէնթալ Յունուար 27ի իր ճառով, յայտնելով թէ Պոլսոյ աւըստրիական դեսպանը ոգի ի բուն կ'աշխատի Իւվաէ–Միթրովիցա գիծին արտօնութիւնը ձեռք բերելու(*)։ Տեսակ մը «խաղաղ թափանցում» էր ուրեմն Աւստրիոյ հետապնդած նպատակը և Պ. տ'Էրէնթալ հաւանական կը նկատէր անոր իրականացումը, որովհետև Ալճէզիրասի Դեսպանախորհուրդը դեռ նոր նոր «խաղաղ թափանցման» օրինաւորութիւնը հռչակած էր Ֆրանսայի հաշուին՝ Մարոքի համար։ Եւ արդէն՝ Պէրլինի Դաշնագրով նախատեսուած ու նուիրագործուած էր Աւստրիոյ առած այս քայլը. — «Պօռնայի և Հէրսէքի նահանգները, կ'ըսէ Դաշնագրին 25րդ յօդուածը, պիտի գրաւուին ու կառավարուին Աւստրիոյ–Հունգարիոյ կողմէ։ Աւստրօ–Հունգար կառավարութիւնը չուզելով ստանձնել նաև վարչութիւնը Նովի Բազարի Սանճագին որ Սերպիոյ և Թարատաղի մէջտեղէն դէպի հարաւ–արեւելք՝ մինչեւ Միթրովիցա կ'երկարի, Օսմ. վարչութիւնը պիտի չարունակէ անոր մէջ։ Եւ սակայն, քաղաքական նոր կացութեան պահպանումը, ինչպէս նաև հաղորդակցութեան միջոցներու ազատութիւնն ու ապահովութիւնը երաշխաւորելու համար, Աւստրիա–Հունգարիա իրեն կը վերապահէ Պօռնայի նախկին նահանգին այդ մասին քովանդակ տարածութեան վրայ զինուոր պահելու և զինուորական ու առեւտրական ճամբա-

(*) Յունուար 30ին՝ Համիտ պիտի տար շինութիւնը արտօնող Իրատէն։

Ի՞ՆՉ ՀԱՇՈՒՈՎ ՃԱՄՐԱՑ ԵԼԱՒ ԷՒ ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻԿՆԵՐԸ

Բաղդատեալ իրենց եղբեմնի կայսրութեան քարտէսներուն հետ, էջ 135 (յունական), էջ 147 (պուլկարական) և էջ 174 (սերպիական)

ներ չինելու իրաւունքը, որուն մանրամասնութիւնները որոշելու մէջ ա-զատ են Աւստրիոյ-Հունգարիոյ և Թուրքիոյ կառավարութիւնները»։ Գերմանական ոգին՝ զոր Պիզմարքի պէս հանճար մը կը մարմնաւորէր, 1878ին հարթած էր ուրեմն դէպի Սելանիկ մղումը ապահովող ճամբան. իւվաէ որ մեկնակէտը պիտի ըլլար նոր գիծին՝ 160 քիլօմէթր հեռաւորութեամբ մը միայն բաժնուած էր Միթրովիցայէն, ուրկէ կը սկսի Արեւելեան Եր-

Հանգիստի պահու մը միջոցին

կաթուղիներու Օսմ. գիծը, որուն դրամագլուխին տէր և վարիչները Աւստրիա-ցիներ ու Գերմաններ են։ Միթրովիցայէն անդին՝ Արեւելեան Երկաթուղիներու այդ գիծը կ'անցնի Քօսօվայի պատմական դաշտէն ու Շար Տաղի կիր-ճերէն, կ'իջնէ Սկիւպ՝ ուր կը միանայ Նիշի ճամբով Պէլկրատէն եր-կարող գծին ու կ'իջնէ դէպի Վարտարի ափերը, մինչև Սելանիկ։ Ինչպէս կը տեսնուի, Գ. տ'Էրէնթալի հետապնդած երկաթուղիներու քաղաքակա-նութիւնը ուրիշ բան չէր, այլ նոյնինքն Գերման տարրին աւանդական քաղաքականութիւնը, — «Մղում դէպի Արեւելք», — ուրիշ կերպ ըսելով՝

Համպուրգը Սելանիկի միացնող քաղաքական-տնտեսական ճամբու մը ապահովութիւնը, և եթէ կարելի ըլլար՝ իւրացումը, Եգէական և անկէ ալ Միջերկրական իջնելու համար (*)։ Այս մասին Համիտի հետ բանակցութեան մանելով՝ Պ. տ'Էրէնթալ երեսուն տարի առաջ Պէրլինի Դաշնագրով նուիրագործուած իր իրաւունքէն կ'օգտուէր։ Եւ Համիտ որ այդ երեսուն տարիներու ընթացքին ամէն կարելի միջոցներով աշխատած էր Նօվի Բազարի Սանճագը Աւստրիոյ ճանկէն զերծ պահելու, եթէ 1908ին այսպէս հնութեամբ կը հպատակէր Աւստրիոյ նկատումներուն՝ պարզապէս Մակեդոնիոյ դատական բարենորոգմանց ու քննիչներու հարցը ջուրը ձգել տալու համար էր. միշտ պզտիկ պատառներով մեծ պատառները փրկելու քաղաքականութիւնը՝ իր Շարայեան ախորժակի տէր և մշտապէս անկուշտ դրացիներուն մէջ։

Տնտեսական ծաւալման պատրուակը՝ որուն կը յենուր Պ. տ'Էրէնթալի ճառը, անշուշտ կը ծածկէր նաև քաղաքական նպատակներ, նոյն իսկ երկրակալութեան յոյսեր։ Յաղող թափանցումը ինքնին աշխարհակալութեան միջոց մը, աւելի ճիշդը՝ աշխարհակալութեան զանազան ձեւերէն մէկն է. Անգլիա Հնդկաստանի և Եգիպտոսի մէջ, Ֆրանսա Ալճէրիոյ, Թունուզի և Մարոկի մէջ, Ռուսիա Թուրքեսթանի, Մանչուրիոյ և Մոնկոլիայի մէջ,—մի միայն այս մէկ քանի օրինակները յիշենք,—այդ կերպով տեղաւորուած են. և երկաթուղին է աշխարհակալութեան այդ եղանակին ամենատպաւոր միջոցը։ Երկաթուղին իրեն հետ առաջ կը տանի տնտեսական չահերը, որոնք նոյնացած են քաղաքական չահերուն հետ, անոնց ապահովութեան պատրուակ կը դառնան և անոնց իրականացումը կը դիւրացնեն։ Պ. տ'Էրէնթալի առաջ բերած տնտեսական նկատումներն ալ՝ իրր մեկնութիւն Աւստրիոյ բռնած նոր քաղաքականութեան, բնական է չէին կրնար ծածկել այն քաղաքական նկատումները զորս Աւստրիա կը յուսար յաջողցնել այդ նոր ուղղութեամբ, որուն յանձնուած էր գահաժառանգ Ֆրանց-Ֆէրտինանտ Արխիդուքսին և զայն շրջապատող երիտասարդ ու տաքարիւն զինուորականներու ուղղակի ազդեցութեան տակ։ Նոր չէր այդ քաղաքականութիւնը. գահաժառանգն ու իր գաղափարակիցները անոր հիմերը դրած էին 1902ին, երբ անկկևճաբոնական դաշնագրին կընքումը Ռուսիոյ դիրքը դժուարացուցած էր Մայրագոյն Արեւելքի մէջ, Ճաբոնի հետ պատերազմը հաւանական դարձնելով։ Աւստրիոյ-Հունգարիոյ ներքին տագնապները միայն անկարելի դարձուցած էին այդ քաղաքականութեան կիրարկումը։ Պ. տ'Էրէնթալ որ 1909ին պաշտօնի կոչուած

(*) Նոր երկաթուղին Աւստրիան անկախ կը դարձնէր նաև Հունգարիայէն, Արեւելքի տիրապետութեան ճգտումին մէջ. Աւստրիա Արեւելքի հետ կը հաղորդակցի Գուտաբէշթի ճամբով, և Սելանիկ հասնելու համար ցամաքէն ուրիշ ճամբայ չունի՝ այլ միայն Գուտաբէշթ-Պէլկրատ-Նիշ գիծը։ Իւվաէ-Միթրովիցա գիծին շինութիւնը ղինքը կը փրկէր միանգամայն թէ Հունգարիոյ և թէ Սերպիոյ կարօտ մնալու հարկէն։ Ու եթէ օր մը Հունգարիա անջատուէր իրմէ, ատիկա ուղղակի վնաս մը չպիտի բերէր դէպի Արեւելք իր յառաջխաղացութեան, քանի որ Գօսնայէն Միթրովիցա երկաթուղիին շնորհիւ աւելի ուղիղ ու կարճ ճամբայ մը ապահոված պիտի ըլլար Սելանիկ ու եգէական իջնելու համար։

էր, հակառակ անոր որ ջերմ կուսակից մըն էր գահաժառանգին գաղափարներուն, չկրցաւ անմիջապէս յանձնուիլ նոր ուղղութեան, որովհետեւ ներքին տագնապները չէին դադրած տակաւին։ Բայց 1907 տարուան ընթացքին՝ միանգամայն թէ՛ ներքին եւ թէ՛ արտաքին դժուարութիւնները անհետացուցած ըլլալով(*), այլեւս ոչինչ կրնար զինքը կասեցնել։ Խաղը ծածկելու պատճառ չկար. եւ Պ. տ'Էրէնթալ արտասանած էր Ցունուար 27ի ճառը որ իր սպասածէն անհունապէս աւելի մեծ աղմուկ պիտի յարուցանէր, մասնաւորաբար Բեթէրսպուրկի եւ Լոնտոնի մէջ։

Նոր քաղաքականութիւնը որուն պիտի հետեւէր Պ. տ'Էրէնթալ, Արեւելքի տիրապետութեան կը ձգտէր ո՛չ միայն երկաթուղիներով, այլ մանաւանդ Մակեդոնիոյ մէջ սարսափի, արհաւիրքի ու ջարդերու դրութեան յաւերժացմամբ։ Այլեւս կարելի չէր Աւստրիան հաճեցնել բարենորոգման քաղաքականութեան, որուն գէշ աղէկ կը հետեւէր 1897ի աւստրեւռուս համաձայնութենէն ի վեր։ Համիտի հաճոյ երեւալու պատճառը չափազանց հարկադրիչ էր հիմայ, եւ եթէ երեւոյթները փրկելու համար հաւանէր իսկ Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ կիրարկուելիք ո՛ եւ է բարենորոգման ձեռնարկի, տարակոյս չկայ որ ձեռքի տակէ ոչինչ պիտի խնայէր այդ ձեռնարկը անյաջողութեան մատնելու համար։ Մնաց որ՝ Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ յոռի ու խռով դրութիւն մը անսահման կերպով կը նպաստէր իր նոր քաղաքականութեան, մինչդեռ ընդհակառակը՝ խաղաղ ու բարեկարգ վիճակ մը մեծագոյն խոչնդոտը պիտի դառնար անոր յաջողութեան դէմ. Արեւելքի Սթաթու քուօին անխախտ պահպանումը որ հիմն էր 1897ի աւստրեւռուս համաձայնութեան ու անոր հետեւող բարենորոգման բոլոր ծրագիրներուն ու ձեռնարկներուն, Աւստրիոյ համար ուրիշ բան չէր. այլ միայն յարատեւութիւնը մէկ կողմէ համիտեան ջարդերու, բռնութեանց եւ հարստահարութեանց դրութեան, ու միւս կողմէ ալ ալպանական ըմբոստութեանց, Քրիստոնեաներու ապըստամբութեան, ցեղերու եղբայրասպան կռիւներուն, վերջապէս Եւրոպական Թուրքիան հրդեհող բովանդակ զուլումին ու արհաւիրքին։ Թուրքն ու Քրիստոնեաները՝ այդ տխուր դրութեան մէջ անընդհատ իրար պիտի տկարացնէին, եւ երկու կողմերուն քով ալ դիմադրութեան կարողութիւնն ու կորովը պիտի սպառէր. եւ երբ հնչէր Հապսպուրկներու ժամը, երբ արտաքին նպաստաւոր պայմաններ ոտնձգութեան, գրաւման ճամբան բանային Աւստրիոյ առջեւ, ո՛չ Թուրքերը պիտի կրնային իր ճամբան փակել, ոչ ալ նոյնքան հիւծած եւ ուժասպառ Քրիստոնեաները։ Այլեւս երկու ուղղութիւն կը գոյանար Մակեդոնիոյ համար. մէյ մը Մակեդոնիան չփոթ պահելու եւ լոկ անուանական բարենորոգումներով գոհանալու այս

(*) 1907 Մարտ ամսուն գահաժառանգ Ֆրանց-Ֆէրտինանտ Արհիդուքսը խորհըրդաւոր ժամադրութիւն մը ըրաւ Պէրլին. մամուլը երկարօրէն խօսեցաւ Վիլհէլմ կայսեր կողմէ Արհիդուքսին հանդէպ ցոյց տրուած արտակարգ մտերմութեան մասին, առանց սակայն այցելութեան նպատակին նկատմամբ ոչինչ արձանագրելու։ Մայիսին Պէրլին կ'այցելէր նաեւ Պ. տ'Էրէնթալ որ քիչ ետքը Տէզիօի մէջ տեսակցութիւն մը պիտի ունենար Իտալիոյ արտաքին գործոց նախարարին հետ։

աւստրիական ուղղութիւնը, որուն համամիտ էր Գերմանիա, մէյ մըն ալ Մակեդոնիան ներքնապէս խաղաղ և բարենորոգումներն ալ դրական դարձնելու ուղղութիւնը, որուն կուսակից էին Անգլիա, Ռուսիա ու Ֆրանսա։ Իսկ Իտալիա՝ պարագաններուն համեմատ ու պայմանաւոր կերպով, կրնար յարիլ մէկ կամ միւս կողմին։ Ահա այս կացութեան կ'ենթարկուէր Մակեդոնիա՝ 1908 յունուար 27ին՝ երբ Պ. տ'Էրէնթալ կ'արտասանէր իր համբաւաւոր ճառը։

Ճիշտ այդ միջոցին ռուս քաղաքականութիւնը ինքնամփոփման շրջանի մը մէջ մտած էր։ Մայրագոյն Արեւելքի մէջ դեռ նոր

Մայրերը ի զուր կը սպասեն իրենց զաւակներուն

նոր կրած ծայրագոյն պարտութեան բնական հետեւանքն էր ատիկա։ Հեռաւոր ոստաններու մէջ կատարուած արկածախնդրութիւնները որոնք Մաւքդէնի և Զուշիմայի աղէտներուն պիտի յանգէին, հանրային համակրութեան առարկայ չէին դարձած երբեք. Մանչուրիան ու Քորէան Ռուս ժողովուրդին սրտին չէին խօսեր. այդ էր պատճառը որ մինչդեռ պարտութիւնները իրարու կը յաջորդէին, փոխանակ հայրենասիրական պոռթկումով մը գահուն ոյժ տալու և զայն ամրապնդելու, ընդհակառակը անոր դէմ դաւած էր, ոյժ տալով յեղափոխական շարժման։ Ռուս կառավարութիւնը շարժումը զսպած էր, բայց ժողովուրդին վստահութիւնն ու աջակցութիւնը ապահովելու պէտքը ուրիշ ամէն առենէ աւելի տիրական կը մնար։ Պէտք էր զայն յանկուցանել նոր քաղաքականութեամբ մը և ան չուտով ամուր յենակ մը պիտի դառնար ներքին և արտաքին ձախողուածներու պատճառաւ խախտած գահուն։ Եւ լաւագոյն քաղաքականութիւնը որուն Ռուսիա կրնար հետեւիլ՝ այդ արդիւնքը ձեռք բերելու համար, իր պատմական աւանդութեանց վերադարձն էր, — Հեռաւոր Արեւելքին տեղ Մերձաւոր Արեւելքը։ Աւստրիոյ հետ կնքած համաձայ-

նութիւնը՝ որուն նպատակն էր Արեւելքի սրաթռիռօին պահպանումը, ուրիշ կերպ ըսելով՝ համիտեան բէժիմի բռնութեանց, սպանութեանց և հարնատահարութեանց պահպանումը, այդ ինքնամփոփման օրերուն պարզապէս անարգանք մը կը թուէր իր դարաւոր աւանդութեանց դէմ։ Սլաւ եղբայրներու ողբագին հայցումը, և դառն գանգատները

Դանուբ-Ադրիական երկաթուղիի գիծը և Սև Լերան ու Սերպիոյ ազդեցութեան շրջանակները

որոնցմով Ռուսիան պատասխանատու կը բռնէին իրենց չարչարանքներուն, Թրքական զարհուրանքին արձագանգները որոնք միշտ աւելի մահասարսուռ ուժգնութեան կը հասնէին, անընդհատ կը խոցէին Ռուս ժողովուրդին սիրտը. որքա՜ն անձնազոհութեամբ և անխառն յափշտակութեամբ Զարին ու իր նախարարներուն ոյժ պիտի տար՝ եթէ երբեք Ծայրագոյն Արեւելքի պատերազմը Մերձաւոր Արեւելքի մէջ մղուած ըլլար. 76ի տակաւին անմեռ յիշատակները միակ զանգուածի մը պէս ոտքի պիտի հանէին բովանդակ Ռուսիան. համացեղ՝ բայց Համիտի բարբարոս բռնակալութեան տակ չարչրկուող եղբայրներու ազատագրու-

թեան հեռանկարը պիտի յանկուցանէր նոյն իսկ ծայրայեղ տարրերը. և գահուն դէմ ծառացող ամէնէն անհաշտ յեղափոխականն իսկ, այդ իտէալին անունով պիտի գար գահուն ոյժ տալու: Ռուս պետական մարդիկը այս մտածմանց յանձնուած էին 1908ի սկիզբը, Մանչուրիոյ պարտութեանց վէրքերը դարմանելու աշխատած ատեննին:

Արդէն ուրիշ պատճառ մըն ալ ունէին իրենց ուշադրութիւնը դէպի Պալքանեան Թերակղզին դարձնելու համար: Յորմէ հետէ աւստեւռուս համաձայնութիւնը կը տեւէր, Ռուսիա քայլ առ քայլ կորսնցուցած էր այն ազդեցութիւնը զոր կը վայելէր երբեմն Թերակղզիին մէջ. իր հիւպատոսները առաջ գրեթէ ամենայն ինչ էին այնտեղ, յաճախ աւելի ազդեցիկ քան բուն իսկ իշխող պետութեան պաշտօնատարները. այդ հողին վրայ՝ ուր Ռուսերը այնքան յաղթանակներ տարած էին և որ իր մեծագոյն տարածութեամբ իրենց արիւնով ոռոգուած էր, հիմայ Աւստրիոյ ազդեցութիւնը գերակշիռ կը մնար. աւստրիական հիւպատոսները նոյնն էին այնտեղ, ինչ որ էին երբեմն ռուսական հիւպատոսները: Սթամբուլօֆի քաղաքականութիւնը ուրեմն լոկ Աւստրիոյ նպաստած էր, ի վնաս Ռուսիոյ: Ռուս պետական մարդիկը այլեւս աշխարհակալութեան նպատակներ չունէին Պալքաններուն մէջ. Ռուսիոյ ջանքերուն և զոհողութեանց շնորհիւ մարմին առած պզտիկ պետութիւններէն իւրաքանչիւրը ջերմիւ կապուած էր իր սեփական անկախութեան, պատրաստ զայն պաշտպանելու ընդդէմ ամէն բանի. ընկլուզել զանոնք Ռուսական Կայսրութեան մէջ՝ այլեւս անհնարին բանդագուշանք մըն էր. բայց վերջապէս Ռուսիա կրնար և իրաւունք ունէր բարոյական առաւելագոյն ազդեցութիւնը իրեն ապահովելու իր հերաւան երախտապարտներուն մէջ:

Ահա այս տեսակ ատեն մը կը հասնէր Պ. տ'Էրէնթալի ճառը, որ աւստրեւռուս համաձայնութեան սնանկութեան յայտարարութիւնն էր ամէն բանէ առաջ: Ռուսիա նոյնպէս կը փափաքէր թօթափելու այդ կաշկանդիչ համաձայնութիւնը որ լոկ Աւստրիոյ շահերուն նպաստած էր մինչեւ այն ատեն: Առիթը սքանչելի էր: Երկաթուղիներու քաղաքականութիւնը յաջողցնելու համար Աւստրիա Համիտի ձեռնտու ուղղութեան մը պիտի հետեւէր անշուշտ, ջուրը ձգելու աշխատելով բարենորոգմանց գործը, զոր Ռուսիա պիտի փութար ձեռք առնել՝ միանգամայն թէ՛ Պալքանեան պետութեանց և թէ՛ Եւրոպական Թուրքիոյ ժողովուրդներուն համակրութիւնը ապահովելով.

Եւ սակայն, Ռուսիա չկրցաւ պէտք եղածին պէս օգտուիլ այդ աղուոր առիթէն: Միջոց մը ընդհանուր շփոթութիւն մը տիրեց Բեթէրսպուրկի քաղաքական շրջանակներուն մէջ. մամուլը մանաւանդ ահագին աղմուկ փրցուց, և աւստրեւռուս համաձայնութիւնը վերջնականապէս քանդուած հռչակեց, խզման բովանդակ պատասխանատուութիւնը բեռցնելով Աւստրիոյ ուսերուն: Դժգոհութիւնը մեծ էր մանաւանդ պաշտօնական մարդոց մօտ, և նոյն իսկ Ցարը անձնապէս չէր ծածկեր իր տհաճութիւնը: Պ. տ'Էրէնթալի ճառէն երկու օր վերջ, Անգլիոյ Էտուար Թագաւորն ալ իր գահաճառովը կը շեշտէր աւստրեւռուս համաձայնու-

թեան վախճանը, յայտնելով թէ այլեւս մեծ տէրութիւններու համախոհութեամբ գործակցութեամբ պիտի հետապնդուի բարենորոգմանց գործը, որ չի կրնար մոռացութեան տրուիլ ուրիշ ոևէ տեսակ քաղաքականութեան սիրոյն։ Հարուածը ուղղակի Պ. տ'Էրլէնթալի հռչակած երկաթուղիներու քաղաքականութեան դէմ ուղղուած էր։ Այսպէս՝ փոթորիկը պայթեցաւ երկու կողմէն միանգամայն, թէ՛ Ռուսիայէն և թէ Անգլիայէն, ու պահ մը ա՛յն աստիճան սաստկացաւ որ Պ. տ'Էրլէնթալ լրջօրէն կը մտածէր տեղի տալ և հրաժարիլ։ Աւստրիոյ գահաժառանգն ու իր երիտասարդ աշխատակիցները սակայն չուզեցին իրենց յաւակնութեանց ձեռնտու նախատրերը ձեռքէ փախցնել. Պ. տ'Էրլէնթալ մնաց, և նոր ճառով մը կէս բե-

ՍՕՖԻԱՑԻ ՏԵՍԱՐԱՆՆԵՐԷՆ

Պատերազմական նախարարութեան շէնքն ու Ազգ. Թատրոնը

(երեսուն տարի առաջ միայն աւերակներ կային այս հողին վրայ)

րան յայտնելէ ետքը թէ երկաթուղիներու քաղաքականութիւնը բարենորոգմանց քաղաքականութեան լքում չի նշանակեր միւս տէրութիւնները ազատ հռչակեց իրենց ուզած եղանակով բարենորոգմանց գործը հետապընդելու։ Եթէ այդ միջոցին Ռուսիա՝ Անգլիոյ հետ ձեռք ձեռքի տալով՝ դրական գործունէութեան մը ձեռնարկէր Մակեդոնիոյ մէջ, տարակոյս չկայ որ անսահման արդիւնք ձեռք պիտի բերէր թէ՛ իր սեփական ազդեցութիւնը զօրացնելով, և թէ մանաւանդ Մակեդոնիոյ մէջ աւելի տանելի կեանքի պայմաններ ստեղծելով։ Պ. տ'Էրլէնթալի ճառին յարուցած յուզումը որ կերպով մը ամօթահար թողած և չփոթութեան, հետեւաբար նաև դիմադրելու անկարողութեան դատապարտած էր Երրեակ Զինակցութիւնը, մեծապէս պիտի դիւրացնէր անգլեւռուս գործողութիւնը։

Բայց փոխանակ հետեւելու այդ ճամբուն որ մեծ առաւելութիւններ պիտի բերէր իրեն, կարծեց աւստրիական ծրագրին հակազդել՝ երկաթուղիի քաղաքականութեան պատասխանելով դարձեալ երկաթուղիի քաղաքականութեամբ մը։ Աւստրիական երկաթուղին որ պիտի իջնէր Միթրովիցա, Սալէ գետէն դէպի Արշիպելագոս ճամբան կը հետապնդէր. Ռուսիա

անոր դէմ հանեց Դանուբ գետէն դէպի Ադրիական երկարելիք երկաթուղիի ծրագիր մը․ գերմանական «Մղում դէպի Արեւելք»ին կը պատասխանէր սլաւական «Մղում դէպի Արեւմուտք»ը․ միշտ նոյն յաւերժական գերմանօ-սլաւ հակամարտութիւնը։ Ռուսիոյ ծրագրած երկաթուղին՝

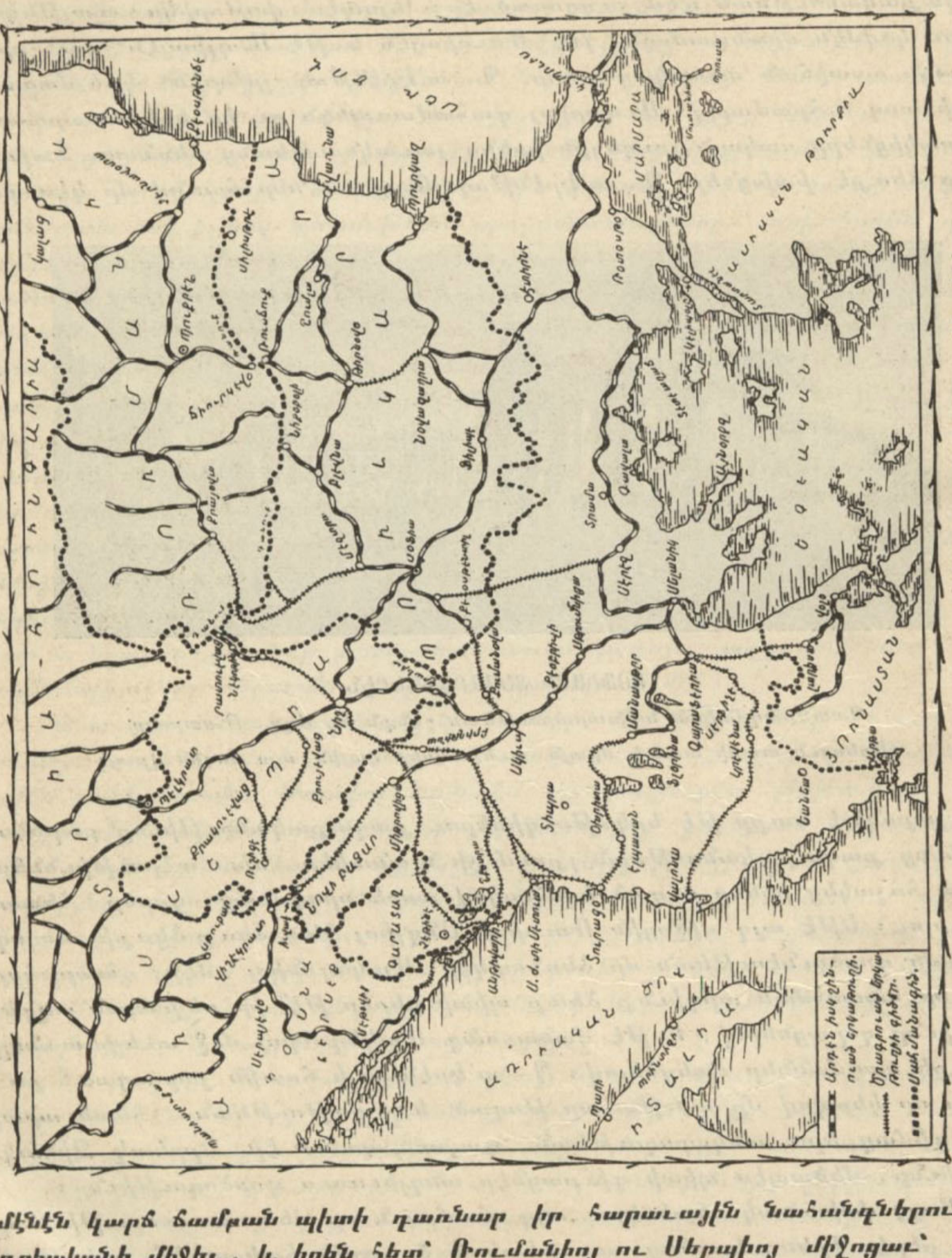

Պալքանեան երկաթուղիները ու ծրագրուած երկաթուղիի գիծերը

ամէնէն կարճ ճամբան պիտի դառնար իր հարաւային նահանգներուն և Ադրիականի միջեւ, և իրեն հետ՝ Ռումանիոյ ու Սերպիոյ միջոցաւ՝ հաղորդակցութեան մէջ պիտի պահէր սլաւ ժողովուրդները։ Սերպիա մասնաւոր կերպով մը կը շահագրգռուէր այդ ծրագրին, որովհետեւ նոր չինուելիք երկաթուղին՝ իր արտածմանց առջեւ բանալով ծովու ճամբան,

զինքը վերջնականապէս պիտի ազատէր Աւստրիոյ տնտեսական թեւարկութենէն։

Ճիշտ այն պահուն ուր Աւստրիա ճարտարագէտներ կը ղրկէր Իւվաէ - Միթրովիցա գիծին ճամբաները ուսումնասիրելու, Ռուսիա և Սերպիա Բ. Դանէն խնդրեցին Դանուբ - Ադրիականի մենաշնորհը։ Գիծը Դանուբի վրայէն ուղղակի հաղորդակցութեան մտնելով Քրաեովայի ռումանական գիծին հետ, պիտի սկսէր Բատումեվացէն, ուրկէ մինչեւ Նէկոթինն արդէն չինուած երկաթուղի կար։ Նէկոթինէն պիտի իջնէր Նիշ, որուն կապուած են Արեւելեան երկաթուղիներու Պոլիս - Սօֆիա և Սելանիկ - Սկիւպ գիծերը։ Նիշէն գիծը պիտի հակէր դէպի հարաւ, Թրքական սահմանագլուխը, պիտի ուղղուէր Բրիչթինա, և Փոսօվայէն անցնելով՝ Ֆէրիզովիքի մէջ պիտի կտրէր Սելանիկ - Միթրովիցա երկաթուղին. անկէ անդին՝ Բրիզրէնա - Ալպանիայ ճամբով՝ պիտի հասնէր Ադրիական. յանգման կէտը չէր որոշուած. նախ կը մտածէին որ Սեւ Լճէրան Անթիվարի նաւահանգիստը ըլլայ, բայց այդ միջոցին Անթիվարի դեռ չէր ազատած աւստրիական թեւարկութենէն ալ որ Սեւ Լճէ վերջնականապէս պիտի թօթափէր Պօսնա - Հէրսէքի կցման առթիւ. կը խորհէին նաև Դանուբ-Ադրիականը յանգեցնել Սէն-Ժան տի Մէտուայի ալպանական նաւահանգիստը, որ սակայն մեծ չոգենաւերու մերձեցման չէր կրնար յարմարիլ. ահագին ծախքի պէտք կար այնտեղ մեծ նաւահանգիստ մը առեղծելու համար. յարմարագոյնը՝ ալպանական միւս նաւահանգիստն էր, Տուրացօն (Տե՛ս քարտէս էջ 289)։

Այս ծրագիրը դժգոհ կը թողուր Գարաստաղն ու Պուլկարիան։ Առաջինը չերմապէս կը բաղձար որ Դանուբ-Ադրիականը անցնի Գարաստաղեան հողէն և յանգի Անթիվարի. որովհետեւ Գարաստաղ զուրկ էր երկաթուղիէ ու չինուելիք բոլոր գիծերը, թէ՛ Դանուբ-Ադրիականը, թէ՛ Իւվաէ-Միթրովիցան, և թէ Աւստրիոյ կողմէ ծրագրուած ուրիշ գիծ մը որ Տալմացիոյ եզերքները քերելով՝ Քասթէլնուօվօէն և Սբիցայէն պիտի իջնէր մինչեւ Անթիվարի, իր չորս կողմէն պիտի անցնէին առանց իրեն ո՛և է օգուտ բերելու։ Իսկ Պուլկարիա դժգոհ էր անոր համար որ Ռուսիոյ Դանուբ-Ադրիականեան ծրագիրը Պալքաններու վաճառականութեան կեդրոն կը դարձնէր Սերպիոյ Նիշ քաղաքը, մինչդեռ Պուլկար պետական մարդիկը կը փափաքէին Դանուբ-Ադրիականը Վիտին-Սօֆիա գծով մտցնել Թրքական հողը և յանգեցնել Ադրիականի մէկ նաւահանգիստին, ինչ որ Պալքաններու վաճառականութեան կեդրոն պիտի դարձնէր Սօֆիան։ Պուլկարները, գործնական մարդիկ ըլլալով, Դանուբ-Ադրիականին խօսքը չէին ըներ. կը հասկնային անշուշտ որ դրական ձեռնարկ մը չէ ու չպիտի իրականանայ, և ճիշդ այն պահուն ուր Սերպիա և Ռուսիա կ'աշխատէին Սուլթանէն վերցնել այդ գիծին մենաշնորհը, ինք ալ արտօնութիւն կը խնդրէր Քէօսթէնտիլ յանգող իր երկաթուղիի գիծը՝ Ռումանական ճամբով Սկիւպ երկարելու, որով պուլկարական ապրանքները հեշտիւ պիտի կրնային Սելանիկ իջնել, և կամ Ադրիական ուղղուիլ, երբ Սելանիկ-Ադրիական գիծ մը չինուէր։ Երկու պարագային ալ՝ Պուլկարիա

ուղղակի հաղորդակցութեան պիտի մտնէր Միջերկրականի հետ, կամ Արշիպեղագոսի և կամ Ադրիականի ճամբով, ինչ որ մեծապէս պիտի նըպաստէր իր վաճառականութեան։

Նոյն առենները Համիտի բարեհաճութեան ներկայացուած էին ուրիշ երկու ծրագիրներ ալ(*)։ Անոնցմէ մէկը կը միտէր Արեւելեան Երկաթուղիներու աւստրո-գերման Ընկերութեան կողմէ շահագործուող Սելանիկ-Մանասթըր երկաթուղին Օխրիտայի ճամբով երկարել մինչեւ Ադրիական.

ԳԱՐԱՏԱՂԻ ԿՌԻՒՆԵՐԷՆ

Թուրք զինուորներ դարանի մօտ Թարապօշի կողերուն վրայ

այդ ճամբան պիտի սկսէր Ադրիականի լաւագոյն նաւահանգիստէն, Ավլօնայէն (Վալօնա) և Վօսիցայի հովտէն բարձրանալով ու Վիսթրիցայէն իջնելով պիտի յանգէր կա՛մ Քարաֆէրիա (Վէրիա), այսինքն Սելանիկ-Մանասթըր գիծին վրայ, և կամ ուղղակի Սելանիկ. այս կերպով՝ Պոլիս ցամաքի ճամբայ մը պիտի ունենար մինչեւ Ադրիական։ Ցոյները նոյնպէս

(*) Բոլոր այս երկաթուղիի ծրագիրներուն մանրամասնութիւնները տեսնել ներկայ պրակով հրատարակուած երկու քարտէսներուն մէջ, էջ 289 և 292։

կը բաղձային իրենց Լարիսայի գիծը կապել Սելանիկի՝ անցընելով Սէրֆիչէի ներքնամասերէն։

Համիտ՝ այս բոլոր խնդրարկուներէն պաշարուած, ոչ մէկը կը յուսահատեցնէր, առանց ոչ մէկուն գոհացում տալու։ Խորամանկ մարդը որ կար իր մէջ՝ դիւրաւ կը հասկնար թէ տնտեսական բարգաւաճման նպատակներով ներկայացուած այդ երկաթուղիի ծրագիրները առաւելապէս քաղաքական բնոյթ ունէին. գիտէր նաև թէ այդ ծրագիրները իրար չէզոքացնելու սահմանուած ըլլալով, զանոնք ներկայացնող երկիրները միշտ իրարու հետ երեսանց հաւան բայց ներքնապէս անհամաձայն պիտի գըտնուէին, և թէ այդ անհամաձայնութիւնը մեծապէս պիտի դիւրացնէր իր դիմադրութեան գործը։ Եւ ահա այսպէսով՝ Պ. ա'էրէնթալի ճառը հաստատած էր երկաթուղիներու քաղաքականութիւնը, որուն մէջ Աւստրիա իր ետեւէն պիտի քաշէր Պալքանեան պետութիւններն ու միւս տէրութիւններէն բոլոր անոնք որոնք չահեր ունէին Պալքաններու մէջ. դիւրին է մտաբերել թէ երկաթուղիներու հետապնդման ամբողջ այդ շրջանին՝ Մակեդոնիոյ բարենորոգմանց խօսքը չէր ըլլար։

Եւ սակայն, ամէնքն ալ բռնարար պիտի ստիպուէին դարձեալ այդ էական կէտին վրայ կեդրոնացնելու իրենց մտահոգութիւնը։ Մակեդոնիոյ մէջ տիրող տխուր դրութիւնը բնաւ չէր բարեփոխուած, աւելի վատթարացում կար քան բարելաւում. յետոյ Անգլիա չէր յուսահատած բարենորոգմանց դատէն, և Լոնտոնի Պալքանեան Կոմիթէն միշտ ազատական դահլիճին ուշադրութիւնը կեդրոնացած կը պահէր Մակեդոնիոյ վրայ։ Մարտ 3ին՝ Սըր Էտուարտ Կրէյ որոշեց վերաբանալ ազդու գործողութեանց չրջանը և տէրութեանց ուղղեց չրջաբերական մը որով կ'առաջարկէր՝

Ա. — Մակեդոնական երեք վիլայէթներուն վրայ կարգել Օսմ. հպատակ իսլամ կամ քրիստոնեայ ընդհանուր – կառավարիչ մը, զոր Սուլթանը չկարենար պաշտօնանկ ընել՝ առանց տէրութեանց հաւանութեան։

Բ. — Սուլթանին արժանապատուութեան գոհացում տալու համար՝ Մակեդոնիոյ մէջ գործող քաղաքային գործակալները, ելմտական քննիչներն ու ոստիկանութեան հրամանատարին գործակից եւրոպացի սպաները նկատել Թուրքիոյ ծառայութեան մէջ գտնուող պաշտօնեաներ։

Գ. — Ոստիկան – զինուորները բազմացնել, և փոխանակ զինուորներու՝ զանոնք գործածել հրոսախումբերու հետապնդութեան, մեկնելիք զինուորներուն տրուած թոշակէն վճարելով անոնց ամսականը։

Դ. — Զինուորներու հեռացման պատճառաւ առաջ գալիք ոյժի տըկարացումը հակակշռելու համար՝ տէրութեանց երաշխաւորութեան ենթարկել Սուլթանին հողային ստացուածքներուն ամբողջութիւնն ու ներքին ապահովութիւնը։

Ինչպէս կը տեսնուի՝ դատական բարենորոգմանց խօսք չկար այս ծրագրին մէջ։ Անգլիա համոզուած էր որ տէրութիւնները չպիտի յաջողին այդ մասին. բոլոր այն բարենորոգումները որոնց բռնադատած էին Սուլթանը՝ անոր լոկ քաղաքային իշխանութիւնը կը հարուածէին. բայց դատական բարենորոգումները չիտկէ չիտակ հարուած մըն էին անոր կրօնա-

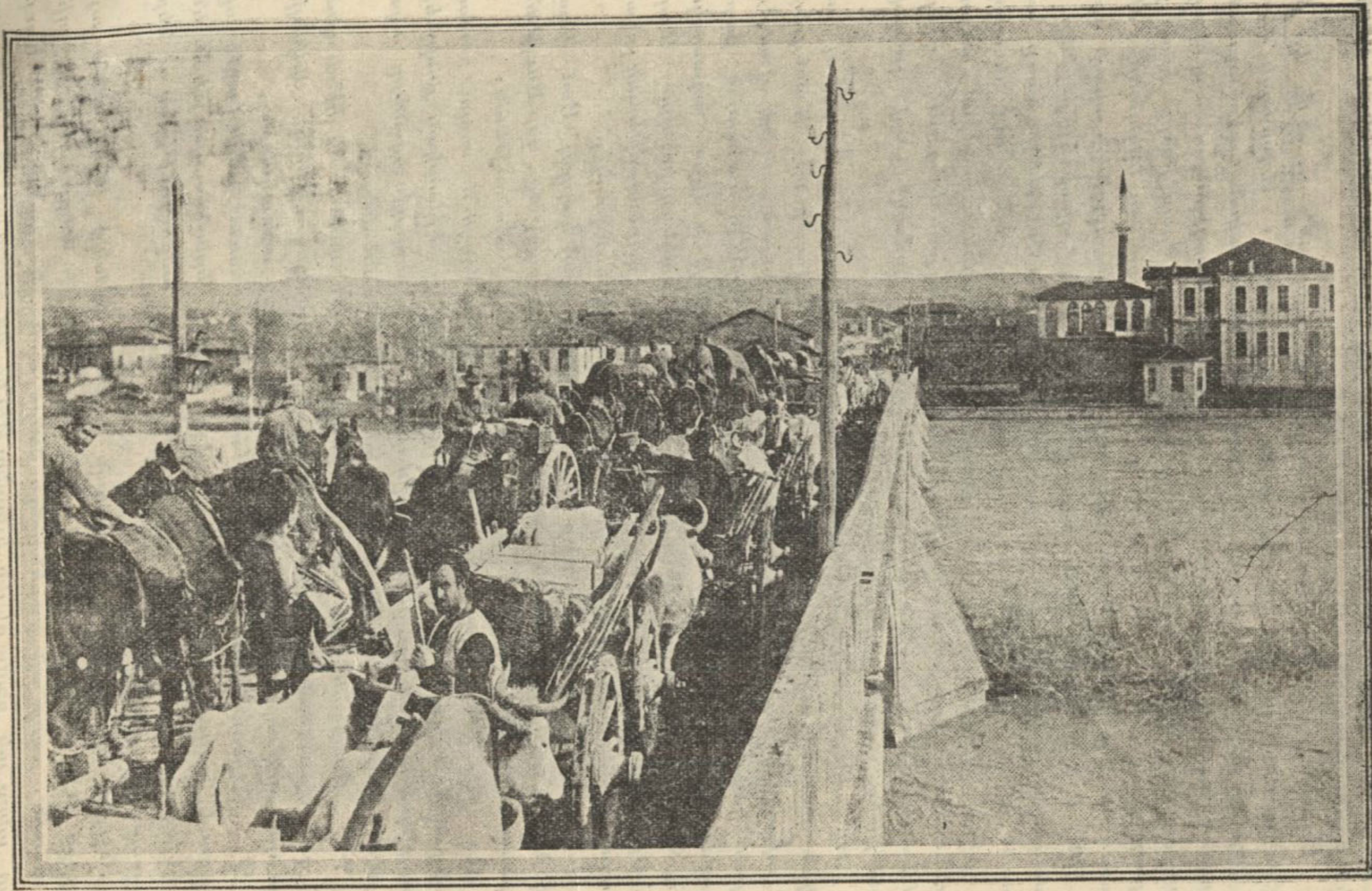

Սերպ օգնական զինուորներ Մուսթաֆա Փաշա կը մտնեն, անկէ Էտիրնէն պաշարող պուլկար բանակին միանալու համար

յին իշխանութեան դէմ, և Համիտ ոչ մէկ գնով պիտի ճկէր այդ հարուածին առաջ, որքան ատեն որ Մակեդոնիա մաս կը կազմեր Թուրքիոյ ամբողջութեան: Համիտ Խալիֆա էր նոյն ատեն. Թուրքիոյ դատական հիմնարկութեանց առանցքը Շէրիին էր. Շէրիին ենթարկել Քրիստոնեաներու հակակշռին՝ կը նշանակէր ոտնակոխ ընել տալ կրօնքը. հետեւաբար նաև իր Խալիֆայի հանգամանքը, ինչ որ իրաւամբ վտանգաւոր կը նկատէր Համիտ: Անգլիա թերեւս հոգը չընէր և պնդէր դատական բարենորոգմանց ու քննիչներու տեսակէտին վրայ, եթէ միևնոյն վտանգը ուրիշ Համիտ կը վախնար, չսպառնար նաև իրեն: Մլլիոնաւոր իսլամ հպատակներ ունէր Հնդկաստանի մէջ, և Համիտի հետապնդած համիսլամութեան քաղաքականութիւնը անոնց հետաքրքրութիւնը վառ կը պահէր Թրքական իրերու նկատմամբ: Դիւրին է հետեւցնել թէ Անգլիոյ ձեռքով Թուրքիոյ մէջ իսլամ կրօնքին տրուած ծանր հարուած մը՝ արձագանգ պիտի գտնէր նաև Հնդկաստանի մէջ, անանկ ատեն մը մանաւանդ ուր Հիճազի երկաթուղին աւելի սերտ կապեր կը ստեղծէր Հնդկաստանի հեռաւոր Իսլամներուն և Օսմ. Կայսրութեան միջեւ: Իր հնդկական ստացուածքներուն մէջ դժգոհութեան պատճառներ ստեղծած չըլլալու համար, Անգլիա որքան ալ ջերմապէս փափաքող դատական բարենորոգմանց գործադրութեան, չէր ուզեր անոնց նախաձեռնութիւնը առնձնել:

Բայց նորէն՝ Սուլթանին համար ընդունելի չէր կրնար ըլլալ իր ծրագիրը: Անոր մէջ չկար դատական բարենորոգմանց պահանջ, բայց ինչ որ կար՝ նոյնքան վտանգաւոր էր Համիտի համար: Տէրութեանց ենթակայ ընդհանուր կառավարչի մը նշանակումը չիտակ չիտակ կը վտանգէր իր վեհապետական իրաւունքները. դարձեալ այդ իրաւունքներուն բռնաբռումն էր Եւրոպական Թուրքիոյ զինուորները նուազեցնելու պահանջը. տէրութիւն մը կը դադրի անչուշտ ինքնիշխան ըլլալէ, երբ օտար միջամտութեան մը առջեւ կը ստիպուի զինաթափ ըլլալ: Ցետոյ՝ եթէ Թուրքիա իրօք զինուորները քաշէր իր եւրոպական ստացուածքներէն, տէրութեանց երաշխաւորութիւնը պիտի կրնա՞ր ուևէ արտաքին ոտնձգութեան արգելք ըլլալ: Ծրագիրը չափազանց արմատական ու վտանգաւոր երեւցաւ նաև տէրութեանց, որոնք չուզեցին անոր գործադրութիւնը պահանջել: Անգլիա տեղի տուաւ դիւրութեամբ. իր նպատակը արդէն ոչ այնքան անպատճառ այդ ծրագիրը յաջողցնել, որքան նորէն սեղանի վրայ հանել էր Մակեդոնիոյ բարենորոգմանց ստիպողականութեան հարցը, զոր երկաթուղիներու քաղաքականութիւնը կը սպառնար մոռցնել:

Համիտ, Եւրոպական Տէրութեանց կողմէ անգլիական ծանուցագրին մերժումը հրճուանքով ողջունեց անչուշտ, բայց իր ուրախութիւնը չատ չքշեց: Մարտ 26ին նոր ծրագիր մը ելաւ մէջտեղ, այս անգամ Ռուսիոյ կողմէ, աւելի վտանգաւոր անոր համար մանաւանդ որ դարձեալ դատական բարենորոգմանց հարցը երեւան կը հանէր, հոգ չէ թէ ըստ երեւոյթին «տանելի» պայմաններու մէջ: Ծանուցագրի ձեւով Եւրոպական Դահլիճներուն հաւանութեան ներկայացուած այդ ծրագիրը՝ որուն քնագիրը երբեք հրատարակութեան չտրուեցաւ, տէրութեանց ենթակայ ընդ-

հանուր կառավարչի խնդիր չէր յարուցաներ. միայն, եօթ տարուան պայմանաժամով կ'երկարաձգէր Մակեդոնիոյ ընդհանուր-քննիչին պաշտօնը, պահանջ դնելով որ Սուլթանը, առանց տէրութեանց հաճութեան, չկարենայ զայն պաշտօնանկ ընել: Ցետոյ, որպէս զի ընդհանուր-քննիչին

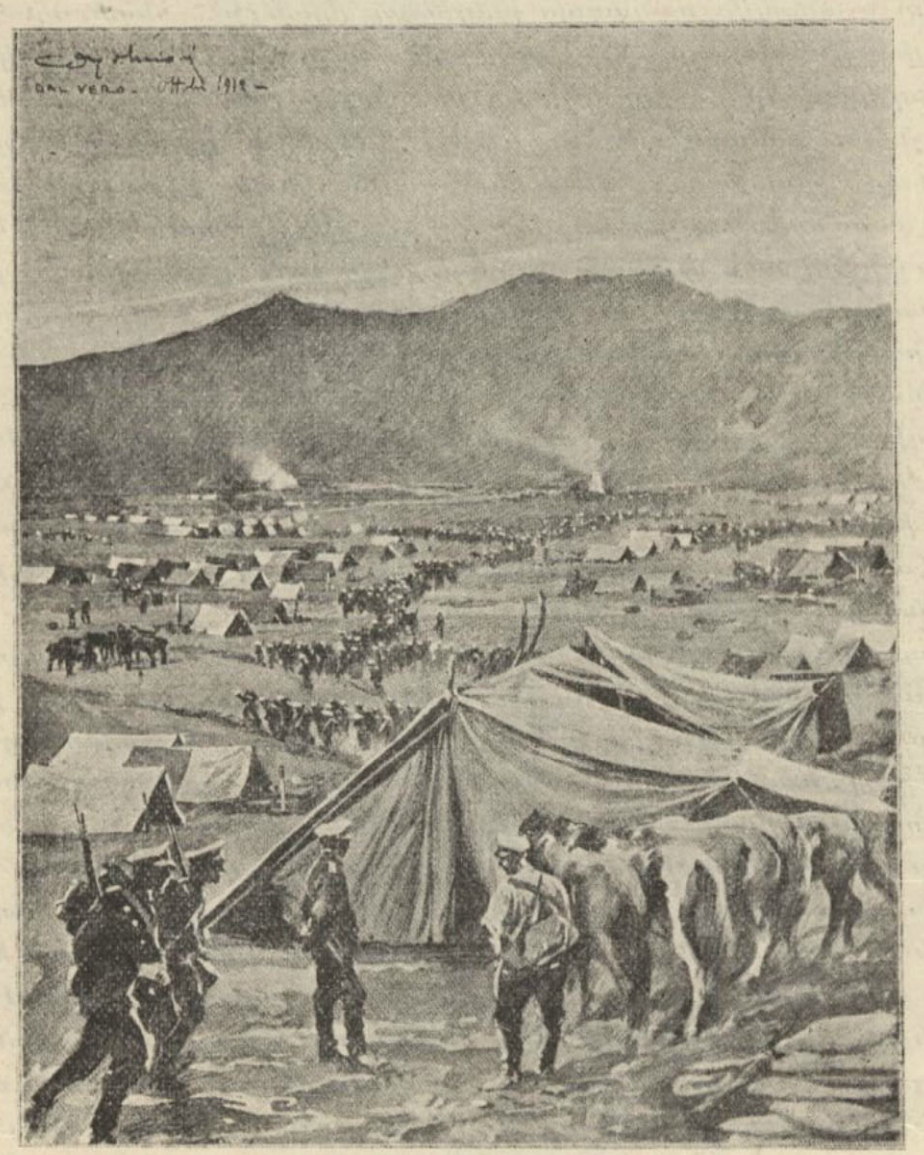

Պուլկարական բանակետղ մը սահմանագլխուն վրայ, պատերազմի յայտարարութեան օրը

պաշտօնավարութիւնը արդիւնաւորուի, ռուսական Ծանուցագիրը կ'առաջարկէր անոր իբր յենակ ստեղծել ամուր վարչական հաստատութիւն մը, և կամ աւելի ճիշդը՝ բարեփոխել արդէն իսկ գտնուած միջազգային եւմատական քննիչներու կազմը, անոր իրաւասութեան ենթարկելով հանրային կենցաղին բոլոր ճիւղաւորումները: Ինչպէս գիտենք արդէն՝ չորս եւմատական քննիչներ միայն գոյութիւն ունէին Մակեդոնիոյ մէջ, Ֆրանսացի մը, անգլիացի մը, գերման մը և իտալացի մը. Իսկ Ռուսիա և Աւստրիա կը պահէին քաղաքային գործակալներ, իբր օժանդակ ընդհա-

նուր-քննիչին. ռուսական Ծրագիրը այս վերջիններուն համազօր իրաւունք կուտար վերոյիշեալ չորս եւրոպական քննիչներուն, և այնուհետեւ վեց Տէրութեանց ներկայացուցիչները համախումբ պիտի աշխատէին գործադրելու այն՝ ինչ որ ի դիմաց միւս տէրութեանց գործող ռուս և աւստրիացի գործակալները չէին կրցած իրականացնել մինչեւ այն ժամանակ: Եթէ Դուռը մերժէր հաւանիլ այս ծրագրին՝ եւրոպական քննիչները, ռուս և աւստրիացի գործակալներուն հետ համախորհուրդ, անուանապէս պիտի մտնէին Օսմ. ծառայութեան, և իրենց վստահուած գործը պիտի կատարէին իբր Օսմ. կառավարութեան պաշտօնեայ: Եւրոպական քննիչները, տէրութեանց կողմէ ընտրուած և Սուլթանէն վաւերացուած քրիստոնեայ պաշտօնատարներու միջոցաւ պիտի հսկէին դատական վարչութեան վրայ: Այս պաշտօնատարները իրենց տեղեկագիրները պիտի մատուցանէին ուղղակի եւրոպական քննիչներուն, որ բացի վերը յիշատակուածներէն, ունէր նաև տեղական կառավարութեան վերաբերող ամէն տեսակ կարգադրութիւններ ընելու իրաւունքը:

Այսպէս ուրեմն՝ Մարտ 26ի ռուսական Ծրագիրը վերջնականապէս կը քանդէր 1897էն ասդին քաչքչուող աւստրոռուս համաձայնութիւնը, որ բոլորովին ապարդիւն մնացած էր. կը փոխէր նաև բարենորոգման գործին բնոյթը. այլեւս դանազանութիւն չկար քաղաքային գործակալներուն և եւրոպական քննիչներուն միջև. ամէնքն ալ համազօր կը դառնային. միւս կողմէ՝ Սուլթանին գերիշխանութեան տեսակէտը կը փրկուէր, քանի որ վեց եւրոպացի գործակալները կը հաւանէին անուանապէս մտնել Օսմ. ծառայութեան մէջ և Թուրք պաշտօնատարի հանգամանքը առնել. թրքական պիտակի տակ եւրոպական վարչութիւն ու բարենորոգումներ պիտի գործադրուէին. ընդհանուր քննիչն ալ, Դրան կողմէ նշանակուած ըլլալով հանդերձ, էապէս եւրոպական տէրութեանց մէկ ներկայացուցիչը պիտի դառնար, քանի որ Սուլթանը, առանց այս վերջիններուն հաւանութեան, չպիտի կրնար երբեք զայն ետ կանչել կամ պաշտօնանկ ընել: Ծանուցագիրը աւելի տարածուն հանգամանք կու տար նաև կիրարկուելիք բարենորոգումներուն. կառավարական ամէն ճիւղ ենթակայ էր եւրոպացի, հոգ չէ Թուրք պաշտօնատարի հանգամանքով գործող քննիչներուն. տասանորդի գանձում, երկրագործութիւն, ճամբաներու և երկաթուղիներու չինութիւն, ու նաև դատական վարչութիւնը իր բոլոր ճիւղերով՝ անոնց հսկողութեան չրջանակին մէջ կը մտնէին: Ռուսական Ծանուցագիրը՝ ոստիկանութիւնն ալ եւրոպական հաստատութիւն մը կը դարձնէր, եւրոպացի ոստիկանական մարզիչներուն ուղղակի հրամանին ենթարկելով զայն. ասոր մէջ ալ, Սուլթանին գերիշխանութեան տեսակէտը կը վտանգուէր թէև, բայց ծանուցագիրը այդ վտանգը կ'անհետացնէր՝ առաջարկելով որ ոստիկանական մարզիչներն ալ, եւրոպական քննիչներուն պէս, Օսմ. ծառայութեան մտնեն: Ծանուցագիրը կը ջանար ստեղծել նաև ուրիշ օգտակար ոյժ մը՝ բարենորոգմանց ապահովութեան տեսակէտով, այսինքն՝ իւրաքանչիւր գիւղի մէջ տեղական կամաւոր պահակախումբերու կազմութիւնը. քանի որ կարելի չէր ըլլար զինաթափ ընել ժողովուրդը, որով ա-

մէն տեսակ յարձակումներ, յափշտակութիւններ և սպանութիւններ վերջ չէին գտներ, ուրեմն պէտք էր ինքնապաշտպանութեան միջոց ընծայել իւրաքանչիւր գիւղի, կամաւոր պահակախումբերու կազմութեամբ. այս պահակախումբերը պիտի ընտրէին ու ղինէին գիւղական իշխանութիւնները, իրենց պատասխանատուութեան տակ, և ընդհարմանց միջոցին՝ բոլոր գիւղերու պահակախումբերը իրարու օգնութեան պիտի հիւթային։

Գարատաղի թաղաւորը կը համբուրուի ծերունի պատերազմիկներուն հետ

Այս դրութեամբ,—զոր մենք ի զուր պահանջեցինք Հայաստանի համար,—ժողովուրդը ինք իրմէ պիտի հայթայթէր իր ապահովութեան անհրաժեշտ ոյժը։

Անգլիա էն առաջ հաւանութիւն յայտնեց այս Ծրագրին, քանի մը մանր մունր փոփոխութիւններով. տէրութեանց ենթակայ ընդհանուր կառավարիչ մը կարգելու պահանջումէն կը հրաժարէր բոլորովին, բայց կ'առաջարկէր որ ընհանուր քննիչը իրաւունք ունենայ Մակեդոնիոյ ելմտացոյցը ընդունելու՝ առանց Պոլսոյ հաւանութեան պէտք տեսնելու. ասկէ զատ՝ կարենայ չրջուն զօրախումբեր պահել իր հրամանին տակ՝ ի հարկին, ոստիկանութեան հրամանատարին հետ համախորհուրդ, զանոնք իր յարմար դատած կերպով գործածելու համար. դարձեալ՝ կարենայ անուանել կամ պաշտօնանկ ընել բոլոր պաշտօնեաները, և անոնց հրահանգներ տալ՝ առանց Դրան կամ Պալատին հաւանութեան պէտք տեսնելու։ Անգլիա կ'առաջարկէր տակաւին որ Դուռը գոցէ Մակեդոնիոյ ելմտացոյցին բացը, ինչպէս խոստացած էր արդէն՝ երբ տէրութիւնները հաւանած էին մաքսային տուրքի $^0/_0$ 3 յաւելման։ կը սպառնար նոյն ատեն որ եթէ Դուռը չյարգէ այդ յանձնառութիւնը, ինք ալ փոխադարձաբար պիտի մերժէ վճարել $^0/_0$ 3 յաւելուածական տուրքը։

Անգլիայէն վերջ՝ հաւանութիւն յայտնեց նաև Ֆրանսա. անձկութեամբ կը սպասուէր մասնաւորաբար Պէրլինի դահլիճին որոշման, երբ նախարարապետ Պ. Պիւլով ո՛չ միայն Գերմանիոյ, այլ նաև Աւստրիոյ և Իտալիոյ հաւանութիւնը ապահովեց Ռուսական Ծրագրին։ Հաւանութիւն յայտնեցին նաև Պալքանեան Պետութիւնները, աւելի կամ նուազ կարևոր դիտողութիւններով։ Եւ ահա Մակեդոնիոյ բարեկարգութեանց հարցը դարձեալ կը մտնէր գործնական ճամբու մը մէջ. երկաթուղիներու քաղաքականութիւնը որ պահ մը վտանգած էր զայն, կ՛անցնէր երկրորդական գծի մը վրայ. Ռուսիա բարձիթողի ըրած էր իր Դանուբ-Սդրիականը, և Աւստրիա ալ այնքան փութկոտ չէր երևար իր Իւվաէ-Միթրովիցա գիծին չինութեան ձեռնարկելու։ Մութ կէտ մը եթէ կար՝ այն ալ Սուլթանին հաւանութեան հարցն էր, բայց Ապրիլ 6ին Պէրլինէն քաշուած հեռագիր մը, Ռուսական Ծրագրին նկատմամբ Երբեակ Զինակցութեան հաւանութիւնը յայտնելէ վերջ, վստահօրէն կը յարէր թէ Սուլթանը նոյնպէս տրամադիր է ակզբունքով ընդունելու այդ ծրագիրը, որ ամէն բանէ առաջ կը միտէր իր վեհապետական իրաւունքները անվթար պահելու։ Համիտ իրապէս տրամադիր չէր երևար դիմադրելու. իր իւրաքանչիւր ընդդիմութիւնը միշտ եւրոպական տէրութեան մը կամ երկու երեք տէրութեանց յայտնի կամ թաքուն աջակցութեամբ միայն կրնար արդիւնք տալ, և այդ աջակցութիւնները չատ սուղի կը նստէին իրեն։ Ռուսական Ծրագիրը՝ ներքնապէս Մակեդոնիոյ վարչութիւնը կը խլէր իրմէ. Սուլթանը այլևս լոկ անուանական գերիշխանութիւն մը կը պահէր Մակեդոնիոյ վրայ, բայց վերջապէս արտաքին երևոյթները լիովին փրկուած էին. եւրոպացի պաշտօնատարները, Սամ. ծառայութեան մտնելով, Թուրք պաշտօնեայի հանգամանքը պիտի ստանային, և անոնց ընելիք բոլոր կարգադրութիւնները Թուրք Կառավարութեան անունով պիտի ըլլային։ Հաւանականապար պիտի ընդունէր ռուսական ծրագիրը, և այդ վստահութեամբ էր որ Բեռլէրապուրկի ու Լոնտոնի դահլիճները՝ իրենց ծրագիրներուն հիման վրայ վերջնական ծրագրի մը պատրաստութեան ձեռնարկած էին, երբ նոր իրողութիւններ դարձեալ տակն ու վրայ ըրին տէրութեանց արեւելեան քաղաքականութիւնը։

1908 Ապրիլ 9ին՝ յանկարծ Ափրիկեան Տրիպոլսոյ խնդիր մը ելաւ մէջտեղ. նոր չէր խնդիրը. իտալական ոտնձգութիւնները միշտ յամր բայց սիսթէմաթիք կերպով մը կը չարունակուէին այնտեղ. ճակատագրական, անխուսափելի գրաւումը որուն գետին կը պատրաստէին այդ ոտնձգութիւնները, լոկ ժամանակի խնդիր մըն էր, և 1908ի այդ օրերուն՝ երբ Ֆրանսա հետզհետէ իր տիրապետութիւնը կը տարածէր Մարոքի մէջ, Իտալիա կարծեց թէ վերջապէս հասած է ժամանակը։ Յաղաղ թափանցման դրութիւնը Մարոքը կը բանար Ֆրանսայի առջև. ինք ալ այդ դրութիւնը կիրարկելու և ոտքը Տրիպոլսոյ հողը նետելու առիթ մը ստեղծել ուզեց, բոլորովին տենդագին հանգամանք մը տալով բուն իսկ տեղին մէջ հաստատուած իր գործակալներուն մեքենայութեանց։ Իտալիա, այս քայլը առած միջոցին՝ բոլորովին ապահոված էր միւս տէրութեանց հա-

Պուլկարները ձիերուն կ'աջակցին՝ իրենց խոշոր թնդանօթները փոխադրելու համար

ւանութիւնը. Ֆրանսա՝ որ Միջերկրականի մէջ իր դրացին էր, գաղտնի պայմանագրութեամբ մը զինքը ազատ կը թողուր. Անգլիա նոյնպէս կանխաւ համաձայնած էր. իսկ Իտալիա որ բնաւ այդ կողմերը գործ չունէր, բնական է իր լռութեամբ պիտի ուզէր փոխարինել Մակեդոնիոյ մասին ներկայացուցած ծրագրին գտած ընդունելութիւնը Հռոմի դաշինքին կողմէ։

Ինչ պիտի ընէր Համիտ այս նոր փորձանքին առջև. թերևս ինք ալ չէր գիտեր չիտակէ չիտակ, երբ յանկարծ իրեն թանկագին աջակցութիւն

Բէքրօ և Միրքօ եշխանները
երկուքն ալ զաւակ Գարատաղի Թագաւորին

մը եկաւ անսանկ տեղէ մը որուն վրայ երբեք չպիտի մտածէր յոյս դնել։ Այդ վտանգի օրերուն՝ Տրիպոլսոյ կուսակալն էր Թուրքիոյ ամէնէն պարկեշտ զինուորականներէն մէկը, Րէճիպ փաշան, այն որ Սահմանադրութեան հռչակումէն անմիջապէս վերջ պատերազմական նախարարութեան կոչուելով մեռաւ վաղաժամ կերպով։ Այս մարդը փրկեց Տրիպոլիսը, և ասկէ ամէնէն աւելի զարմացողը Համիտը եղաւ։ Րէճիպ փաշա ինքը չէր սիրեր. ինք ալ անոր վրայ գուրգուրալուն համար չէր որ այդ պաշտօնին կոչած էր զայն. Րէճիպ փաշա աքսորական մըն էր, քիչ մը աւելի բարեբախտ քան իր միւս երկու աստիճանակիցները՝ Նազըմ և Ցուատ փաշաները, որոնք Համիտի ամէնէն ստորին արբանեակներուն քմահաճոյքին ենթակայ կը մնային իրենց աքսորավայրերուն մէջ, մինչդեռ ինք, որքան ալ լրտեսներէ շրջապատուած, կուսակալի անունը, հանգամանքն ու շար-

ժեզու համեմատական ազատութիւնը կը պահէր Տրիպոլսոյ մէջ, թէև առանց անկէ հեռանալ կարենալու։ Օտարին մուտքը այնտեղ՝ իր ազատութիւնը պիտի ըլլար անշուշտ. Իտալացիք միայն կրնային զինքը փրկել Համիտի կաշկանդումէն։ Սակայն Րէճիպ փաշա ժէօն-Թիւրք էր, ոգևին յարած Թուրքիոյ ամբողջութիւնը և այդ ամբողջութեան մէջ ալ Թուրք տարրին ամենալայն գերազանցութիւնը պահպանելու գաղափարին, որ էապէս ժէօն-Թիւրք ուղղութիւնն է արդէն։ Ջերմ ազգայնական՝ ինչպէս իր գաղափարակիցները, Թուրք հողէն ու նաև Թուրք պետական իրաւունքներէն մաս մը բանի զոհողութիւնն իսկ կ'ընդվզեցնէր զինքը։ Ա-

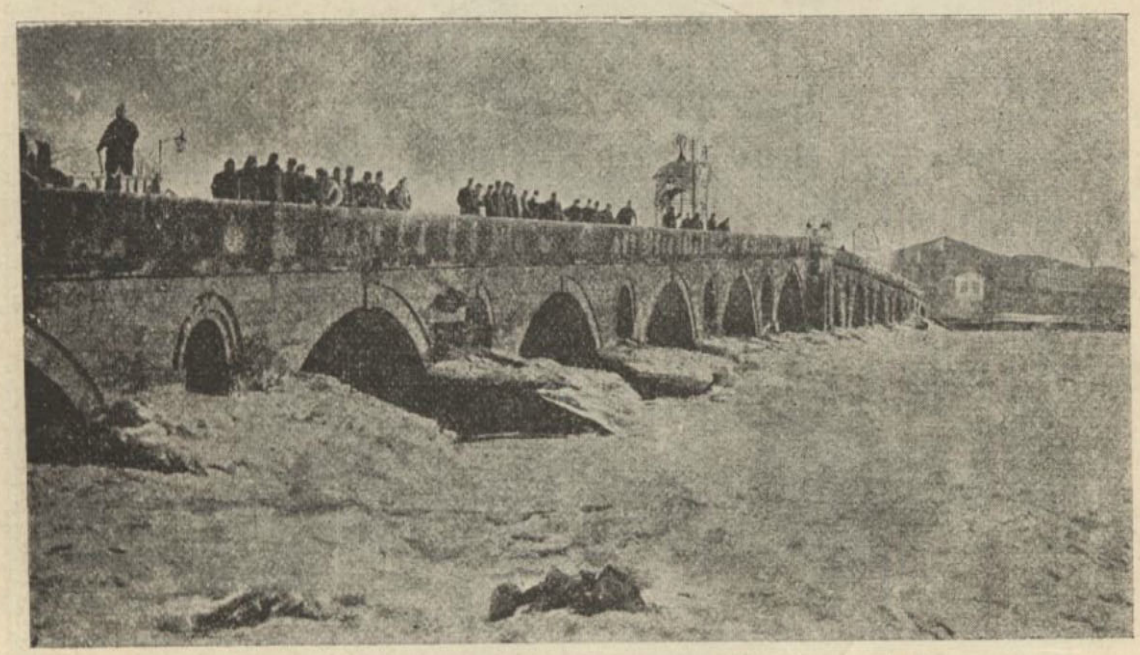

ՏՏԻՐՆԷԻ ՏԵՍԱՐԱՆՆԵՐԷՆ
Թուռնճա գետին կամուրջը

նանկ ատեն մը՝ ուր Պոլսոյ մէջ Համիտ դեռ որոշում չէր տուած թէ ինչ պիտի ընէ Իտալացւոց կողմէ յարուցուած այդ նոր փորձանքը հեռացնելու համար, Րէճիպ փաշա ինքնաբերաբար ցոյց տուաւ ճամբան, ամենաբուռն դիմադրութեամբ մը ծանրանալով Իտալական ոտնձգութեանց դէմ։ Հռոմի դահլիճը որ դիմադրութիւնը աւելի Կոստանդնուպոլսէն քան Տրիպոլսէն կը սպասէր, յանկարծակիի եկաւ, ու տեսնելով որ Պոլիս ալ Րէճէպ փաշայի ազդանիշին հետևելով անոր բռնական ընդդիմութեան կը միացնէ դիւանագիտական ընդդիմութիւնը, փութաց չարժման մէջ դնել իր նաւատորմիղը։ Տասը օր վերջ՝ Գերման նախարարապետը Հռոմ կը հասնէր՝ Իտալիոյ ռազմական աւիւնը մեղմելու, մինչդեռ Պոլսոյ Գերման դեսպանն ալ Սուլթանէն կը ստանար Պաղտատի երկաթուղիին ամենէն կենսական մասին՝ Տաւրոսի գիծին երաշխաւորութեան գումարը (20,000 ֆրանք իւրաքանչիւր քիլոմէթրի), ինչ որ Գերմանիոյ համարձակութիւն կուտար կէս-պաշտօնապէս յայտարարելու թէ այլևս ոչ ֆրանսական, ոչ ալ անգլիական դրամագլուխի պէտք ունի՝ գիծին շինութիւնը

աւարտելու համար, և հարկ չպիտի մնայ ուրիշ տեղերու մէջ զիջումներ ընել Անգլիոյ կամ Ֆրանսայի։

Համիտի այս զիջողութիւնը նոյն աստեն ազդարարութիւն մըն էր Անգլիոյ և Ռուսիոյ, որոնք այդ միջոցին Մակեդոնիոյ բարեկարգութեանց նոր ծրագիր մը պատրաստելու վրայ էին. Կարմիր Սուլթանը կ'ուզէր հանգիստ մնալ իր տան մէջ. անոնք որ իր հանգստութիւնը կ'ապահովէին, — ինչպէս Գերմանիա, — կրնային իր առատաձեռնութենէն օգտուիլ, մինչդեռ անոնք որ իր հանգիստը կը վրդովէին, — ինչպէս Անգլիա և

Օտար թղթակիցներ կը հետեւին պուլկար բանակին գործողութեանց

Ռուսիա, — ուղղակի վնաս պիտի տեսնէին իրմէ։ Գերմանիոյ եղած զիջողութիւնը ասիկա կ'ապացուցանէր։ Լոնտոնի և Բեռլէրսպուրկի դահլիճները չծածկեցին իրենց դժգոհութիւնը. Ֆրանսա նոյնպէս կը վնասուէր Գերմանիոյ եղած զիջողութենէն, բայց այդ միջոցին ինք ալ էրէյլի ածուխի հանքերու խնդիր մը ունէր. նախընտրեց լուռ մնալ՝ որպէս զի չը խանգարէ այն ձեռնարկները, զորս Պ. Քոնսթան Պոլսոյ մէջ կ'ընէր էրէյլիի խնդիրը կարգադրելու համար։ Ինական է Ֆրանսա վերջէն պիտի փութար ընդունիլ Անգլիոյ ու Ռուսիոյ գործակցութեամբ պատրաստուած ծրագիրը, և այդ վստահութեամբ է որ Նիքօլա Զարն ու Էտուարդ Թագաւոր, Յունիս 10ին իրարու ժամադիր եղան Րէվալի մէջ։ Երկու տէրութեանց արտաքին գործոց նախարարները՝ Պ. Իզվոլսքի և Սըր Հարտինգ, որոնք վեհապետներուն կ'ընկերանային, իրենց հետ բերած էին փոխադարձաբար պատրաստուած ծրագիրներ։ Նոր ծրագիրը որ այդ տեսակցութեան արդիւնքը պիտի ըլլար, բնաւ հրատարակութեան չտրուեցաւ. բայց տարակոյս չկայ որ Մարտ 7ի անգլիական և Մարտ 26ի ռուսական ծրագիրներուն ոգուով պատրաստուած էր, շատ հաւանականաբար աւելի դրական հիմերու վրայ։ Տաս օր վերջ, Յունիս 20ին, Անգլիոյ արտաքին

գործոց նախարարութիւնը կէս պաշտօնապէս կը ծանուցանէր թէ Մակեդոնիոյ խաղաղեցման ձգտող անկլօ-ռուս ծրագիրը չատ որոշ, չատ մանրամասն է, և թէ պատրաստուած է Անգլիոյ ու Ռուսիոյ կողմէ նախապէս տէրութեանց ներկայացուած ծրագիրներուն լաւագոյն և յարմարագոյն տրամադրութեանց բաղակցութեամբ: Զեկոյցը՝ յայտնելէ ետք թէ Մակեդոնիոյ մասին Եւրոպական Դեսպանախորհուրդ մը գումարելու նկատմամբ Անգլիոյ և Ռուսիոյ վերագրուած միտումը բոլորովին անհիմն է, կը յարէր թէ երկու կառավարութեանց գործակցութեամբ պատրաստուող ծրագիրը վերջնական ձև մը ընդունելուն պէս պիտի ներկայացուի միւս տէրութեանց հաւանութեան:

Ժամանակ չունեցան սակայն: Այդ միջոցին Մակեդոնիոյ Սամ. բանակին մէջ յեղափոխական բրօբականտը իր գործը կը տեսներ լուիկ, և ըմբոստութեան գաղափարը՝ սպաներէն սկսելով կը ծաւալէր մինչև զինուորական յետին խաւերը: Համիտեան Բէժիմին մեծագոյն զոհերէն էին նաև զինուորները, միշտ անվճար, միշտ գէշ հագուած, առանց կօշիկի, գրեթէ անօթի, և անվերջանալի տարիներ, գրեթէ ամբողջ կեանք մը դրօշի տակ մնալու բռնադատուած: Ժէօն-Թիւրքերը որոնք նոր շարժումին գլուխը կեցած էին, ամէնէն աւելի այդ դժգոհ տարրը ձեռք անցուցին. իրենց ճիգերը յաջողութեամբ պսակուեցան ո՛չ միայն Րումէլիի մէջ, այլ նաև Արեւելեան նահանգներուն ալ մէջ. Էրզրում ու աւելի չրջակայ նահանգները հետզհետէ զինուորական լուրջ ըմբոստութեանց թատերավայրեր դարձան. և երբ Նիազի պէյ, ու անկէ ետքը Էնվէր պէյ Րումէլիի մէջ նոյնպէս ըմբոստութեան դրօշը պարզեցին հերոսաբար, ո՛չ միայն Րումէլիի զինուորները, այլ նաև Համիտի կանխահոգութեամբ Իզմիրէն Մակեդոնիա փութացուած Անատոլցի զինուորներն ալ մերժեցին զանոնք հետապնդել: Սպաները աքանչելապէս կը խաղային իրենց փրկարար դերը, պարզամիտ զինուորները համոզելով որ Սուլթանը երկիրը կը ծախէ. և իրենց համար չատ ալ դիւրին էր ասիկա ապացուցանելը: Մակեդոնիոյ մէկ ծայրէն միւսը փաստը մէջտեղն էր, ամէնուն տեսանելի, ամէնուն զգալի: Սամ. Կառավարութեան բոլոր ճիւղերուն գլուխը մէյմէկ եւրոպացի կը գտնուէին. ընդհանուր քննիչ, կուսակալ, քաղաքային, զինուորական ու նաև դատական պաշտօնատարները անոնց հակողութեան ենթարկուած էին. ոստիկանութիւնը նոյնպէս եւրոպացի վարիչներու ձեռքն էր. ինչ կը մնար ուրեմն Թուրք Իշխանութենէն. հազիւ անուն մը: Իրենք, Ժէօն-Թիւրքերը, նոյնպէս այդ օտար հակակշռին անախորժ, նուաստացուցիչ չփման պատճառաւ մղուած էին ըմբոստութեան. երկիրը իրօք կը ծախուէր. եղածը ծանրապէս կը խոցէր իրենց ազգայնական միտումներով զեղուն հոգին, և իրենք անձնապէս այդ ցաւը զգալնուն համար էր որ կրցան զայն հնչուտիւ ներարկել բովանդակ բանակին: Ցաւը միայն Մակեդոնիայէն չէր գար. Ափրիկեան Տրիպոլիս նոյնպէս վտանգուած էր, և Իէմէպ փաշայի դիմադրութիւնը կրնար տեղի տալ մէկ օրէն միւսը, ոչ միայն Իտալիոյ աւելի ազդու ու գործնական քայլերուն առջեւ, որքան նոյնինքն Համիտի հրամանով: Աւստրիոյ հետապնդած Իւվաէ-Միթլովիցա երկաթուղիի

դիծն ալ իր կողմէ կը սպառնար աւստրիական տիրապետութիւնը տարածել մինչեւ Թօսովայի նահանգին կեդրոնը, Նովի Բազարը ընկլուզելով։ Միւս կողմէ՝ Գերմանները քայլ առ քայլ կ'արմատանային Անատոլըի մէջ, պաղտատի գիծին բովանդակ երկայնքին վրայ ընդլայնելով իրենց ազդեցութեան շրջանակը, որ կըրնար՝ ժամանակին հետ՝ տիրապետութեան շրջանակ մը դառնալ։ Եւ թող, ճիշդ այդ ատենները տէրութիւնները իրենց զինուորները քաշած էին Կրէտէէն, որ այլեւս անարգել պիտի կրնար միանալ Յունաստանի. ժամանակը չէր փոթորիկներով և այդ փոթորիկներէն թեթեւագոյնն իսկ անշուշտ կրնար նպաստել Կրէտէի Յունաստանի կցման։ Սամսօի համար ալ այդ վախը կար. Սօֆուլիս և իր հրամանին տակ գործող հրոսախումբը յայտնապէս Յունաստանի դրդումներուն կ'անսային, և իրենց հետապնդած նպատակն ու կրէտացւոց ըղձանքները իրարմէ չէին տարբերեր բնաւ։

ՊՈՒԼԿԱՐ ՋՕՐԱՎԱՐ ՓՕՎԱՋԻՖ

Ըէվալի տեսակցութիւնը որ վրայ կը հասնէր, բոլորովին մեծցուց այս վտանգները, և բանակը մղեց ծանօթ ըմբոստութեանց, որոնց թատերավայր դարձան մանաւորաբար Մանաստիրը ու Նիազի և Էնվէր պէյերը կը գործէին, ու Սելանիկ, ուր յուլիս 1—5 մինչդեռ մէկ կողմէ Համիտի լրտեսները գնդակահար կ'իյնային, միւս կողմէ ալ զինուորները ղէնքերնին թողած, կը պահանջէին արձակուիլ։ Համիտ, յուսահատ, փորձեց Ալպանացիները ձեռք առնել և անոնցմով խորտակել ըմբոստութիւնը։ Իր պահեստկաւներէն մէկը, Շէմսի փաշա՝ Մինթրովիցայի զօրաբաժնին հրամանատարը՝ այդ նպատակով Ալպանացիներու խոշոր բազմութիւն մը հաւաքեց Ֆէրիզովիքի մէջ, բայց Ժէօն-Թիւրք Կոմիթէին պատուիրակները կրցան համոզել Ալպանացիները թէ իրենց ձեռնարկած չարժումը երկիրը Եւրոպայի թեւարկութենէն ազատելու կը ձգտէր, ինչ որ մեծապէս նպաստաւոր էր նաև Ալպանիոյ ժողովուրդին։ Արդիւնքը սա եղաւ որ Շէմսի փաշայի հաւաքած Ալպանացիները, փոխանակ ըմբոստներուն դէմ քալելու, անոնց միացան և սկսան Սահմանադրութիւն պահանջել։ Միակ ազդեցիկ պետ մը՝ Իսա Պօլաթին՝ որ միշտ Համիտի չնորհներուն կ'արժանանար, դիմադրեց այդ օրերուն, ինչ որ հակնալի կը դարձնէ այն խաղութիւնը որով վերջէն Ժէօն-Թիւրքերը զինքը հալածեցին։ Իր դիմադրութիւնը սակայն մնաց անօգուտ. նոյն ինքն Շէմսի

փաշա, զոր Քամիլ Էֆէն մահուան դատապարտած էր, քիչ առաջ կեանքովը տուժեց բռնակալին նկատմամբ ցոյց տուած հաւատարմութիւնը։ «Ամէն բան կարելի է ընել սուիններով, բացի վրան նստելէն»։ Համիտ՝ սուինի վրայ իյնալու վտանգին մէջն էր. զինուորները չէին ուզեր իրեն հնազանդիլ. ինչ որ ըմբոստներուն դէմ հանել կ'ուզէր, վախ կար որ իրեն դէմ դառնայ։ Մակեդոնիոյ ընդհանուր–քննիչ Հիլմի փաշայի մէկ հեռագիրը՝ որ չարժումը անընկճելի ցոյց կուտար, վերջնականապէս համոզեց զինքը, և յուլիս 24ին (*) Սահմանադրութիւնը հռչակուեցաւ։

Եղածը ուրեմն լոկ ազատական յեղափոխութիւն մը չէր, այլ մանաւանդ Թուրք ազգայնական և հայրենասիրական յեղափոխութիւն մը. Բումէլիի ըմբոստութիւնները կ'ըլլային ո՛չ թէ Համիտի բռնակալութեան զարհուրանքը բառնալու, այլ երկրին մէջ հետզհետէ չեչտուող օտար ոտնձգութիւնները կասեցնելու և Օսմ. Կայսրութեան ամբողջութիւնը պահպանելու համար։ Յեղափոխութիւնը գլխաւորապէս զինուորական տարրին միջոցաւ կատարուեցաւ, և բոլոր այն զինուորականները որոնք չարժման մասնակցեցան՝ կը պատկանէին Մակեդոնիոյ Գ. զօրաբանակին, անոր որ ամէնէն աւելի կը զգար օտար ոտնձգութիւնները և անոնցմէ գալիք վտանգը. Օտարին խնամակալութեան ենթարկուած երեք վիլայէթները քայլ առ քայլ կը խուսէին Թուրք հայրենիքէն։ Բէվալի տեսակցութենէն ծնած ծրագիրը զոր մէկ օրէն միւսը կամայ ակամայ ընդունիլ պիտի տային Համիտի, անշուշտ բոլորովին պիտի ընդլայնէր այդ նուաստացուցիչ խնամակալութիւնը, մինչեւ որ քրիստոնեայ կառավարիչի մը նշանակումով երեք նահանգներն ալ վերջնականապէս անջատուէին Թուրքիայէն, կամ ինքնավար դառնալով և կամ Պալքանեան Պետութիւններուն միջև բաժնուելով։ «Բանակը, կ'ըսէ Պ. Բինօն, ամէն կողմ օտարական կը գտնէր դէմը. Գերման սպաներ Սալոնիկոյի վերին խորհուրդներուն մէջ, Իտալացի թիկնապահներ Սուլթանին մօտ, ամէն ազգէ պաշտօնատարներ երկրին վարչութեան գրեթէ բոլոր ճիւղերուն գլուխը, ամէնքն ալ չռայլօրէն վարձատրուած, անկախ և օժտուած այն տեսակ առաձնաշնորհումներով որոնցմէ զուրկ էին Սուլթանին հպատակները. բայց մանաւորաբար Մակեդոնիոյ մէջ էր որ սպաները իրենց դէմը կը գտնէին հետզհետէ աւելի բազմացող օտարականներ. Ռուս և Աւստրիացի «քաղաքային գործակալներ», Անգլիացի, Ֆրանսացի, Գերման և Իտալացի «եմտական խորհրդականներ». իւրաքանչիւրը իր քարտուղարներով ու թարգմաններով, «ոստիկանութեան հրամանատար» և «մարզիչ սպաներ», ամբողջ բազմութիւն մը Եւրոպացի պաշտօնատարներու, որոնք Մակեդոնիոյ երեք վիլայէթներուն մէջ կը հսկէին կառավարութեան և բոլոր վարչութեանց վրայ։ Աւստրիացի, Ռուս, Ֆրանսացի, Իտալացի և Անգլիացի սպաներ կը բանակէին Մակեդոնիոյ նոյն իսկ ամէնէն պզտիկ քաղաքներուն մէջ. Գերման հազարապետ մը կը վարէր Սելանիկի ոստիկանական վարժարանը. որքան ալ սահմանափակուած էր իրենց հեղինակութիւնը, դարձեալ

(*) Մինչեւ այստեղ յիշատակուած թուականները եւրոպական են։

իրաւունք ունէին հրամայելու Օսմանցի սպաներուն. և յետոյ՝ նեղացուցիչ վկաներ էին, որոնց ներկայութիւնը աստիճան մը աւելի կը սրէր Օսմ. բանակին տառապանքները՝ անոնց աւելցնելով իր ներքին տուայտանքը օտարին պարզուած տեսնելու նուաստութիւնը։ Այս բոլոր «բարեկարգիչ» պաշտօնատարներու գոյութիւնը չէր բաւած երկիրը խաղաղեցնելու, ոչ ալ անոր մէջ կարգ կանոնը վերահաստատելու, բայց անոնց ներկայութիւնը ամենամեծ չափով կը վիրաւորէր Ժէօն-Թիւրքերու կասկածոտ հայրենասիրութիւնը. անոնք կ'ըսէին թէ Համիտի բացարձակապետութիւնը՝ ներք

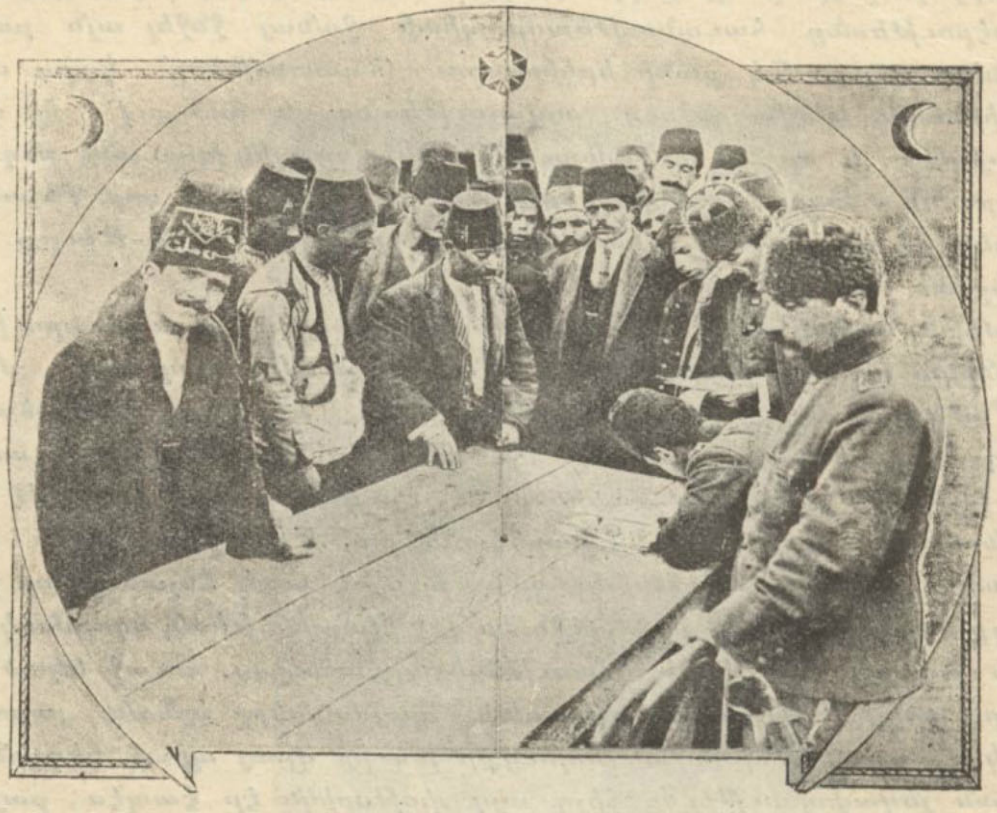

Կամաւորներու արձանագրութիւնը Պոլսոյ մէջ

նապէս բռնապետական, բայց տկար ու վեհերոտ է օտարներու դէմ, և եթէ կարգի չբերուի, քիչ առենէն կտոր կտոր անոնց պիտի յանձնէ բովանդակ Կայսրութիւնը»։

Յեղափոխութիւնը օտարատեաց ալ էր ուրեմն, բայց Ժէօն-Թիւրքերը չատ լաւ գիտէին թէ առանց օտարներու աջակցութեան ոչինչ կրնան ընել, մանաւանդ որ միշտ պէտք պիտի ունենային օտար դրամագլուխի։ Միայն թէ, կ'ուզէին տէր մնալ իրենց երկրին մէջ. «Թուրքիան Թուրքերուն». ասիկա իրենց նշանաբանն էր, և այդ պայմանով միայն կ'ըմբռնէին իրենց հռչակած ազատութիւնը, դարձեալ անոր ենթարկելով օտարէն գալիք ամէն աջակցութիւն, ըլլայ նիւթական, ըլլայ բարոյական։ Գիտենք արդէն որ Համիտի օրով կիսովին երկրէն բաժնուած և Թուրքիոյ անուանական գերիշխանութեան տակ օտար վարչութեան ենթարկուած երկիրներն անգամ կ'ուզէին եա առնել, ո՛չ մնաց տակաւին Օսմ.

կայսրութեան մաս կազմող, հոգ չէ թէ վտանգուած երկիրները։ Սկիզբները չատ չրջահայեցութեամբ և զգուշաւորութեամբ յաջողեցան քողարկել իրենց անսիրելութիւնը օտար ոտնձգութեանց դէմ, բայց կարգ մը դէպքեր՝ ինչպէս Մակեդոնիոյ մէջ գործող եւրոպացի սպաներու և պաշտօնատարներու եղած «բարեկամական» ազդարարութիւնները՝ որպէս զի ձեռնթափ ըլլան իրենց պաշտօնէն, ինչպէս նաև օտար ձեռնարկութեանց օժանդակող Օսմանցիներու նկատմամբ բռնած անհաչտ ընթացքնին յստակօրէն կ՚ապացուցանէին ինչ որ ի զուր կը ճգնէին ծածկել(*)։ Արդէն քիչ ետքը Ֆեամիլ փաչայի դահլիճը իր ծրագրին մէջ պիտի յայտարարէր թէ «չահակից տէրութեանց հաւանութեամբ պիտի ջանայ ջնջել այն բացառիկ պայմանները զորս մէկ քանի երկիրներու հպատակները՝ կարգ մը հին դաշնագիրներու և վաղընջուց սովորութեանց բերմունքով՝ կը վայելեն Թուրքիոյ մէջ, և որոնք կը հակառակին միջազգային իրաւանց ընդհանուր կանոններուն»։ Գաբիթիւլասիօններու ջնջման հարցն էր զոր Ֆեամիլ փաչա մէջտեղ կը դնէր, տարակոյս չկայ որ ուղղակի ժէօն-Թիւրք Կոմիթէին ճնշման տակ։

Համիտի համակերպումը Նոր Րէժիմին, դիւրաւ կը բացատրուի, քանի որ անիկա իր ալ փրկութիւնն էր. երկրին կարեւորագոյն մասերէն մէկը, Մակեդոնիան, անջատուելու վրայ էր, և ինչ բացարձակապէս անզօր էր, չպիտի կրնար արգիլել։ Իր «բարեկամները» նոյնքան սուղի կը նստէին իրեն, որքան իր թշնամիները. չէր գիտեր նոյն իսկ թէ որո՞նք աւելի վնասակար կը դառնան, բարեկամնե՞րը, թէ թշնամիները։ Որքան ալ անանուն բռնակալութեան մը արհաւիրքին տակ ճնշած ըլլար իր ժողովուրդը, միշտ այն վախուն մէջն էր թէ Կայսրութեան ողորմուկ դրութիւնը և օտարին ատելի միջամտութեան պատճառաւ առաջ եկած թէեւ բարեկարգ բայց Իսլամութեան խոտելի պայմանները կրնան յարուցանել փոթորիկ մը որուն բովանդակ մոլուցքը լոկ իր վրայ պիտի կեդրոնանար։ Ճուլիանան յեղափոխութիւնը ճիշդ այդ փոթորիկն էր էապէս, բայց իրեն չէր սպառնար. ժէօն-Թիւրքերը իմաստութիւնը ունեցած էին իր անձը մեկուսացնելու, ամէն պատասխանատուութիւն բեռցնելով ղինքը շրջապատող խամարիլլային վրայ. այդ ձգտումը ունէին նաև մամուլին անդրանիկ ազատասէրները. մտածումը չատ խելօք էր անշուշտ. անակնկալ յաջողութեամբ մը պահուած ժէօն-Թիւրք չարժումը խոշոր ոյժ մը չէր յենուր. Համիտ կրնար դիմադրութեան փորձ մը ընել, և այդ փորձը յաջողցնելու համար տակաւին անսահման զօրութիւն կար իր ետին։ Բայց տեսնելով որ միայն բարի կը մտածուի իր մասին,

---

(*) Սահմանադրութեան հռչակումէն տասերկու օր ետք, ժէօն-Թիւրք սպաները Սկիւպի և Սելանիկի մէջտեղուանքը կատախումբէ մը դուրս քաշքշեցին Մուզաֆֆէր փաշան որ աւստրիական Իվաէ-Միթրովիցա երկաթուղիին անցնելիք ճամբաները ուսումնասիրելու պաշտօնը ունէր։ Սպաները՝ հայրենիքին դէմ դաւաճանութիւն մը կը նկատէին աւստրիական ազդեցութիւնը կայսրութեան մէկ մասին մէջ ամրապնդելու կոչուած այդ երկաթուղիին ընծայուած ամէն աջակցութիւն, և ատոր համար է որ թուքով ծածկեցին Մուզաֆֆէր փաշայի դէմքը։

և կատարուած շարժումն ալ ամէն բանէ առաջ կը միտի զինքը փրկել այն անել դրութենէն որուն մէջ ինկած էր Մակեդոնիոյ համար ստանձնած յանձնառութիւններով, Թողուց որ Ժէօն-Թիւրքերը տեղաւորուին, և ընդ-գրկեց անոնց տեսակէտը թէ իրօք զինքը շրջապատողներուն խաբէու-թեանց զոհուած էր։

Ցեղափոխութեան մեղրալուսնի շրջանին ոչ ոք այնքան ճիգ ըրաւ սահմանադրական երեւալու՝ որքան Համիտ։

Պուլկար պահեստիի տիպարներ

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ՆՈՐ ԲԷԺԻՄԸ

Ծուլիսեան Յեղափոխութեան առաջին արդիւնքներէն մէկն ալ սա եղաւ որ տէրութիւնները սոխպուեցան ձեռք քաշել Մակեդոնիոյ բարենորոգմանց համար եղած ու ըլլալիք բոլոր ձեռնարկներէն։ Արդէն լոկ Անգլիա և Ռուսիա այդ միջոցին լրջօրէն կը մտածէին բարենորոգմանց վրայ. միւսները՝ Թուրքիոյ պանսլաւ կողմերը իրենց ունեցած չահերը մեծցնելու կամ չահու նոր միջոցներ ստեղծելու եռեւէ էին։ Հիմայ Թուրքիոյ ճակատագրին տէրը կը փոխուէր. Համիտ կ'իյնար երկրորդական գիծի մը վրայ, և անոր բացարձակ իշխանութիւնը, հոգ չէ թէ Սահմանադրութեան անուանով և սահմանադրական հաստատութեանց միջոցաւ, կ'անցնէր նոր տարրի մը ձեռքը, որուն «Քօմիթէ» անորոշ անունը կուտային, առանց անոր իսկական ոյժին, տակնուվրութեան ու նպատակներուն նկատմամբ ապահով տեղեկութիւն մը ունենալու։ «Քօմիթէ»ն ամենայն ինչ էր այդ չրջափոխութեան օրերուն։ Յայտնուած էր ու կը յարատեւէր խորհրդաւոր պարագաներու մէջ, ու ոչ ոք գիտեր թէ տէրութեան համար գրծուած բնական ճամբաներէն որո՞ւն պիտի հետեւի իրօք։ Որովհետեւ՝ տրկարանալէն, իր արտաքին ազդեցութիւնը կորանցնելէն ասդին, Թուրքիա՝ երբեք չէր յաջողած սեփական քաղաքականութիւն ունենալ. տէրութեանց հանդէպ՝ սոսկ կրաւորական դիրք մը կը պահէր, և պարագաներուն համեմատ կ'իյնար այն ուղղութեան գիրկը որ կը յաջողէր ամէնէն հարկադրիչը դառնալ Պոլսոյ մէջ։ Այդ ուղղութիւնը երբեմն անգլիականն էր, երբեմն ֆրանսականը, երբեմն ռուսականը, ու վերջին տասնեակներն ալ գերմանականը։ Եւրոպայի մէջ կատարուած քաղաքական չրջափոխութիւնները աւելի պարզ ձեւի մը վերածած էին զայն. եւրոպական աչխարհաւաբութիւնը յանձնուած էր երկու քաղաքական հոսանքներու, մէկը այն զոր երբեակ Զինակցութիւնը կը վարէր, և միւսն ալ այն զոր Երբեակ համա-

ձայնութիւնը կ'ուզէր։ Տէրութիւնները վատահ էին թէ Նոր Րէժիմը երբեք չպիտի կրնայ ներգործական դեր մը խաղալ, և թէ միշտ կրաւորական դիրքի մը մէջ պիտի մնայ իրենց հանդէպ. բայց չէին գիտեր թէ իրօք ո՞ր կողմը պիտի հակի։ Ամէնքն ալ իրենց հաշուին ակնկալութիւններ ունէին անկէ. նոր ու չհաւատա՞ ձեռնարկներու հեռանկարը բոլորը մէկտեղ

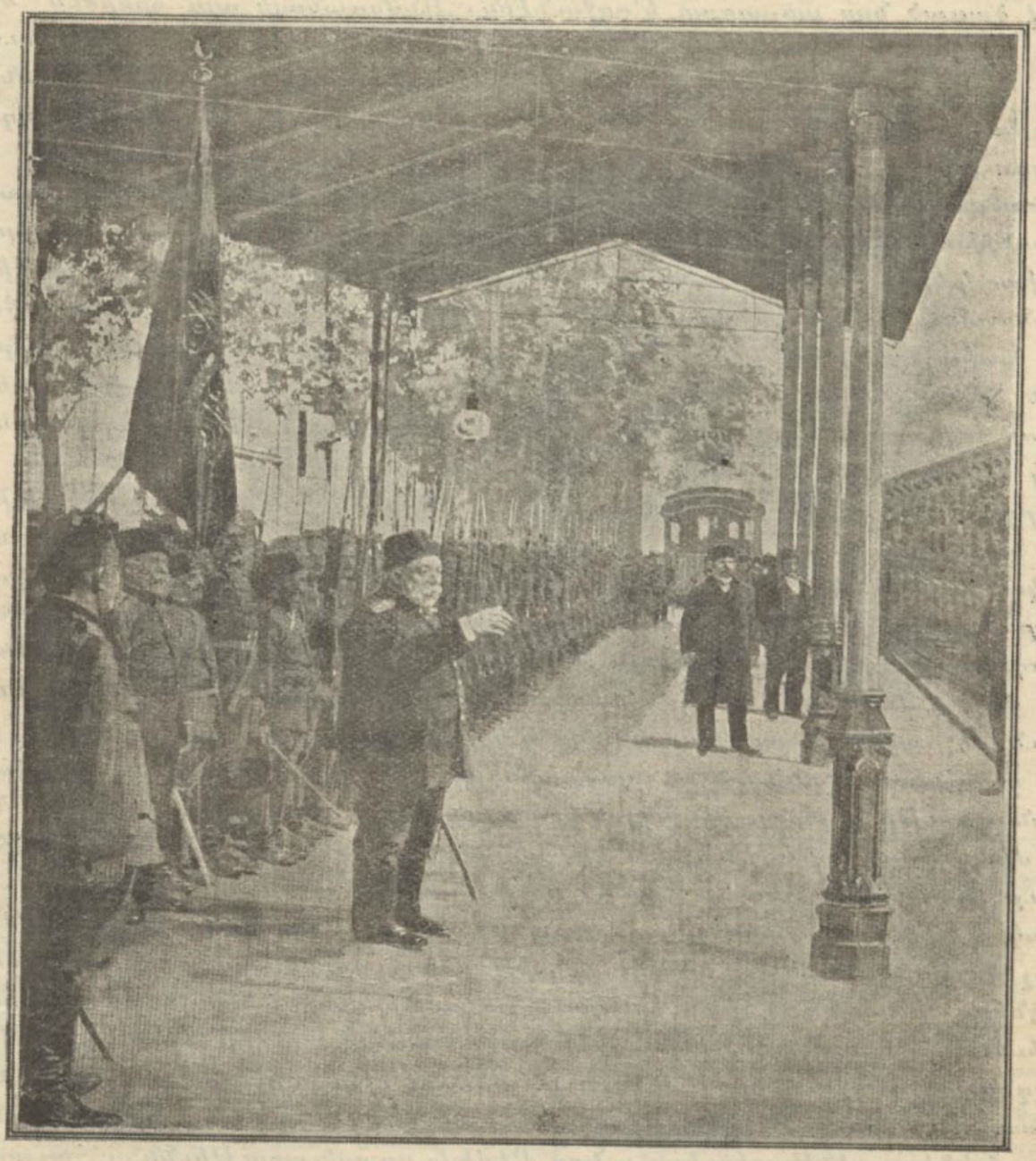

Վեհ. Սուլթանը Սերքէճիի մէջ ողջերթ կը մատնէ պինուորներուն

կը յանկուցանէր։ Բնական է՝ այս յոյսերով և այդ անորոշութեան մէջ՝ չպիտի ուզէին բնաւ Մակեդոնիոյ խնդիրը խառնշտկել, երբ մանաւանդ նոր մարդիկը որոնք անակնկալ կերպով ձեռք անցուցած էին Թուրքիոյ կառավարութիւնը, ոչ միայն Մակեդոնիան, այլ բովանդակ կայսրութիւնը մէկ ծայրէն միւսը դրախտի վերածելու խոստումներ կը չռայլէին ամէն օր։

Մնաց որ, ինչպէս ամբողջ երկրին, այնպէս ալ Մակեդոնիոյ մէջ՝ Սահմանադրութեան վերահաչակումը անսահման խանդավառութեամբ ողջունուած էր, և դեռ շաբաթ մը առաջ իրար կոտորող կամ Թուրք տարրին հետ զարնուող բազմազան ցեղերը իրենց հերուան ցաւերն ու ցեցերը, իրենց ատելութիւնն ու քէնը մոռցած, հաւատքով ու հրճուանքով ծագած Նոր արշալոյսը կ'ողջունէին։ Անմոռանալի այդ օրերուն մէջ ուր երէկուան թշնամիները իրարու կը փարէին իբր եղբայր համբուրուելով, դժուար թէ ո՛ և է տէրութիւն կարենար անոնց անունով բարենորոգման խօսք ընել՝ առանց ծիծաղելի դառնալու։ Մակեդոնական եղերերգութիւնը, Պ. Բինօնի բացատրութեամբ, հովուերգութեան մը կը վերածուէր. ամէն կողմ համբոյր. գայլերն ու աղուէսները գոմերը մտած, խառնիխուռն կ'եղբայրանային ոչխարներուն հետ։ Բոլոր ցեղերու հրոսախումբերը, իրենց կռիւներէն հրաժարելով, լեռներէն քաղաք կ'իջնէին. Սանտանսքի՝ Պօրիս Սարաֆօֆի տէռօրին՝ Բանիցայի հետ Սելանիկ իջած էր ծափահարութեանց մէջ։ Մակեդոնիոյ տարագիր Պուլկարները խմբովին կը դառնային իրենց չէները։ Ալպանացիք երդում կ'ընէին թէ այլեւս իրար չպիտի կոտորեն, արիւնի հաշիւը սպանութեամբ չպիտի կարգադրեն. իսկ Հիլմի փաշան, իր հալածած, հետապնդած հրոսակներուն ճառեր կը կարդար՝ համերաշխութիւն քարոզելով։ Սելանիկի, Մանասթըրի, Ակիւպի մէջ, ինչպէս կը պատմէ ականատես մը (*), խանդավառութիւնը աննըկարագրելի էր։ Փողոցներու երկայնքը կ'երեւային Պուլկարներու, Սերպերու և Յոյներու բազմաթիւ թափօրներ, որոնք իրարու հետ կ'եղբայրանային ազատութեան ընդհանուր և հրճուագին գինովութեան մը մէջ։ Հանրային հրապարակներու վրայ, քլիւպներուն ու թատրոններուն մէջ ամէն մարդ Մարսէյեզը կ'երգէր առանց դադար առնելու։ Ինչ որ տարիներու ջանքերն ու պայքարները չէին կրցած ձեռք բերել՝ Սահմանադրութիւն բառը մինակը կ'իրականացնէր։ Տարակոյս չկայ որ Նոր Ռէժիմը հիասթափութիւն մըն էր Պուլկարներուն և առ հասարակ ընդհանուր Սլաւներուն համար, քանի որ կ'ոչընչացնէր իրենց ազատուած ազգակիցներուն միանալու յոյսը. բայց բոլորն ալ հանգիստի պէտք ունէին քիչ մը շունչ առնելու համար. քոմիթէներու գործունէութիւնը և քոմիթէները հետապնդող զինուորներու բռնութիւններն ու հարստահարութիւնները, տարիներու ընթացքին հաւասարապէս հարուածած էին Մակեդոնացի գեղջուկները. մէկուն ու միւսին զարհուրանքը զանոնք բռնադատած էր տուն ու տեղը թողլով հեռանալու, և կամ դժոխային կեանքի պայմաններու ենթարկուելու։ Նոր Ռէժիմը որ արդարութիւնն ու հաւասարութիւնը պիտի ունենար իբր առանցք, անցեալին զուլումն ու վնասները դարմանելու ամէն վստահութիւն կը ներշնչէր. ատոր համար ջերմիւ կը փարէին անոր։

Յեղափոխական կազմակերպութիւններն ու հրոսակախումբերը նոյնպէս յոգնած էին տարիներ տեւող իրերասպան կռիւներէն և իրենք ալ

(*) René Moulin: Force et faiblesse de la **Jeune-Turquie**.

առիթ մը կը փնտռէին չունչ առնելու համար։ Էն առաջ Մակեդոնիոյ «Ներքին կազմակերպութիւն»ը յարեցաւ Նոր Րէժիմին. իր անդամներուն երկպառակութիւնները մէկ կողմէն, տուած զոհերը միւս կողմէն, բաւական տկարացուցած էին զինքը. չուտով լքեց իր դաւադրական հանգամանքը և օրինաւոր կազմակերպութեան մը բնոյթը ստացաւ, յայտարարելով որ դարձեալ դաւադրական գործունէութեան պիտի ձեռնարկէ, եթէ երբեք Նոր Րէժիմը չպահակէ Պուլկար ժողովուրդին ակնկալութիւնները։ Իր ահարկու Կոմիթէճիները խումբ խումբ իջան Սելանիկ, ազատութեան երգերով, և Սահմանադրութիւնը ողջունեցին զէն ի ձեռին. Ժէօն-Թիւրքերը

Գարատաղի հետեւակազօրքեր

արտօնեցին զանոնք որ իրենց զէնքերը յանձնեն «Ներքին կազմակերպութեան»։ Սերպերը նոյնպէս զէնքերնին վար դրին. Ալպանացիք, իրենց ամիջական թշնամիները, Սահմանադրութեան կուսակից կ'երեւային, ճիշտ ինչպէս Քիւրտերը Հայաստանի մէջ. եղբայրութեան ձեռք մեկնեցին անոնց. ճիշտ ինչպէս մերիները համբուրուեցան Քիւրտերուն հետ։ Միայն Բոյները, կարծելով որ կատարուած չրջափոխութիւնը վաղանցուկ բան մըն է ու պիտի զսպուի մէկ օրէն միւսը, շարունակեցին իրենց հրոսակային գործունէութիւնը. յուլիս 18ին՝ Րիսացի պուլկարական գիւղը քանդրհինգ զոհ մէկանց տուաւ անոնց։ Բայց Ժէօն-Թիւրքերը յաջողեցան իրենց հասկցնել թէ իրօք բան մը փոխուած է Թուրքիոյ մէջ, և թէ այլեւս պէտք չէ յուսան թէ կառավարութիւնը կրնայ անպատիժ թողուլ կամ քաջալերել իրենց սպանութիւնները։ Օգոստոս 4էն սկսեալ՝ բոլոր յոյն հրոսախումբերը հրաման ստացան ցրուելու. հրոսակները խումբ խումբ իջան Սելանիկ, և իրենց զէնքերը կառավարութեան յանձնելով անցան Բուլղարիան։

Ժէօն-Թիւրքերը այս խանդավառութիւնը սքանչելապէս չհաղոր-

ծեցին, Մակեդոնիոյ մէջ հաստատուած եւրոպացի պաշտօնատարները քաղաքավարութեամբ ճամբու դնելու համար։ Այլևս Համիտի, հետևաբար նաև բռնութեանց չրջանը վերջացած էր, և ազատութեան, վերանորոգման չրջանը որուն մէջ մտած էր Թուրքիա, այդ բացառիկ պաշտօնատարներուն և անոնց կիրարկած բացառիկ մէթոտներուն պէտք չէր թողար։ Իրենք ո՛չ միայն Մակեդոնիան, այլ բովանդակ Կայսրութիւնը պիտի բարեկարգէին, բայց ատոր համար պէտք էր որ նախ տէր մնային իրենց տան մէջ. և արդէն, բուն իսկ չահակից ժողովուրդները, իրենց խանդավառ ցոյցերով կ'ապացուցանէին թէ բացարձակ հաւատք ունին Նոր Րէժիմին վրայ։ Մակեդոնիոյ եւրոպացի պաշտօնատարները, իրենց

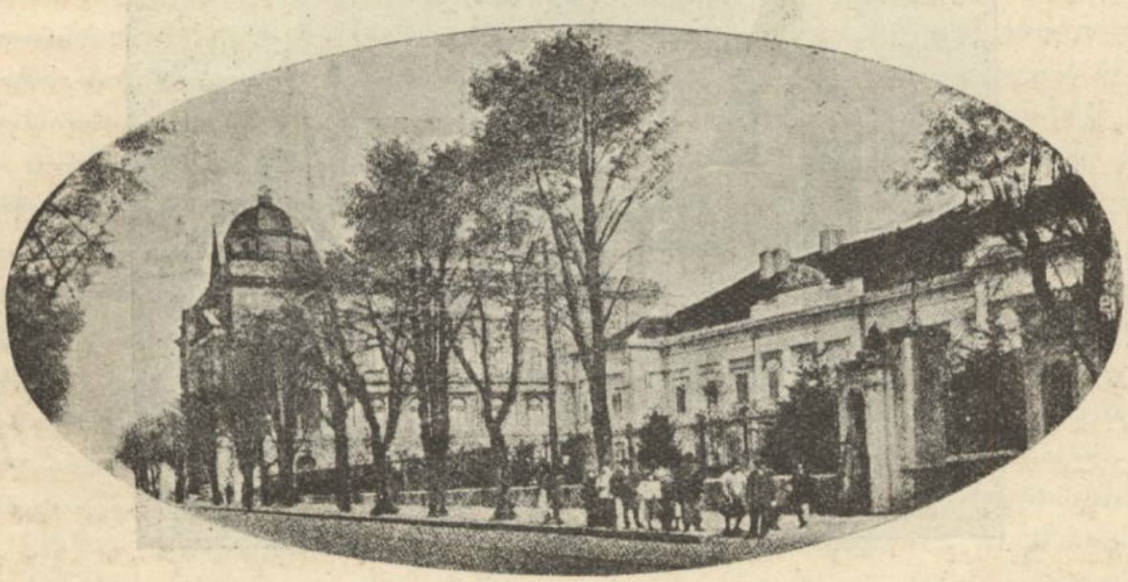

ՊԼՒՐԱՏԻ ՏԵՍԱՐԱՆՆԵՐԸՆ
Աբքայական պալատին հրապարակը

կարգին, Սահմանադրութեան հռչակումէն ասդին չփոթեր մնացեր էին՝ դեռ օր մը առաջ իթարու վիզ պլորող, և ապահով կերպով օր մը վերջը դարձեալ իթարու վիզ պլորելու սահմանուած այդ ժողովուրդներուն համբուրուելը տեսնելով։ Շատ չանցած՝ քաղաքային գործակալները, ոստիկանութեան մարզիչներն ու ելմտական քննիչները՝ իրենց թարգմաններով, քարտուղարներով ու հետեւորդներով թողուցին գացին։ Ժէօն-Թիւրքերը՝ որոնք անոնց ներկայութեան պատճառաւ մանաւանդ փութացուցած էին իրենց չարժումը, զանոնք ճամբու դնելով կարծեցին անդրանիկ յաղթանակ մը տարած ըլլալ ընդդէմ եւրոպական ոտնձգութեանց, առանց մտաածելու թէ ատով աւելի փորձանաւոր ոտնձգութեանց վտանգին կ'ենթարկէին Կայսրութեան եւրոպական տարածուածքները։ — «Այն անդարմանելի սխալը, զոր 1908 Օգոստոսին իսկ գործեցին Ժէօն-Թիւրքերը, կը գրէ Պ. Վէիքթօր Պէռար, և որ ներկայ բոլոր աղէտներուն աղբիւրը եղաւ, մակեդոնական բարենորոգումներու չնչումն էր։ Եթէ Ժէօն-Թիւրքերը 1908ի Մակեդոնիան ձգած [illegible] ոստիկանութեան հսկողութեան

ու նաև երաշխաւորութեան տակ, միջազգային քամիսէրներու հսկողութեան ու նաև պահպանութեան ներքև, 1912ի Մակեդոնիան փակուած կ'ըլլար Բուլղարական, Սերպ և Յունական բանակներուն դէմ. Մակեդոնիան տակաւին Օսմանեան հող պիտի մնար այսօր: 1908 Օգոստոսին, Թուրքերու ճշմարիտ բարեկամները պաղատեցան այն ատենուան վարիչներուն որ պահեն բարենորոգումները, որպէս զի անոնք տան իրենց բոլոր արդիւնքը. յետոյ, Մակեդոնիոյ խաղաղեցումէն ետք, պահպանութեան և փրկութեան այդ կազմը փոխադրեն նախ Ալպանիա, յետոյ Թրակիա, և վերջապէս Հայաստան: Ժէօն-Թիւրքերը նախընտրեցին մոխիկ ընել Վիեննայի և Բեռլէրապուրկի չողոմութիւններուն: 1908ին, այդ միևնոյն Օգոստոսը դեռ չվերջացած, յեղափոխութենէն երեք չորս շաբաթ ետք, և չորս հինգ շաբաթ առաջ Պօսնա-Հէրսէքի կցումէն՝ որ այդ պահուն կը պատրաստուէր, Ռուսերն ու Աւստրիացիները փութացին առաջարկել իրենց քաղաքային գործակալներուն յետ կոչումը և բարենորոգումներու ջնջումը (*):—Այսուհետև ինչ պէտք կայ մեր խնամակալութեան, կ'ըսէին այդ երկու բարի ընկերները Ժէօն-Թիւրքերուն. դարձեալ ձեր կտուցին մէջ առէք Մակեդոնիոյ ձեր պանիրը. դուք այլևս փոխած էք ձեր վերաբերմունքը. հիմայ դուք բաւական սրացք ունիք ձեր սեփական թևերով թռչելու և աղատօրէն մասնակցելու համար մեծ տէրութեանց ներդաշնակութեան: — Ժէօն-Թիւրքերը, հակառակ իրենց ֆրանսական մշակոյթին, լաֆընթէն չէին կարդացած. այդ արբշիռ բառերուն վրայ՝ ուրախութեամբ լեցուեցան. հիմայ կը տեսնենք թէ ո՛ւր իւկած է Մակեդոնիոյ պանիրը (**)»:

Տէրութիւնները՝ Մակեդոնիայէն իրենց պաշտօնատարները քաշելով յետին միտքեր ունէին անշուշտ, ինչպէս բացատրեցինք արդէն: Աւելի չէր նշանակեր սակայն թէ անպայման վստահութեամբ լեցուած են նոր Րէժիմին նկատմամբ: Ռուսիա որ առաջիններէն մէկը եղած էր այդ մասին, պայմանաւոր կերպով միայն ետ կը կոչէր իր մարդիկը, ինչպէս ցոյց կուտայ 1908 Յուլիս 25ին, իր գործակալները ետ կանչելէ առաջ, տէրութեանց ուղղած հետեւեալ շրջաբերականը որուն մէջ

(*) Ծան. Հեղ.— Պ. Պէռար կը մոռնայ որ Ռուսիոյ և Աւստրիոյ այս առաջարկէն շատ առաջ՝ Ժէօն-Թիւրքերը իրենք իրենցմէ զգացուցին Մակեդոնիոյ մէջ գործող եւրոպացի պաշտօնատարներուն թէ այլևս իրենց ծառայութեան հարկ չի մնար, Փաստը նոյն ինքն Պ. Բինօն կ'ընծայէ, իր հետեւեալ տողերով — «Շատ տեղեր, մանաւանդ պէս ռուսական շրջանակին մէջ (Սելոնիկ) օտար սպաներուն ազդարարութիւն եղաւ (Ժէօն-Թիւրքերու կողմէ), առանց սպառնալիքի, թէ խելացութիւն պիտի ընեն իրենց պաշտօնին չձեռնարկելով կամ անկէ հրաժարելով: Սէրէպի մէջ, ուր Ֆրանսացի գնդապետ Պաուման հաւաքած էր իր հրամանին ենթակայ բոլոր սպաները, Ժէօն-Թիւրքերը ծափահարեցին զինքը, բայց նոյն ատեն յայտնեցին թէ այլևս իրենց ծառայութեանց պէտք չպիտի մնայ» (L'Europe et la Jeune-Turquie, էջ 61-62): Այս դէպքերը տեղի կ'ունենային յեղափոխութեան յաջողութենէն անմիջապէս վերջ, երբ տակաւին ո՛չ Աւստրիա, ոչ ալ Ռուսիա որոշած էին իրենց քաղաքային գործակալները ետ կանչել:

(**) "Pour les Peuples de l'Orient", 1913.

Պ. Իզվոլսքի մակեդոնական բարենորոգմանց պատմութիւնը ընդ-
լէ վերջ, կը յարէր.—«Հետապնդելով բարենորոգմանց գործադրու-
թիւնը, ո՛չ Ռուսիա, ոչ ալ միւս տէրութիւնները երբեք չեն ներ-
շընչուած Թուրքիոյ դէմ թշնամական զգացման մը կամ Սուլթանին վե-
հապետական իրաւունքները սեղմելու գաղափարէն։ Բայց փորձառու-
թիւնը ապացուցած ըլլալով որ Սամ. վարչութեան ներկայ անկազմակերպ
վիճակին մէջ, որքան ատեն որ Թուրք Բէժիմը հիմնուած մնայ Թուր-
քիոյ ոչ-իսլամ ժողովուրդներուն ստորադասութեան վրայ, ոչ մէկ զգա-
լի բարեփոխում կարելի է ակնկալել Բ. Դրան կողմէն, տէրութիւն-
ները պէտք է ստիպողաբար պահանջեն որ Մակեդոնիոյ հարցը լուծուի
ամենալայն ապակեդրոնացման, ինչպէս նաև դրական հակակշռի մը հաս-
տատութեամբ։ Ցետոյ, եթէ մէկ կողմէ Թուրք Պետութեան ընդհանուր
սահմանադրութիւնը, իբր անկախ պետութեան սահմանադրութիւն, ենթակայ
չէ պետութեանց միջամտութեան, միւս կողմէ, այս վերջիններէն, միջազգա-
յին պայմանագրերու շնորհիւ անվիճելի իրաւունք ունին հսկելու որ լաւա-
գոյն վարչութիւն մը հաստատուի Եւրոպական Թուրքիոյ նահանգներուն մէջ,
որոնց համար մասնաւոր կազմակերպութիւն մը նախատեսուած չէր Պեր-
լինի Դաշնագրով։ Այս սահմաններուն մէջ պէտք է կատարուէր տէրու-
թեանց գործողութիւնը և կայս. կառավարութիւնը երբեք չէ մտածած
իր կողմէ գլել անցնիլ այդ սահմանները»։ Պ. Իզվոլսքի, Թուրքիոյ մէջ
կատարուած նոր շրջափոխութիւնը,—Սահմանադրութեան հռչակումը և
անով նուիրագործուած հաւասարութեան, ինչպէս նաև հանրային իշխա-
նութեանց կանոնաւոր կազմակերպութեան սկզբունքները,—յիշատակելով
կ'աւելցնէր.—«Յայտնի է թէ այս սկզբունքներուն անթերի գործադրու-
թիւնը կը ձգտի ապահովել մակեդոնացի ժողովուրդներու ճակատագիրը,
տէրութեանց թելադրած տեսակէտներուն համաձայն։ Ահա այս է որ
կայս. կառավարութիւնը կը փութայ ճանչնալ իր կարգին. հետեւաբար,
պատրաստ է առայժմ ետ կենալ ամէն դիմումէ որ Թուրքիոյ կողմէ
կրնայ ներկայուիլ իբր անվստահութեան ցոյց, հանդէպ Սուլթանին և Սամ.
կառավարութեան կողմէ բարենորոգումներու իրականացման մասին ցոյց
տրուած կամեցողութեան։ Հետեւելով այս պարագային Անգլիոյ օրինա-
կին՝ որ հրուսախոսմբերու գործողութեանց դադրելուն վրայ ետ կեցած է
շրջուն զօրախումբերու կազմութեան վերաբերող իր ծրագիրը Դրան ներ-
կայացնելու մտադրութենէն, կայս. կառավարութիւնը իր կարգին առ-
ժամաբար ետ կը կենայ ներկայացնելէ բարենորոգմանց իր ծրագիրը, զոր
դահլիճներուն կը ներկայացնէ սոսկ տեղեկութեան համար, որպէս պի ա-
պագային կարելի ըլլայ անկէ օգտուիլ, եթէ դէպքերը ստիպեն տէրու-
թիւնները որ իրենց նախնական մեթոտին վերադառնան։ Ոյսովհետև պէտք
է լաւ ըմբռնել թէ Ռուսիոյ և միւս տէրութեանց ետ կենալը չի կրնար
ոչ բացարձակ ըլլալ, ոչ ալ անպայման. դաշնագիրներով տէրութեանց ու-
նեցած իրաւունքները կան ու կը մնան անսասան։ Ռուսիա ուշադրու-
թեամբ պիտի հետեւի այն ջանքերուն զորս Թուրքիա պիտի ընէ Նոր Բէ-
ժիմը ապահովելու համար։ Ոչ միայն ձեռնպահ պիտի մնայ, այլ նաև իր

ազդեցութիւնը պիտի գործածէ Պալքաններու Պետութեանց մօտ, որպէսզի անոր արգելք չըլլան։ Բայց միւս կողմէ, հաւատարիմ իր քաղաքական աւանդութեանց, կայս. Կառավարութիւնը թէ՛ իր և թէ միւս տէրութեանց բարենորոգիչ դերը վերջացած չպիտի նկատէ, մինչև որ Սուլթանին կողմէ ձեռնարկուած գործը Մակեդոնիոյ մէջ իրաց վիճակը բարեփոխէ, որով միայն վերջ պիտի գտնեն իսկապէս վտանգուած ընդհանուր խաղաղութեան բնական մտահոգութիւնները Պալքաններու մէջ։ Մէկ խօսքով, Ռուսիա եթէ տեսնէ որ Թուրքիոյ Եւրոպական նահանգներուն կացութիւնը նախնական վիճակին մէջ կը մնայ, ինքզինքը պարտաւոր պիտի զգայ տէրութեանց յիշեցնելու թէ անհրաժեշտաբար պէտք է ամենավճռական կերպով վերսկսին իրենց հաւաքական բարենորոգիչ գործողութեան, զոր հիմայ ընդհատած են»։

Տէրութիւնները հաւանութիւն յայտնեցին Ռուսիոյ վերապահումներուն, ընդունելով սա սկզբունքը թէ իրենց միջամտութեան իրաւունքը Մակեդոնիոյ մասին չէ ջնջուած, այլ լոկ ժամանակաւորապէս ընդհատուած է, բարենորոգմանց անունով երդուընցող Նոր Բէժիմը ազատ ձգելու համար որ յարգէ իր յանձնառութիւնները։ Այդ սկզբունքին հիման վրայ է որ ներկայ պատերազմին յայտարարութենէն քիչ առաջ, — թէեւ պէտք եղածէն շատ ու շատ ուշ, — տէրութիւնները միջամտեցին, Մակեդոնիոյ բարենորոգմանց հարցը նոյն իսկ բոլորովին արմատական կերպով մը վերարծարծելով. Ռուսիա ամէնէն աւելի փութկոտը եղաւ այդ մասին, կացութեան բովանդակ պատասխանատուութիւնը բեռցնելով Օսմ. կառավարութեան վրայ, զոր կ՛ամբաստանէր թէ չէ յարգած իր յանձնառութիւնները՝ Մակեդոնիոյ մէջ իրաց վիճակը բարեփոխելու մասին։ Տարակոյս չկայ որ անհիմն չէր այս գանգատը, բայց տեսնենք թէ ինչ, Ռուսիա, ինչպէ՞ս յարգեց վերոյիշեալ շրջաբերականին մէջ ստանձնած յանձնառութիւնը թէ իր ազդեցութիւնը պիտի գործածէ Պալքանեան Պետութեանց մօտ, որպես զի արգելք չըլլան Թուրքիոյ կողմէ Նոր Բէժիմը ապահովելու նպատակով ըղձալի քայլերուն։

Առաջին հարուածը Նոր Բէժիմին դէմ՝ նոյն ինքն Ռուլկարիա տուաւ, այդ շրջաբերականէն ճիշտ ու ճիշտ երկու ամիս վերջ բացարձակ անկախութիւն հռչակելով։ Վատահ Ռուսիոյ աջակցութեան վրայ, և քաջալերուած Աւստրիայէն, որ Ռուլկարիոյ բռնաբարել տալով Պէրլինի Դաշնագիրը՝ Օսմանա-Հէրսէքի կցման գետինը կը հարթէր, Ֆերտինանտ իշխան այցելեց Ֆրանց-Եօզէֆ կայսեր, որուն կողմէ արքայական պատիւներով ընդունուեցաւ Ռուտաբէշթի մէջ։ Երկիր վերադարձին՝ անկախութեան հռչակումը որոշուած էր վերջնականապէս, կը պակսէր միայն առիթը, և ատ ալ ստեղծեց իր Պոլսոյ դեսպանը, Պ. Կէշօֆ (հիմայ նախարարապետ), որ Մեծ-Եպարքոսին կողմէ արուած հացկերոյթի մը չհրաւիրուիլը պատճառ բռնելով առաւ քալեց Պոլսէն։ Պուլկարիա ստիպուեցաւ բացատրութիւն պահանջել, և առաջ եկաւ դիւանագիտական տագնապ մը, զոր երկաթուղիներու հարց մը բոլորովին կենճռատեց։ Պուլկարիոյ գիծերուն մէկ մասը (Սրեւելեան Րումէլիի մէջ) Սրեւելեան երկաթուղիներու Ընկե-

թուքիւնը կը չահագործէր, ատոր համար որոշ գումար մը վճարելով Թուրքիոյ. այս վճարումը կը միտար այն ատենէն երբ Արեւելեան Րումելի Թուրքիոյ մաս կը կազմէր։ Պուլկարները սակայն հաչտ չէին այս դրութեան հետ. Պուլկար երկրին մէջ թրքական միջնադարին մը կ'երեւար

«ՉԵՌՔԵՐԸ ՎԵ՛Ր . . .»
Թրքական գիւղի մը գրաւումը Պուլկարներու կողմէ

երբեմն՝ երկաթուղիներու այդ թեւաթափութիւնը։ Ճիշտ այն միջոցին ուր Պուլկար կառավարութիւնը Պոլսէն բացատրութիւն կը պահանջէր Պ. Կէչովի միջադէպին նկատմամբ, նախախնամական երկաթուղիի գործադուլ մը ծագեցաւ Պուլկարիոյ մէջ, և կառավարութիւնը ստիպուեցաւ զինուոր-

ներու միջոցաւ ապահովել երկաթուղիի ապահարկութիւնը։ Գործադուլը չուտով դադրեցաւ, բայց Պուլկար կառավարութիւնը մերժեց զինուորները քաշել, և երկաթուղին յանձնել Ընկերութեան պաշտօնեաներուն։ Իր այս ընթացքը արդարացնելու համար կ'առարկէր թէ Ընկերութիւնը

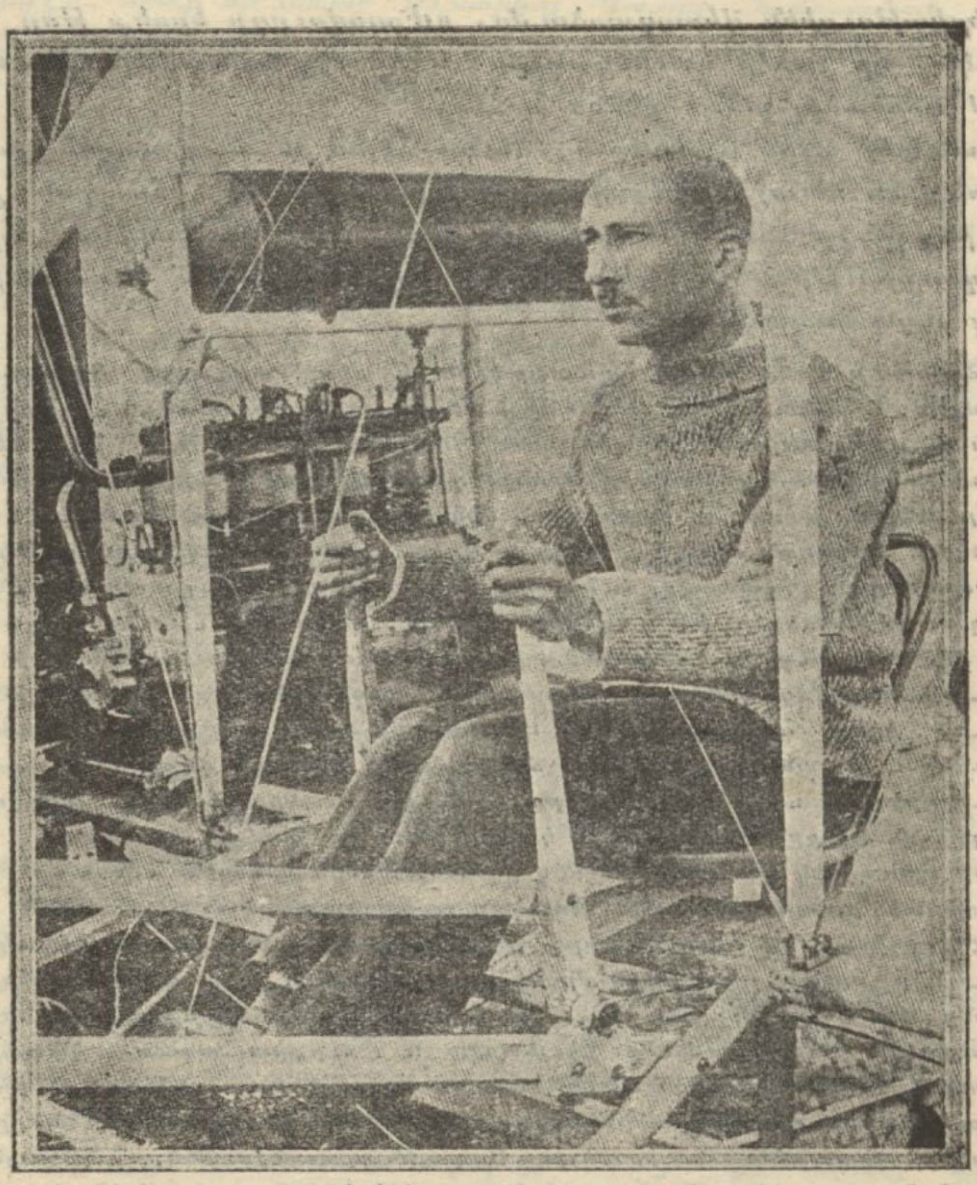

ՌՈՒՄ ՕԴԱՆԱՒՈՐԴ ԲՕՔՕՑ

Որ Իտերնէն պաշարող պուլկար բանակին օժանդակեց պատերազմի սկզբնաւորութեան օրերուն

գոհացուցիչ կերպով մը չի կատարեր ապահարկութիւնը, և պէտք եղածին չափ կառախումբեր չի տրամադրեր։ Միևնոյն ատեն, կ'առաջարկէր Դերան հետ հաշտարար կերպով մը խնդիրը կարգադրել։ Օսմ. կառավարութիւնը սակայն չուզեց համաձայնիլ, և Պէրլինի Դաշնագրին հիման վրայ դիմեց բռնաւ տէրութեանց։ Աւստրիա, Իտալիա, Գերմանիա և Անգլիա դիտողութիւններ ներկայացուցին Սոֆիայի դահլիճին, իսկ Ռուսիա, «Պալքանեան տէրութեանց մօտ իր ազդեցութիւնը կիրարկելու» լաւագոյն եղանակը

նկատեց ձեռնպահութիւնը։ Զորս տէրութեանց դիտողութեան Պուլկարիա պատասխանեց Ծանուցագրով մը, որուն մէջ կը յայտնէր թէ երկաթուղիին իւրացումը կատարուած է ժողովուրդին պահանջմամբ, թէ ժողովուրդը պատրաստ է ամէն կերպով օժանդակելու կառավարութեան, որով անհնար է երկաթուղիին վերադարձումը. «Ժողովուրդը երբեք թոյլ չպիտի տայ ատիկա, կը յարէր Ծանուցագիրը, և ոչ մէկ կառավարութիւն պիտի կրնայ այժ գործածել անոր դէմ»։

Սեպտեմբեր 22ին (5 հոկտ.), Պօլնա-Հէրսէքի տագնապին յայտնութենէն երեք օր առաջ, Ֆէրտինանտ իշխան աւելի վճռական քայլ մը առաւ, ինքզինքը հանդիսաւորապէս Զար, և Պուլկարիան ալ անկախ թագաւորութիւն հռչակելով հին մայրաքաղաքին՝ Թիրնովօ մէջ, հետեւեալ յայտարարութեամբ.

Համաձայն մեր անմոռանալի ազատարարին, և մեզի ազգակից Ռուսական մեծ ազգին կամքին, և օգնութեամբ Ռումանիոյ թագաւորին հպատակ մեր բարի բարեկամներուն ու դրացիներուն, ինչպէս նաև Պուլկար հերոսներուն, 1878 Փետրուար 18ին խորտակուեցան այն շղթաները որոնք դարերէ ի վեր կը կաշկանդէին Պուլկարիան, որ մեծ ու փառաւոր տէրութիւն մըն էր երբեմն։ Այդ թուականէն մինչեւ այսօր, երեսուն տարուան միջոցին, Պուլկար Ազգը՝ պահպանելով ազատութեան դատին աշխատողներուն յիշատակը, և ներշնչուելով անոնց ուանդութիւններէն, ինքն իսկ անդադար աշխատեցաւ իր գեղեցիկ երկրին յառաջդիմութիւնը ապահովելու. թէ՛ իմ, և թէ հանգուցեալ Ալեքսանդր իշխանին օրով՝ անիկա դարձաւ այն տեսակ ժողովուրդ մը, որ իմացական ու տնտեսական յառաջդիմութեան առաւելութիւններով օժտուած, կրնայ հաւասարութեան աստիճանին վրայ տեղ բռնել քաղաքակիրթ ժողովուրդներու ընտանիքին մէջ։ Այդ ճամբուն մէջ մնայուն վերջ, ոչինչ կրնար կասեցնել Պուլկարիոյ յառաջդիմութիւնները, ոչինչ կրնար արգիլել իր յաջողութիւնը։ Այս է ազգին փափաքը, այս է ազգին կամքը։ Թող իր կամքը կատարուի։ Պուլկար ազգն ու իր պետը մէկ զգացում ու մէկ ըղձանք միայն կրնային ունենալ։ Գործնականապէս անկախ ըլլալով հանդերձ, Պուլկար ազգը իր բնական ու խաղաղ բարգաւաճման մէջ իրեն դէմ կը գտնէր կարգ մը ինքնախաբէութիւններ ու ձեւական սահմանաւորումներ, որոնք ցրտութիւն մը կը գոյացնէին Թուրքիոյ և Պուլկարիոյ յարաբերութեանց մէջ։ Ես ու Պուլկար Ազգը կը փափաքինք հրճուանքով ողջունել Թուրքիոյ քաղաքական բարգաւաճումը։ Պուլկարիա ու Թուրքիա, ազատ և կատարելապէս անկախ իրարմէ, կրնան յարատեւել այն տեսակ պայմաններու մէջ որոնք միջոց պիտի ընծայեն աւելի սերտ դարձնելու իրենց բարեկամական յարաբերութիւնները և ներքին խաղաղ բարգաւաճման նուիրուելու։ Ազգային պահանջումները գոհացնելու և ազգին բաղձանքը պսակելու նուիրական նպատակէն ներշնչուած, Ամենակարողին օգնութեամբ, 1885 Սեպտեմբեր 6էն ի վեր միացեալ Պուլկարիան կը հռչակեմ անկախ թագաւորութիւն. ազգին հետ ես ալ հաստատապէս համոզուած եմ թէ այս գործողութիւնը Մեծ Տէրութեանց հաւանութեան առարկայ պիտի դառնայ։

Կեցցէ՛ ազատ ու անկախ Պուլկարիան.
Կեցցէ՛ Պուլկարական Ազգը։

ՖԷՐՏԻՆԱՆՏ

Թիրնովօ, 22 Սեպտեմբեր, 1908
Քսաներկուերորդ տարի իմ գահակալութեանս

Նոյն օրը, Պուլկարիոյ արտաքին գործոց նախարարը տէրութեանց կը հաղորդէր թագաւորութեան հռչակումը. մէկ կողմէ հասկցնելով որ Պուլկար Ազգը պատրաստ է ղէնն ի ձեռին պաշտպանելու իր անկերքելի

իրաւունքը, և միւս կողմէ ալ յայտնելով թէ հանդարտութեամբ պիտի սպասէ տէրութեանց որոշման։ Բացի Բ. Դռնէն՝ ոչ մէկ տէրութիւն առարկութիւն ըրաւ։ Ուրիշ մտահոգութիւն ունէին անոնք։ Ինչպէս ըսինք արդէն, երեք օր առաջ՝ Աւստրիոյ Կայսրը եւրոպական տէրութեանց վեհապետներուն ուղղուած նամակով մը ծանուցած էր Պօսնա-Հէրսէքի վերջնական կցումը Աւստրիական Կայսրութեան։ Վիեննայի Դահլիճը այս որոշումը փութացուցած էր անոր համար որ Պօսնայի աւելի քան 600,000 Իսլամները, անշուշտ արտաքին դրդումներու անսալով, կը պատրաստուէին երեսփոխան ղրկելու Պոլսոյ մէջ բացուելիք Օսմ. Ժողովրդապանը։ Պէտք էր որոշ կացութիւն մը ստեղծել և խզել ամէն կապ որ երկու նահանգները, հոգ չէ թէ անուանապէս, կը միացնէր Օսմ. Կայսրութեան։ Աւստրիական կառավարութիւնը այս որոշմամբ կը քանդէր Արեւելքի սթաթու ըուօն, հետեւաբար նաև այն հաւասարակշռութիւնը զոր Պէրլինի փորձանաւոր դաշնագրէն ասդին՝ տէրութիւնները այնքան մեծ դժուարութիւններով կը յաջողէին պահպանել Արեւելքի մէջ։ Բնական է առաջ պիտի գար ծանր տագնապ մը, որուն մէջ Աւստրիա իր դէմը պիտի գտնէր ոչ միայն Թուրքիան, այլ նաև Երրեակ Համաձայնութիւնը, Սերպիան ու Գարատաղը, նոյն իսկ իր դաշնակիցը՝ Իտալիան։ Եւրոպայի ընդհանուր համակրութեան մէջ գործի գլուխ անցած Ժէօն-Թիւրքերը չատ դառն գտան այդ հարուածը, և բողոքեցին Պէրլինի Դաշնագրին անունով, առանց կարեւորութիւն ընծայելու այն սիրաշահութեան փորձին, զոր Աւստրիա կ'ընէր իրենց հանդէպ, Պօսնա-Հէրսէքի կցման փոխարէն Թուրքիոյ վերադարձնելով Նովի Բազարը։ Ժէօն-Թիւրքերը իրենց բողոքը արժեցնելու համար ուրիշ յենակ մըն ալ ունէին։ 1878 ին, երբ դեռ Պէրլինի Դաշնագիրը չէր ստորագրուած, Թուրքիոյ պետութիւնները հետ կնքուած գաղտնի պայմանագրութեամբ մը Աւստրիա յանձն առած էր ընդ միշտ յարգել Սուլթանին գերիշխանութիւնը երկու նահանգներուն վրայ, Պէրլինի Դաշնագրով նուիրագործուելիք աւստրիական գրաւումը նկատելով լոկ ժամանակաւոր կարգադրութիւն մը։ Սերպիա և Գարատաղ աւելի բուռն կերպով բողոքեցին, որովհետեւ երկու նահանգներուն բնակիչները մեծ մասամբ սերպ էին, և յետոյ, անոնց կցմամբ, քիչ մը աւելի ժամէն կ'իյնային աւստրիական թաթին տակ, որ արդէն չատ ծանր կը ճնշէր իրենց վրայ։ Երկար ատեն կար որ ամենամտերիմ յարաբերութիւններ կը մշակէին Պօսնա-Հէրսէքի իրենց ազգակիցներուն հետ. ստեղծուած էին չափազանց սերտ կապեր՝ երկու պետութեանց և անոնց միջեւ, մարմին առած էին ապագայի յոյսեր, այն հիման վրայ թէ ազգայնութեանց սկզբունքին անունով օր մը կարելի կը դառնայ երազուած միացումը։ Աւստրիոյ որոշումը հիմէն և շատ ալ բիրտ ու անդարմանելի կերպով մը կը քանդէր այս յոյսերը։ Ռուսիա և իրեն հետ ալ Անգլիա ու Ֆրանսա այժ տուին երկու պալքանեան պետութեանց բողոքներուն. Ռուսիոյ տեսակէտը պարզ էր, քանի որ Սլաւութեան դէմ ուղղուած հարուած մըն էր Պօսնա-Հէրսէքի կցումը. Սլաւ մեծ զանգուածի մը անջատումը Պալքանեան Պետութեանց ակնկալութիւններէն՝ կորուստ

մըն էր այն ազդեցութեան չրջանակէն զոր Ռուսիա կ'աշխատէր հաստատել Պալքաններու Սլաւ երկիրներուն և ժողովուրդներուն մէջ, գերման տարրին դէմ Արեւելք արշաւը կասեցնելու համար։ Անգլիա համաձայնական նկատումներ ունէր Արեւելքի մէջ գերման ծաւալման դէմ մաքառելով՝ իր Հնդկական Կայսրութիւնը քիչ մը ապահոված կ'ըլլար։ Իսկ Ֆրանսա որ ուղղակի շահակից չէր Պալքաններու մէջ, Ռուսիոյ այժ կուտար իր դաշնակցի պատասխանատուութեան հաւասարիմ մնալու համար։ Գալով Իտալիոյ, Աղբիւականի հաւասարակշռութեան պահպանման մէջ մեծ շահ ունէր անշուշտ. Պօսնա-Հէրսէքի կցմամբ, Աւստրիա կը խանգարէր նաև այդ հաւասարակշռութիւնը. Թուրքիայէն աւելի անմիջական կերպով մը վնասուող երկու պալքանեան պետութիւնները՝ Գարատաղ և Սերպիա, իրեն կապուած էին խնամութեամբ. Ալպանիոյ մէկ մասին վրայ իր ունեցած ակնկալութիւնները իրականացնելու համար այդ երկու պետութեանց բարեկամութեան պէտք ունէր. անոնց զօրացումը ուղղակի չահ մըն էր իրեն համար։ Այս պատճառաւ ինք ալ այժ տուաւ անոնց բոլոր քներուն։

Ահա այս իրարու ներհակ շահերու պաշտպանութեան անունով ծագեցաւ 1908ի տագնապը զոր առաջ բերած էին Աւստրիա և Պուլկարիա, առաջինը Պօսնա-Հէրսէքի կցմամբ և վերջինն ալ Արեւելեան Երկաթուղիներու գրաւմամբ ու թագաւորութեան հռչակմամբ։ Աւստրիոյ յարուցած հարցը լուծուեցաւ Երիտասարդ Զինակցութեան յաղթանակով։ Գերմանիոյ կայսեր ապառնալից միջամտութիւնը ապարդիւն բաց թողուց իր դաշնակցին առջև. Ժէօն-Թիւրքերը, զէն ի ձեռին իրենց իրաւունքը պաշտպանելու անկարող, միջոց մը յալթակամաւէս մնալունչեցան ակարներու զէնքով, պօյքօթով, և յաջողեցան գոնէ 54 միլիոն ֆրանքի գումար մը փրցնել Աւստրիայէն՝ երկու նահանգներուն փոխարէն։ Սերպիա և Գարատաղ քիչ մնաց որ պատերազմի բռնուէին Աւստրիոյ հետ. առաջինը սոսկալեցաւ գոհանալ աւելորդական դաշնագրի մը կնքմամբ որ իրեն կարգ մը անտեսական առաւելութիւններ կ'ապահովէր, իսկ վերջինը, աւելի բախտաւոր, յաջողեցաւ վերջնականապէս Աւստրիոյ թիւրկութենէն ազատել իր Անթիվարի նաւահանգիստը։ Աւստրիա այս դիմողութիւնը ըրած էր առաւելապէս Իտալիան գոհացնելու համար, բայց Իտալական հանրապետութեան կարծիքը չուզեց ատով բաւականանալ. հակաւստրիական ծանր ցոյցեր տեղի ունեցան Հռոմի փողոցներուն և Խորհրդարանին մէջ, մամուլը վերարծարծեց Աւստրիոյ դէմ գոյութիւն ունեցող վաղընջուց անհրելութիւնը, բայց իր վերջոյ՝ Ափրիկեան Տրիպոլսոյ մասին տրուած յոյսեր մեղմեցին Իտալիոյ դժգոհութիւնը։ Ֆրանսա նոյնպէս ձայնը քաշած էր Մարոքի պատճառաւ. Լնդդող Եւրոպա մը պէտք էր իրեն՝ որպէս զի Ափրիկէի մէջ սկսած գործը առաջ տանի. այս մտքով՝ պայքարին լուծման համար ոչինչ խնայեց՝ առանց իր դաշնակցի պատասխանութեանց դէմ դատաճանելու։ Ռուսիա իր զօր աչխատեցաւ Աւստրիոյ ձեռք բերած առաւելութիւնը հակակշռել Նեղուցները բանալ տալով. Անգլիա հակառակ էր ատոր. սոսկալեցաւ՝ համակերպեցաւ իր դիւանագիտական պարտութեան, զոր յաջորդ տարին պիտի դարմանէր Բօսնաման մեռակցութեամբ Գերմանիոյ

հետ կնքուած պայմանագրով, որ Փոքր Ասիոյ մէջ խոշոր առաւելութիւններ կ'ընծայէր իրեն, ի վնաս Թուրքիոյ։ Գերմանիա յանձն կ'առնէր Պարսկաստանի ռուսական ազդեցութեան շրջանակէն հեռու պահել Պաղտատի երկաթուղին, ինչպէս նաև ո՛և է կերպով Թուրքիոյ չաջակցիլ՝ երբ այս վերջինը փորձուէր երկաթուղի շինել դէպի ռուսական սահմանները․ այս պայմանագրով՝ Թուրքիա միանգամ ընդմիշտ կը զրկուէր իր արևել-

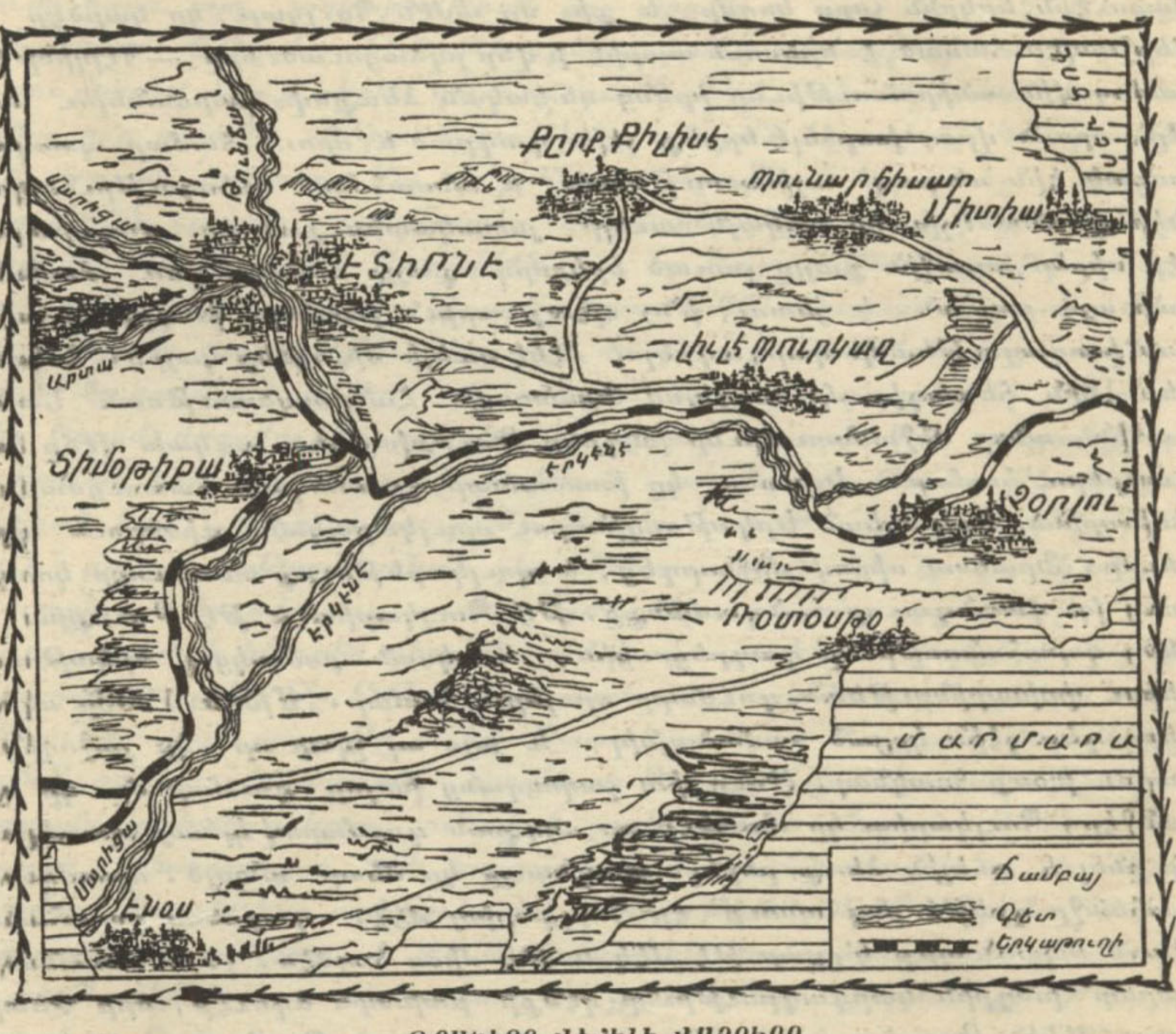

ԹՐԱԿԻՈՅ ՎԻՃԵԼԻ ՎԱՅՐԵՐԸ

Որոնք պատճառ դարձան երկրորդ պատերազմին

եան սահմաններուն պաշտպանութեան համար երկաթուղիի գիծեր հաստատելու միջոցներէն, մինչդեռ Ռուսիա ազատ կը մնար իր ուզած ուղղութեամբ նոր գիծեր շինելու, ինչ որ Թուրքիոյ վրայ ահագին ռազմական գերակշռութիւն մը կ'ապահովէր իրեն։

Պուլկարիա նոյնպէս յաղթանակով ելաւ իր յարուցած վէճէն։ Տագնապի առաջին օրերուն, մինչդեռ Եւրոպա Պոսնա-Հերսէքի կցման կնճռոտութիւններով զբաղած էր, փութով սկսաւ ահարկու զօրահանութեան մը, որուն նպատակը ո՛չ այնքան երկիրը պատերազմի մղել, որքան Թուրքիան վախցնել էր։ Պուլկարիա իր զարհուրելի բանակով կը սպառնար խուժել Էտիրնէի վրայ և ջախջախել Օսմ․ բանակը զոր Ցուլխեան Ցեղա-

փոխութիւնը, և անոր հետեւանքը եղող քաղաքական տարամիտութիւններ կազմալուծած էին մասամբ։ Թուրքիա սակայն չհաւաքեկեցաւ այդ սպառնալիքէն։ Ժէօն-Թիւրքերը, իրենց ազգայնական զգացմանց մէջ խոցուած, տանընդհնդ օրուան մէջ զինուորական չատ կարեւոր ոյժեր համախմբեցին Էտիրնէի և պուլկարական սահմանագլխուն մէջեւ։ Պուլկար ժողովուրդին ուզածն ալ ատ էր. ռազմաչունչ միթինկներ կը գումարուէին երկրին չորս կողմը, և քիչ մը ամէն Պուլկար կը կարծէր թէ վերջապէս հասած է երեսուն տարիէ ի վեր ըղձացուած օրը,—Պէրլինի վեհաժողովին անիրաւութիւնը իրենց սեփական ձեռքով դարմանելու առիթը, որուն վրայ խորհելէ երբեք չէին դադրած և որուն համար պատրաստուած էին անդուլ աշխատութեամբ և անսահման զոհողութիւններով։ Ֆէրտինանտ Իշխանը սակայն՝ աւելի յստակատես քան իր ժողովուրդը, չէր սիրեր առաջին քայլը չառած երկրորդ քայլը առնել. դեռ ժամանակ կար այդ օրուան. և յետոյ, ինչ պէտք արիւն թափելու խնդրի մը համար զոր խաղաղութեամբ կարգադրելու մէկէ աւելի միջոցներ կային։ Հոկտեմբեր 16ին՝ հեռագիր մը ուղղելով Ֆրանսայի Հանրապետութեան Նախագահին, անոր միջամտութիւնը խնդրեց Թուրքիոյ հետ առկախ վէճը կարգադրելու համար. Իշխանը կը խոստանար դրամական հատուցմամբ մը փոխարինել Արեւելեան Երկաթուղիներու պուլկարական գիծերուն գրաւումը։ Ֆրանսա սիրով միջնորդեց, և պուլկարեւթուրք տագնապը կորսընցուց իր վտանգաւոր հանգամանքը. թէ՛ Պուլկարիա և թէ Թուրքիա իրենց զօրահանութիւնը դադրեցուցին, և սկսան բանակցիլ՝ երկաթուղիներու փոխարինութեան գումարը որոշելու համար։ Մինչև 1909ի սկիզբները դեռ չէին կրցած համաձայնիլ, և յոյս ալ չկար որ կը յաջողին իրարու խօսք հասկնալ. Թուրքիա չափազանց խոշոր գումար մը կը պահանջէր, Պուլկարիա կը մտածէր որ այդքան գումարով կրնայ պատերազմ մը ընել և աւելին ձեռք բերել. տագնապը կը մնար անլոյծ. պատերազմի պահանջը գրեթէ ընդհանուր էր Պուլկարիոյ մէջ. դարձեալ զօրահանութեան սպառնալիք կ'ըլլար թէ մէկ և թէ միւս կողմէն. չատ հաւանական՝ բանդրին կարգադրութիւնը զէնքի բախտին ձգուէր, երբ Փեթերուար մէկին Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարար Պ. Իզվօլսքի հնարագիւտ եղանակով մը համաձայնեցուց երկու կողմերը.—1876ի պատերազմէն ասդին՝ Ռուսիա պատերազմական տուգանքի պահանջք մը ունէր Թուրքիոյ վրայ. Պ. Իզվօլսքի առաջարկեց այդ պահանջքին 125 միլիոն Ֆրանքէն հրաժարիլ, իբր փոխարինութիւն պուլկարական երկաթուղիներու գրաւման, պայմանաւ որ Պուլկարիոյ գրաւած երկաթուղիներուն փոխարժէքը Թուրքիա ինք իր յարմար դատած եղանակով հատուցանէ Արեւելեան Երկաթուղիներու Ընկերութեան։ Այս կարգադրութեամբ՝ զոր երկու կողմերն ալ փութացին ընդունիլ, Պուլկարիա 125 միլիոն պարտական կը մնար Ռուսիոյ, որ սակայն զինքը ազատ կը թողուր ուզած ատենը և ուզած չափով վճարելու. Իսկ Ռուսիա բոլորովին կ'ամրապնդէր իր ժողովրդականութիւնը Պալքաններու հզօրագոյն Սլաւ ժողովուրդին մէջ։

Պօսնա-Հէրսէքի կցումն ու Պուլկարիոյ թագաւորութեան յայտարա-

րութիւնը թէև բարոյական ծանր հարուածներ էին նոր Բէժիմին համար, բայց վերջապէս Թուրքիա աւելի շահով քան վնասով ելաւ այդ տագնապէն: Կայսրութիւնը կորնցուց երկու նահանգներ, որոնք իրենը չէին արդէն երեսուն տարիէ ի վեր. մին կողմէ, Պուլկարիա դրապէս անկախ էր վաղուց. Թագաւորութեան յայտարարութիւնը լոկ անուանական նուիրագործումը եղաւ այդ անկախութեան զոր արդէն ոչ ոք, ոչ իսկ Թուրքիա կ'ուրանար: Մինչդեռ Ժէօն-Թիւրքերը, իրենց դիմադրութեամբ ու պոռչրտուքներով ձեռք բերին կարևոր գումարներ, անանկ աստեն մը մանաւանդ ուր դրամի անհրաժեշտութիւնը այնքա՜ն զգալի էր Կայսրութեան մէջ, որքան պակասը: Ինչ որ իրենց յաջողութեան նպաստեց. պոյքոթի դրութիւնն էր զոր սքանչելապէս կազմակերպեցին ու վարեցին միանգամայն թէ Պոլսէն և թէ Սելանիկէն, և որ Կայսրութեան գրեթէ բովանդակ տարածութեան վրայ կիրարկուեցաւ ամենաանողորմ կերպով: Ժէօն-Թիւրքերուն քարոզութիւնները այս մասին ա՛յն աստիճան խոր ազդեցութիւն մը գործեցին որ երբ պէտք եղաւ պոյքոթը դադրեցնել, շատ տեղեր Իսլամ ժողովուրդը չարունակեց չգնել աւստրիական ապրանքները, հակառակ նոյն իսկ Կառավարութեան յայտարարութեանց թէ պոյքոթը վերցած է (*): Անշուշտ պոյքոթը վնասեց նաև Թուրքիոյ ժողովուրդնե. րուն, բայց հայրենասիրական զեղումներու չրջան մըն էր զոր կ'անցընէր Թուրքիա. ժողովուրդը առանց դժգոհելու տարաւ այդ վնասը: Աւելի ետքը, կրէտէի խնդրին վերարծարծման վրայ, Ժէօն-Թիւրքերը նոյնքան կատաղի պոյքոթի մը ենթարկեցին նաև հելլէնական ապրանքներն ու չոգենաւերը. այս պոյքոթը աւելի վնասակար եղաւ Թուրքիոյ ժողովուրդին քան Աւստրիոյ դէմ մղուածը, որովհետև Թուրքիոյ վաճառականութիւնը մեծ մասամբ կաչկանդուեցաւ յունական չոգենաւերու անգործութեան պատճառաւ: Վնասուեցաւ նաև եւրոպական վաճառականութիւնը, և տէրութեանց դեսպանները ստիպուեցան դիտողութիւն ընել Բ. Դրան: Թէ՛ անոնց միջամտութիւնը, և թէ Ծունաստանի նախարարապետութեան կոչուած Պ. Վէնիզէլոսի իմաստուն ու չրջահայեաց վարմունքը Թուրքիոյ հանդէպ, Օսմ. Կառավարութիւնը ստիպեցին վերջ տալու պոյքոթին, որ սակայն, պաշտօնապէս վերցուելէն ետք տակաւին երկար ժամանակ տևեց անպաշտօն կերպով: Օրինակի համար Սելանիկի բեռնակիրներուն պետ Քէրիմ աղան, որ «ականաւոր» անձնաւորութիւն մը դարձած էր, ոչ Կառավարութեան, ոչ նոյն իսկ Քոմիթէին Թելադրութեանց ականջ կախեց, տեղի տալով բազմաթիւ միջադէպերու, որոնք Կառավարութիւնը յաճախ շատ ծանր դժուարութեանց մատնեցին. պէտք եղաւ զինքը ձերբակալել ու բանտարկել՝ խելքը գլուխը բերելու համար:

Բարեբախտ չեղան Ժէօն-Թիւրքերը իրենց չորս տարուան իշխանութեան ընթացքին. բարեբախտ չեղաւ մանաւանդ երկիրը. ամէն ցեղ մէյ

(*) Այս պոյքոթը Աւստրիոյ արժեց աւելի քան 150 միլիոն ֆրանքի կորուստ. ասկէ զատ, Պոսնա-Հէրսէքի կցման համար, բացի Թուրքիոյ վճարած 54 միլիոնէն, 100 միլիոն ալ պօրահանութեան ծախք ըրաւ:

մէկ կերպով դժգոհ մնաց, և անհնարին դարձաւ ընդհանուր, համա-դրական հայրենիքի մը գոյացումը որուն իւրաքանչիւր ցեղ բերէր իր ըն-դունակութեանց ու արժանիքներուն նպաստը, համախումբ գործակցու-

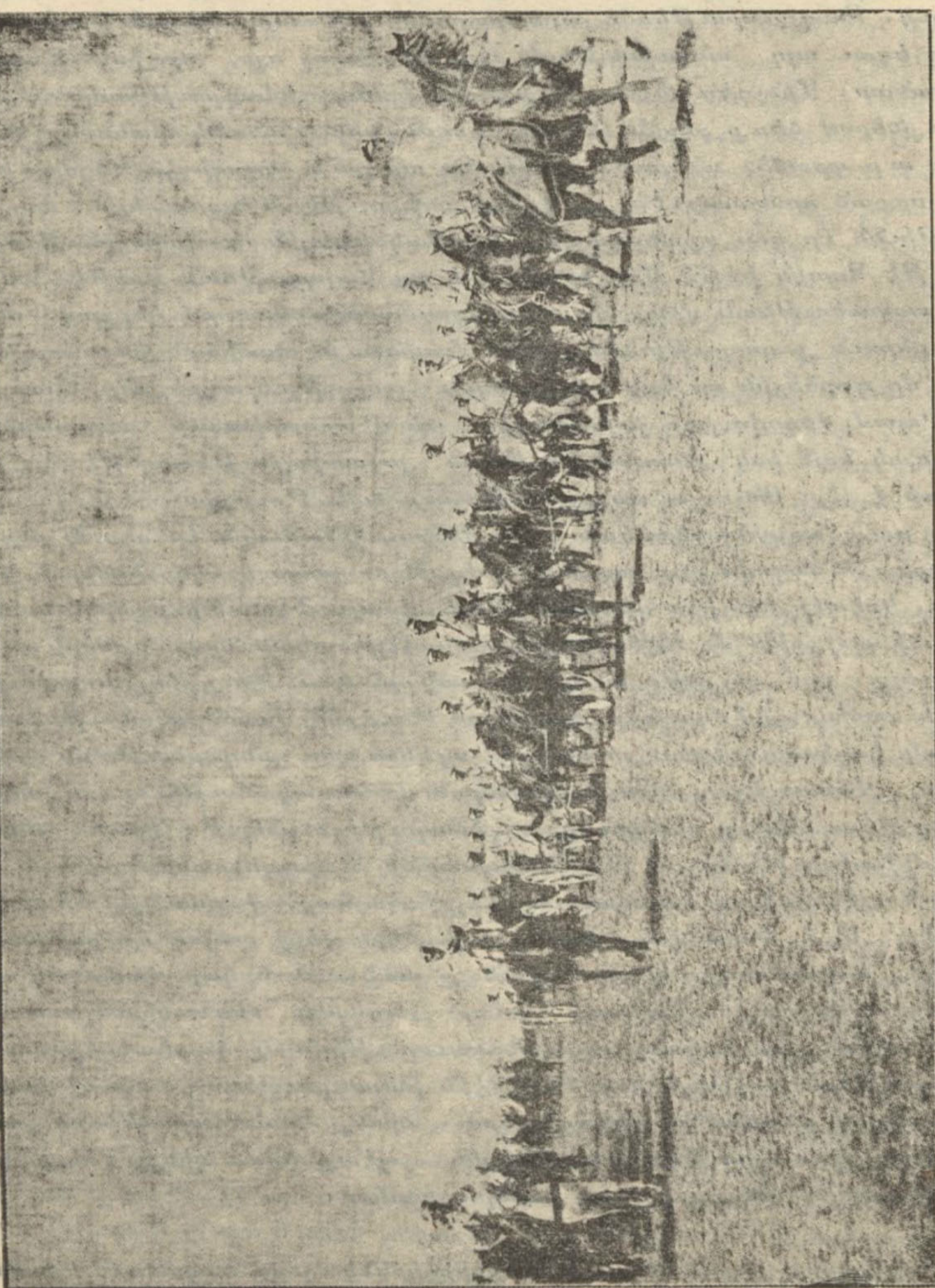

Պուլկարական թնդանօթաձիգ գումարտակ մը

թեամբ մը՝ Կայսրութեան գլխէն վանելու համար վերահաս քայքայման սպառնալիքը: Ցայտնեցինք արդէն թէ 1908 *Յուլիսի յեղափոխութիւնը լոկ Համիտի բռնակալութեան դէմ չէր ուղղուած, այլ մանաւանդ կը ձգտ-*

տէր վերջ տալ օտարականներու հանդէպ անոր բռնած թոյլատու ընթացքին որ քայլ առ քայլ Կայսրութիւնը կ՚անդամահատէր։ Ազատական ըլլալէ աւելի ազգայնական և օտարատեաց շարժում մըն էր ուրեմն։ Անդրանիկ խորհրդարանական ընտրութիւնները եղան նաև անդրանիկ փաստերը իրենց այդ ուղղութեան. հակառակ հաւասարութեան անունին որ քիչ մը ամէն Ժէօն-Թիւրքի բերանն էր այդ օրերուն, ընտրութիւնները կատարուեցան անանկ եղանակով մը որ բացի Թուրք տարրէն՝ միւս բոլոր ցեղերը դժգոհ մնացին։ Երբ հրատարակուեցաւ Ժէօն-Թիւրք կազմակերպութեան պլատֆորմը, տեսնուեցաւ որ բոլոր քաղաքացիներու հաւասարութիւնը հռչակող նախադասութեանց առընթեր կը գտնուէին նաև օրինակի համար երկրին զանազան ժողովուրդներուն դաստիարակութեան գործը իրենց յետին մտքերուն յարմար կաղապարի մը մէջ թափելու ձգտող տրամադրութիւններ, որոնք բնականաբար ցրտութիւն առաջ պիտի բերէին Կայսրութեան բաղկացուցիչ տարրերուն միջև, պիտի յարուցանէին փոխադարձ կասկածներ ու անսիրելութիւն. մէկ խօսքով՝ Օսմանցիութեան գաղափարը պիտի քանդէին անդարմանելի կերպով։ Քրիստոնեայ տարրերը մանաւանդ՝ մէկ կողմէ իրենց դրութեան մէջ զգալի փոփոխութիւն մը չգտան և միւս կողմէ վտանգի մէջ տեսան այն մէկ քանի առանձնաշնորհումները, որոնք քիչ շատ տանելի կեանքի պայմաններ կ՚ապահովէին իրենց. անոնցմէ իւրաքանչիւրը անշուշտ սիրով պիտի ուզէր հրաժարիլ այդ առանձնաշնորհումներէն, եթէ երբեք երկրին մէջ արմատացած բարեկարգ, արդար ու հաւասարախնդիր վարչութիւն մը նախապէս միանգամ ընդ միշտ զիրենք ապահոված ըլլար ամէն տեսակ կամահաճութեանց ու ապօրինութեանց դէմ։ Բայց Ժէօն-Թիւրքերը, որոնց գլխաւոր սխալը եղաւ միշտ առաջին քայլը չառած երկրորդ քայլը առնելը, — ինչպէս սրամտօրէն դիտել տուած է Պոլսոյ երբեմնի գերման դեսպանը՝ Պ. Մարշալ, — նախ կ՚ուզէին առանձնաշնորհումները բառնալ և վերջէն խօսքը ընել բարեկարգութեան։ Չէին մտածեր թէ երկրին շրջափոխութիւնը չէր լրացած տակաւին և թէ պայմանները կրնային փոխուիլ մէկ օրէն միւսը, կամ վերադառնալ իրենց նախկին տխուր դրութեան, որուն մէջ այդ առանձնաշնորհումները բնաբար անհրաժեշտ պիտի դառնային Քրիստոնեայ հպատակութեանց։ Իրենց տապալման գնով միայն պիտի ըմբռնէին այս ճշմարտութիւնը։

Ուրիշ պատճառ մը իրենց անյաջողութեան. Ներքին կռիւները եղան։ Երկրին զանազան մասերուն և ժողովուրդներուն մէջ ընդհանուր հայրենիքի գաղափարը արմատացնելու և ամուր ու զօրաւոր միութիւն մը ստեղծելու շատ միջոցներ կային անշուշտ. իրենք ընտրեցին բացարձակ կեդրոնացման դրութիւնը որ ոչ միայն անյարմար էր այդ նպատակին, այլ նաև մեծ արգելք մըն էր անոր իրականացման դէմ։ Տեղական պայմաններու և սովորութեանց հիման վրայ աստիճանական ապակեդրոնացում մը տարակոյս չկայ որ շատ լաւ արդիւնքներ պիտի տար. Կայսրութեան բաղկացուցիչ տարրերը սիրաշահութեամբ խմբաւորելու, և անոնցմէ բազմամաս բայց հոգւով միաձոյլ զանգուած մը գոյացնելու լաւագոյն

եղանակն էր ատիկա․ մինչդեռ բացարձակ կեդրոնացման դրութեամբ մը անընական տիրապետութիւն մը հաստատելու փորձը երբեք չպիտի յաջողէր, ինչպէս չյաջողեցաւ ալ, հակառակ այդ նպատակով կիրարկուած բռնական միջոցներուն։ Տէրսիմի, Արաբկիոյ, Հաւրանի, Ալպանիոյ արշաւանքները, որոնք կատարեալ պատերազմական գործողութիւններ եղան, չկրցան տալ իրենցմէ սպասուած արդիւնքը, որովհետեւ իրօք չէին կրնար տալ արդէն․ կեդրոնը չը յաջողեցաւ պարտադրել ո՛չ իր օրէնքները, ոչ ալ իր նկատումները․ եւ տեղ տեղ, ինչպէս Արաբկիոյ մէջ, նախապէս գոյութիւն ունեցածէն աւելի մեծ չափով ինքնավարութիւն ստեղծելու ըստիպուեցաւ, խաղաղութիւն կնքելու համար։ Արշաւանքները վերջ գտան, բայց անոնց յարուցած քէնն ու ատելութիւնը ընդմիշտ պիտի մնային, բոլորովին քայքայելով հայրենիքի ու եղբայրացման գաղափարը։ Ինչպէս մնաց Ատանան, որ այլապէս ծանր ու անդարմանելի հարուած մը եղաւ Նոր Ռէժիմին համար։ Ու դեռ պէտք է յիշել ներքին կուսակցական պայքարները, որոնց միջոցին յաճախ հայրենիքին աւագագոյն շահը ստորադասուեցաւ անձնական նկատումներէ եւ հաշիւներէ․ պէտք է յիշել նաեւ այն տխուր դրութիւնը որոնց մէջ մնացին ու կը մնան Կայսրութեան զանազան մասերը, գլխաւորաբար Հայաստանն ու Կիլիկիան։

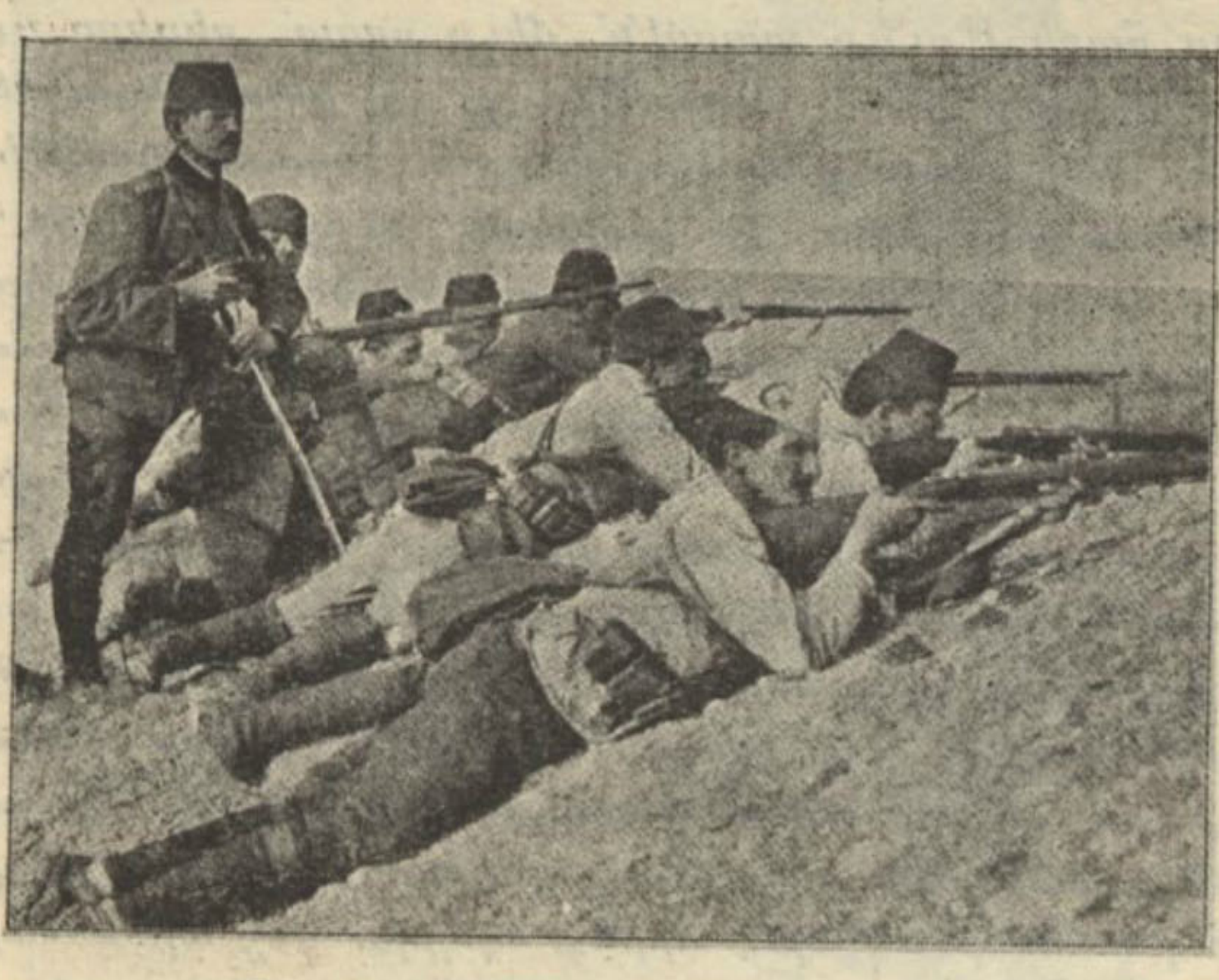

Թուրք կամաւորներ խրամի մը մէջ

Ներքուստ անյաջող՝ Ժէօն-Թիւրքերը չկրցան յաջողիլ նաեւ արտաքին յարաբերութեանց մէջ․ իրենց օտարատեաց հակումները ծածկելու ջանք չըրին երբեք, եւ առաջին օրէն սկսեալ աշխատեցան ներգործական դեր մը խաղալու եւրոպական քաղաքականութեան մէջ, առանց տակաւին իրենց համար ամուր ու ապահով յենակներ ստեղծած ըլլալու։ Այստեղ ալ միայն կասկած ու ցրտութիւն յարուցին, եւ ատիկա պատճառ եղաւ որ չկարենան խոր ու տեւական համաձայնութիւններ կնքել Թուրքիոյ հետ շահակից տէրութիւններէ եւ ոչ մէկուն հետ։ Հակառակ անոր որ իրենց յայտնութեան միջոցին ընդհանուր Եւրոպայի համակրութեան առարկան էին դարձած, շատ չանցած մնացին մինակ, անօգնական, եւ իբր խաղալիք տարուբերուեցան այս կամ այն ուղղութեան ձեռքը, առանց երբեք հաստատ կռուան մը գտնելու։ Բարեկամ չունեցան իսկապէս,

որովհետեւ չգիտցան ունենալ. երբեմն չափազանց կարեւորութիւն ընծայեցին յայտնօրէն չահախնդիր օժանդակութեանց, և երբեմն ալ չկրցան գնահատել ճշմարտապէս ուղղամիտ և անշահախնդիր խորհրդատուներ. իրենք ալ, Համիտի պէս, աւելի իրենց «բարեկամ»ներէն տուժեցին քան թշնամիներէն: Փոխանակ մեծ տէրութեանց իրարու հակառակ յաւակնութիւնները հաւասար կշռի մը ենթարկելու, նախընտրեցին հաւատարիմ մնալ Գերմանիոյ, և առ հասարակ Երրեակ դիմակցութեան: Իրերը սակայն անանկ բերին որ ամէնէն աւելի Երրեակ Դիմակցութեան մաս կազմող տէրութիւնները վիրաւորեցին իրենց անձնասիրութիւնն ու ազգայնական զգացումները, — Աւստրիա՝ Պօսնա-Հէրսէքի կցմամբ, Իտալիա՝ Ափրիկեան Տրիպոլսոյ գրաւմամբ, և Գերմանիա՝ Բօցտամի մէջ Ռուսիոյ հետ կնքած համաձայնութեամբ, որ պարզապէս անհնարին կը դարձնէր Օսմ. կայսրութեան արեւելեան նահանգներուն պաշտպանութիւնը՝ Ռուսիոյ հաւանական ոտնձգութեանց դէմ: Ծանօթ է արդէն թէ այս կորուստներէն մասնաւորաբար Ափրիկեան Տրիպոլիսը նոյն ինքն Թօմիթէին անկման պատճառ դարձաւ նախորդ տարի:

Մեր ծրագրէն դուրս կը մնայ Թէօն-Թիւրքերու չորս տարուան գործունէութեան պատկերացումը: Կը գոհանանք այս մէկ քանի ընդհանուր նկատողութիւններով, ու կարելի եղածին չափ հակիրճ կերպով մը կը ներկայացնենք միայն Ալպանական խնդիրն ու Ալպանիոյ վերջին ապրումբութիւնները, որոնք անմիջական կերպով կապուած են ներկայ պատերազմին:

ՋՕՐԱՎԱՐ ՆԻԿԻՖՕՐՕՖ
Պատերազմական Նախարար Պուլկարիոյ

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Ա.ԼՊԱՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ.

Թերեւս միակը ըլլալով Եւրոպայի ժողովուրդներուն մէջ՝ Ալպանացիք պատմական դարաշրջաններէն անցած են առանց քնաւ փոփոխութեան ենթարկուելու։ Վաղընջուց Պեղասգեաններու մէկ ճիւղն են, ինչպէս Յոյներն ալ անոնց մէկ ճիւղն են (հարաւարեւնակ մասը)։ Երբ տակաւին պատմութիւն չկար՝ Ալպանացիք միշտ իրենց այսօրուան սարերուն կատարն էին. Ախիլլէս անոնցմէ էր ու նաև Մեծն Ալեքսանդր, որ թէեւ հելլէն կրթութեամբ օժտուած և հելլենախօս, բայց բարկութեան նոպաներու մէջ կը նախընտրէր հայհոյել մակեդոնական բարբառով, իր մայրենի լեզուով։ Արդի ալպաներէնը նոյն այդ մակեդոնական բարբառն է, սլաւ, թուրք, լատին և յոյն բառերու խառնուրդով մը։ Հետեւելով Ալեքսանդրի և անոր յաջորդներուն, Ալպանացիք կոխկրտած են ասիական կայսրութիւնները։ Աւելի ետքը մաքառած են Հռոմէական կայսրութեան դէմ, ու նաև հպատակած անոր։ Միջին Դարուն սլաւական արշաւը եկած բաղխած է մինչեւ ալպանական սարերուն, չրջապատած է զանոնք, կրցած է մխրճուիլ անոնց մէկ քանի մասերուն մէջ, սակայն չէ կրցած Ալպանացի ժողովուրդը ընկղմզել։ Սիրահար իր անկախութեան, անիկա կրցած է յաղթականօրէն դիմադրել և խորտակել Սլաւներուն յարձակումը։ Սլաւ տարրէն վրէժ լուծելու համար անշուշտ, Ալպանացիք Քոսովայի ճակատամարտին մէջ օգնած են Միւռատ Ա.ին՝ Սերպերուն դէմ, բայց երբ Թուրքը ուզած է զիրենք իր օրէնքներուն ենթարկել, սկսած են կռուիլ իրեն դէմ, առաջնորդութեամբ համբաւաւոր Իսկէնտէր պէյի (Ժօրժ Քասթրիօթի), որ մինչեւ մահը յաղթական մնացած է Թուրքերուն վրայ։ Իրմէ ետք, Թուրքերը վերջապէս հպատակեցուցած են Ալ-

(*) Կը հետեւինք Գ. Բինօնի։

պանացիները, առանց սակայն զանոնք կարենալ ընկճելու։ Անոնցմէ մաս մը, Թրքական լուծէն փախչելով անցած է հարաւային Իտալիա և հաստատուած Սիկիլիոյ մէջ, ուր մինչև այսօր կը տևէ իրենց սերունդը. Իտալացի նշանաւոր պետական մարդը՝ Քրիսպի՝ անոնցմէ էր։ Օսմ. Կառավարութիւնը, արտագաղթը արգիլելու համար չէր նեղած մնացածները, գոհացած էր անոնց անսական հպատակութեամբ մը, պայմանաւ որ կամաւորները խումբ մը հայթայթեն Կայսրութեան բանակին։ Եւ սակայն, անոնք մեծ մասամբ Իսլամութիւնը ընդունած էին առանց ճնշման, սոսկ իրենց հողային ստացուածքն ու աւատական իրաւունքները պահպանելու, և ռայաներուն հետ չշփոթուելու մտքով։ Կրօնքի փոփոխութիւնը քաղաքական գործողութիւն մըն էր իրենց համար, ոչ միայն բան մը չէր շրջէր իրենց ընկերային սովորութիւններէն ու աւանդութիւններէն, այլ ընդհակառակը անոնց անխախտ պահպանման համար կրուած զոհողութիւն մըն էր։ Իսլամութիւնը ընդունելով, Ալպանացին տէր կը մնար իր զէնքին, որ իր պատիւին և իր ազատութեան պահպանման միջոցն էր, և իրեն անհրաժեշտ էր յարգելու համար ցեղին ամէնէն նուիրական մէկ սովորութիւնը, — արիւնի վրէժը։ Ապրուստի պէտքէն բռնադատուած, անիկա վար կ'իջնէր իր անբեր սարերէն, կը ցրուէր քաղաքները, կը յարմարէր ամէն ծառայութեան և ամէն գործի, երբեմն մինչև Եպարքոսութեան կը բարձրանար, երբեմն ալ պարզ բեռնակիր կը դառնար, բայց Եպարքոս ըլլար թէ բեռնակիր, իր հոգին նոյնը կը մնար։ Իր քով շատ զօրաւոր էր հաւատարմութեան զգացումը հանդէպ անոր որուն կը ծառայէր, և հանդէպ իր հայրենիքին զոր չէր կրնար մոռնալ ո՛ւր որ ալ գտնուէր և ինչ դիրքի ալ որ հասած ըլլար։ Նոյն անխախտ հաւատարմութեամբ կապուած էր նաև իր ցեղային աւանդութեանց ու սովորութիւններուն. կը գաղթէր Ամերիկա և ուրիշ տեղուանք, կը մնար տարիներով, կ'ընտելանար նոր բարքերու և գաղափարներու, բայց երբ հայրենիք կը դառնար՝ միևնոյն Ալպանացին էր միշտ։ Իր քով տկար՝ լոկ կրօնքի զգացումն էր, որովհետև կրօնքը միշտ միջոց մը եղած է իրեն համար, և ոչ թէ նպատակ մը։ Իր շահուն ու պարագաներուն համեմատ կը փոխէր զայն։ Քանի մը տարի առաջ՝ Միրտիթներու Լուրիա գիւղին կաթոլիկ Ալպանացիները խմբովին իսլամացան, որովհետև կիրակի օր մը, քահանան, արդէն իսկ պատարագը աւարտած ըլլալով, չէր ուզած երկրորդ պատարագ մըն ալ ընել... ուշ եկողներուն համար։ Իրենց իսլամութիւնն ալ ուղղափառ չէ, այլ քրիստոնէութեան և մահմետականութեան խառնուրդ մը. Իսլամ Ալպանացիներ կը յարգեն Ս. Գէորգի և Ս. Նիկողոսի յիշատակը. եթէ հոճան չկարենայ իր աղօթքով բուժել իրենց հիւանդը, իսկոյն քահանային կը դիմեն. յետոյ քրիստոնէական մականուններ ունին և խաչ կը պահեն իրենց վրայ։ Արդէն Իսլամ Ալպանացիք մեծ մասամբ Պէքթաշիներու հետևորդներ են, և Պէքթաշիներու միապանութիւնը իսլամութեան ամէնէն թոյլատու, գրեթէ սկեպտիկ տարրն է. իրենց կրօնքը տեսակ մը մարդկայնական փիլիսոփայութիւն է, որ աւելորդ կը դատէ արարողական պաշտամունքը և էական կը նկա-

տէ միայն աստուածպաշտութեան ու մարդկային գթութեան դաւանանքը որ արդէն անխախտ հիմն է բոլոր բարձր կրօնքներուն։

Ալպանացիք անփոփոխ կը պահեն նաև իրենց տարազը. հակառակ անոր որ ճիթապսըզ կը կոչուին, ընդունակ են իմացական զարգացման, և արեւմտեան մօքով նշանաւոր գրագէտներ ու հրապարակագիրներ ունեցած են։ Իսմայիլ Քէմալ պէյ, Ալի Քէմալ պէյ (Իգտամի խմբագրապետը) Տէրվիշ Հիմա պէյ, երեքն ալ կարող հրապարակագիրներ՝ Ալպանացի են. Ալպանացի մը՝ Սամի պէյ՝ պատրաստած է լաւագոյն ֆրանսեթուրք բառարանը։ Ալպանացւոց բարքերը՝ գրաւոր կանոններու և գիրքերու շնորհիւ չէ որ անխախտ կը մնան, այլ լոկ սովորութեամբ, և բերնուց կը փոխանցուին սերունդէ սերունդ. իրենց ընկերային կազմակերպութեան հիմը ընտանիքն է. իւրաքանչիւր մեծ ընտանիք կը կազմէ տոհմ մը, իրեն ենթակայ պզտիկ ընտանեկան խումբերով. հողը սովորաբար կը պատկանի տոհմիկ պէյերու, և մարապայի դրութեամբ կը մշակուի բանւոր ընտանիքներու կողմէ։ Իւրաքանչիւր տոհմի վարիչն է ընտանեկան ժողով մը որ կը քննէ վէճերը և վճիռ կ՚արձակէ վաղընջուց սովորութեանց համաձայն։ Արիւնի վրիժառութեան համար սպանութիւն կատարողը միշտ մեծ պատուի արժանի կը նկատուի և իբր հերոս կ՚ողջունուի, մինչև որ իր կարգին սպաննուի իր զոհին ընտանիքին կողմէ։ Յաճախ երկու տոհմեր չէնք չնոյ՝ք իրար բնաջինջ կ՚ընեն փոխադարձ սպանութիւններով. քիչ անգամ հոգեւոր յարգուած պետեր կը յաջողին երկու կողմին ալ պարտադրել պէսան, և արիւնահեղութիւնը դադրեցնել։ Ալպանիոյ բնակիչներուն % 70ը այդ սպանութեանց կը զոհուին սովորաբար։ Շքօտրայի ֆրանսական հիւպատոսը Պ. Բինօնի ներկայացուցած է իր ալպանացի սպասուհին, հազիւ երեսնամեայ բայց երեք անգամ այրիացած կին մը, որուն երեք ամուսինններն ալ յաջորդաբար արիւնի վրիժառութեան զոհուած են։ Արիւնը միշտ արիւնով պէտք է մաքրուի։ Անպատիւ կը նկատուի այն՝ որ արիւնի հաշիւ մը ունի կարգադրելիք, և տակաւին չէ սպաննած զոհուելիքը։

Ալպանացիք թէ՛ անստգիւտ զինուորականներ, թէ շատ կարող պետական մարդիկ. և թէ շատ ալ լուրջ հակառակորդներ տուած են Օսմ. Կայսրութեան։ Քէօփրիւլիներու եպարքոսական նշանաւոր ընտանիքը որ Թուրքիան անխուսափելի կործանումէ մը փրկեց ԺԷ. դարուն, ալպանացի էր։ Թէբէտէլէնլի Ալի՝ Եանեայի արիւնարբու փաշան, ինչպէս նաև Շքօտրայի ոչ նուազ համբաւաւոր Մահմուտ փաշան և անոր եղբօրորդին՝ Մուսթաֆա փաշա՝ նոյնպէս Ալպանացի էին, և թանկագին աջակցութիւն մը մատուցին Օսմ. գահուն, զսպելով Յունական ապստամբութիւնը։ Վերջէն՝ փորձեցին Յոյներուն երազած անկախութիւնը իրենք ձեռք բերել և ապստամբեցան Սուլթանին դէմ։ Մուսթաֆա փաշա յաղթական յառաջխաղացութեամբ մը գրաւեց Սոֆիան ու Պոլսոյ վրայ կը քալէր, բայց Բէրլէբէի մէջ Րէշիտ փաշայէն պարտուեցաւ և կեանքովը տուժեց իր յանդգնութիւնը. իրմով վերջացաւ նաև Շքօտրայի բնիկ, գրեթէ ժառանգական փաշայութիւնը որ տեսակ մը փոխարքայութիւն էր։ Ալի փաշա՝ բա-

ւական ժամանակ դիմադրեց Սուլթանին, բայց իր ծառայութեան մէջ գտնուող ֆրանսացի օպայի մը միտնութեամբ Եանեա գրաւուեցաւ և ինք ալ կեանքովը տուժեց իր ապստամբութիւնը։ Մէհմէտ-Ալի՝ Եգիպտոսի

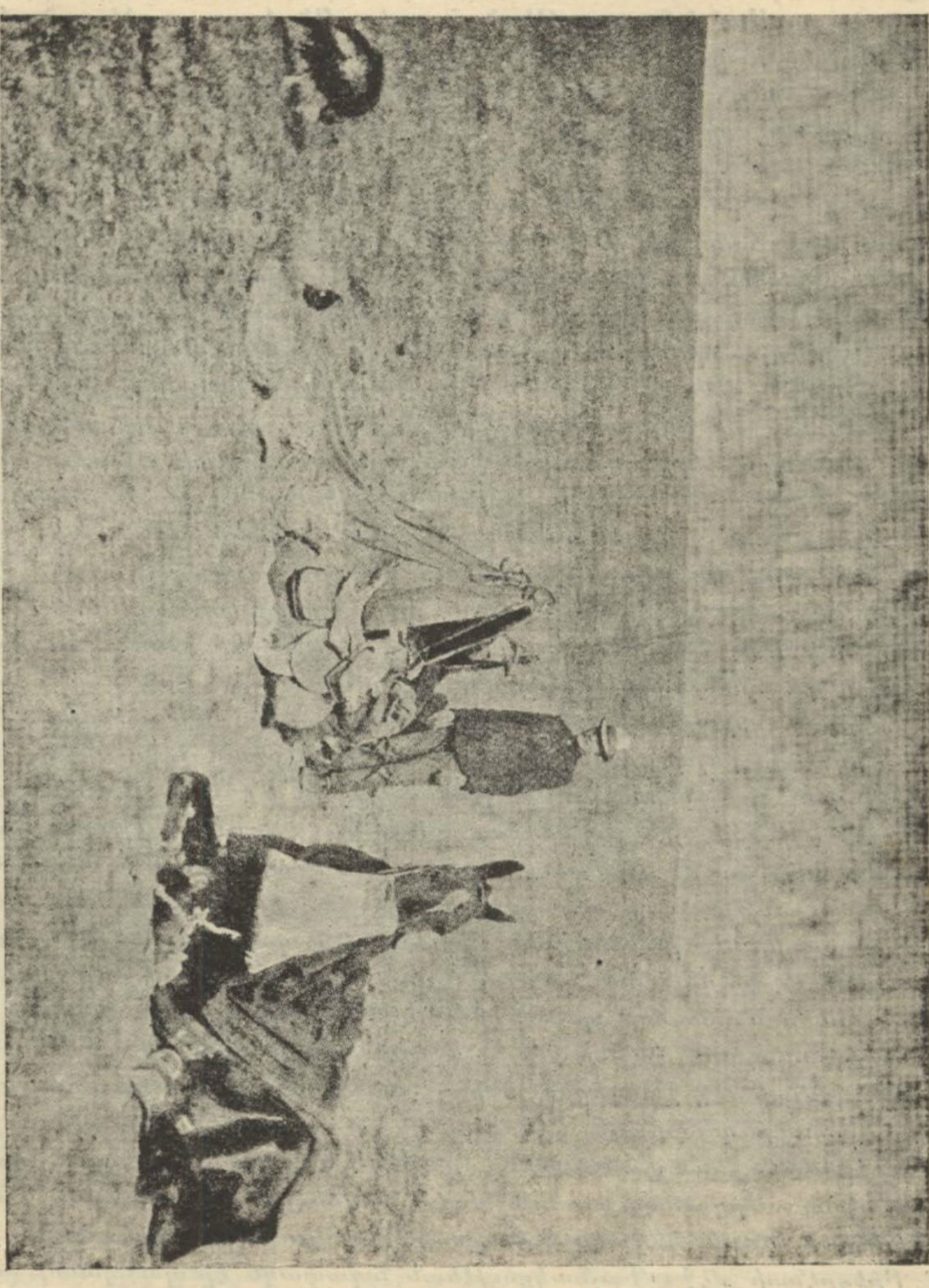

Ի՞նչպէս կ'ապրին պատերազմական Թղթակիցները

համբաւաւոր փոխարքան՝ քիչ մնաց որ Օսմաններու Գահը ձեռք անցը-նէ․ Ռուսերը փրկեցին Սուլթանը։ 1830ին՝ երբ Թանզիմաթը հրատարակ-ուեցաւ, Ալպանացիք չուզեցին ընդունիլ հռչակուած բարենորոգումները և դիմեցին ապստամբութեան ։ Մէհմէտ Րէշիտ փաշա՝ անոնց պետերը

Մանասթըր կանչեց խորհրդակցութեան պատրուակով և ամէնքն ալ սու-
րէ անոնց։ Հետեւանքը եղաւ ապստամբութեան աւելի ուժգին պոռթ-
կում մը, որ տեւեց մինչեւ Ղրիմի պատերազմը։ Համիտեան չրջանի ե-
պարքոսներէն մէկ քանին դարձեալ ալպանացի էին. վերջինը Ֆէրիտ
փաշան էր որ Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք դարձեալ նախարա-
րութեան բարձրացաւ։ Համիտ, առհասարակ կասկածոտ ամէն ժողովուր-
դէ, ամէն մարդէ, նոյնիսկ իր ընտանիքէն, անպայման վստահութիւն
ունէր Ալպանացւոց վրայ, որոնց յանձնած էր իր անձին պահպանութիւնը։

Իրաւ ալ, հակառակ վերոյիշեալ միջադէպերուն, որոնցմէ իւրաքան-
չիւրը իր որոշ և արդարանալի պատճառները ունի, Ալպանացւոց հաւա-
տարմութիւնը հանդէպ Օսմ. Գահուն, գրեթէ երբեք չէր խախտած։
Միայն Ծունաստանի անկախութեան պատերազմին առթիւ օրթոտոքս Ալ-
պանացիներ ապստամբած էին Յոյներուն, անոնց տալով թանկագին ու նշա-
նաւոր հերոսներ, որոնց մեծագործութեանց չնորհիւ մանաւանդ յաջողած
էր չարժումը։ Ասկէ ասդին՝ Ալպանացի տարրը բնական ոտիկանի
դեր մը կը խաղար Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ, գլուխ վերցնելու տրա-
մադիր ժողովուրդները ընկճելով անագորոյն վայրենութեամբ։ Իր հա-
ւատարմութիւնը Օսմանեան Գահուն, միեւնոյն ատեն գրաւականն
էր հայրենի տարերուն պահպանութեան։ Ասոր մեծագոյն փաստը
1878ի տագնապն է, որու միջոցին այս ազգ մը ժողովուրդը տակն ու վրայ
ըրաւ բովանդակ Եւրոպան և ամբողջ երկու տարի միանգամայն թէ՛ տէ-
րութեանց և թէ Սուլթանին դիմադրելով, վերջ ի վերջոյ բանադատեց
եւրոպացի դիւանագէտները փոփոխելու իրենց տորագրութեամբ հանդի-
սաւորապէս նուիրագործուած Պէռլինի Դաշնագիրը։ Վեհաժողովը Բօսկո-
բիցա քաղաքը, ինչպէս նաև Բլավայի ու Կուսինէի չրջանակները Գարա
տաղի Թողած էր, հակառակ Օսմ. պատուիրակ Մէհմէտ Ալի փաշայի բո-
ղոքներուն. փաշան չէր ուզեր հաւանիլ այդ կարգադրութեան, առար-
կելով թէ Գարատաղի ձգուած հողամասերուն բնակիչները Ալպանացիներ
են։ Երբ տէրութիւնները պահանջեցին Սուլթանէն որ նոյն տեղերը յանձ-
նէ Գարատաղի, Սուլթանին տեղ Ալպանացիք պատասխանեցին ղէն ի ձե-
ռին։ Համիտի հաշուին կու գար այս դիմադրութիւնը. լոկ ձեւի համար Ալ-
պանիա ղրկեց մասնաւոր պատուիրակութիւն մը, իբր թէ ըմբոստ Ալպա-
նացիները համոզելու համար. այս վերջիններս սակայն՝ 1878 Սեպտեմբեր
6ին Տիւաքովայի մէջ ջարդեցին ամբողջ պատուիրակութիւնը, որուն գլու-
խը կը գտնուէր նոյն ինքն Մէհմէտ-Ալի փաշա, այն որ Վեհաժողովին մէջ
իրենց իրաւունքին փաստաբանը դարձած էր։ Դրան գաղտնի դրդում-
ներուն վրայ, Ալպանացիք անմիջապէս կազմեցին «Ալպանական Դաշնակ-
ցութիւնը», որուն կեդրոնական քոմիթէն գումարուեցաւ 1879 Յուլիս
1ին՝ Բրիզրէնտի մէջ։ Դաշնակցութեան նպատակն էր պահպանել այն ալ-
պանական հողամասերը որոնք հիւսիսի կողմէն Սերպիոյ ու Գարատաղի
և հարաւի կողմէն ալ Ծունաստանի պիտի Թողուէին։ Բրիզրէնտի, Շքօտ-
րայի և Արկիրոքաստրօի մէջ հաստատուած երեք առանձին քոմիթե-
ներ կը հակէին վտանգուած սահմաններուն վրայ։ Բ. Դուռը, միշտ ձեռ-

քի առկէ, զէնք, ռազմամթերք, պարէն ու դրամ ղրկեց։ Բայց շատ չանցած, ապստամբական շարժումը կատարեալ վտանգ մը դարձաւ նաև ի-րեն համար։ Դաշնակցութեան վարչութեան տակ ճշմարիտ անկախ Ալ-պանիա մը կազմակերպուած էր. Դաշնակցութիւնը ինք տուրք կը գան-

ՊԱՐԵՆԱՒՈՐՈՒՄ ՊՈՒԼԿԱՐ ԲԱՆԱԿԻՆ
Ամէն օր այսպէս ոչխարներու հօտեր կը ժամանեն բանակատեղը

ձէր և Սուլթանին կողմէ Սերպիայի հանդէպ առանձնուած յանձնառու-թիւնները ոչ մէկ կերպով կ'ուզէր յարգել։ Սերպիա սկսաւ տագնապիլ։ Տէրութիւնները հազիւ հազ համաձայնութեան մը եկած էին Վեհաժողո-վին մէջ, վախ կար որ այդ դիւրաբեկ համաձայնութիւնը քանդուի և նոր կնճռոտութիւններ ծագին։ Այս վտանգը անհետացնելու համար Իտալիա առաջարկեց որ Գարատաղ փոխանակ վիճելի շրջաններուն, Շքոտրայի

հիւսիսային կողմէն հողամաս մը առանայ։ Տէրութիւնները հաւանեցան, այն յոյսով որ այդ հողամասին վրայ բնակող ալպանական ցեղերը (Հոթի, Կրուտի, Բլէմնթի), Կաթոլիկ ըլլալով, չպիտի ուզեն դիմադրել։ Բայց անա անոնք ալ զէնքի դիմեցին, և Իլամ Ալպանացւոց միանալով գացին գրաւեցին վանգուած չրջանակը. ու երբ Գարատաղցիք ներկայացան անոր տիրանալու, հրացանի հարուածներով վանեցին զանոնք։ Նոր զիջում տէրութեանց կողմէ. այս անգամ՝ Տուլչինեօի չրջանակը ուզեցին Գարատաղի Թողուլ, համանուն նաւահանգիստով, բայց Դաշնակցութիւնը կը հակէր. հարիւ լուրը տարածուած, Ալպանացիք այնտեղ իջան և գրաւեցին նաւահանգիստը։ Տէրութիւնները ստիպուեցան նաւային խաղաղ ցոյց մը ընել. եւրոպական մարտանաւերը գացին խմբուեցան նաւահանգիստին մէջ, մինչդեռ Պոլսոյ դեսպանները Դրան վրայ ճնշում կը բանեցնէին որպէս զի Տուլչինեօն յանձնուի Գարատաղի։ Անգլիա, աւելի անհամբեր, Սուլթանը ստոր բռնադատելու համար առաջարկեց Իզմիրը գրաւել։ 1880 Հոկտեմբեր 9ին վերջապէս Համիտ տեղի տուաւ. Օամ. զինուորական արշաւախումբ մը Ալպանացիները բռնի հանեց Տուլչինեօէն և քաղաքը յանձնեց Գարատաղցիներուն։ Շարժումը մանաւորապար սա օգուտը ունեցաւ որ Ալպանացիք աւելի գիտակցօրէն զգացին իրենց ազգային միութեան անհրաժեշտութիւնը. կազմուած Դաշնակցութիւնը բաց էր ամէն ցեղի առջև, և քիչ մը ամէն ցեղ անոր միացաւ հետզհետէ։

Վերջէն, Մակեդոնիոյ ցեղային կռիւները, որոնց միջոցին Ցոյն, Պուլկար, Սերպ և Ռումէն իրար կը սպաննէին անընդհատ, ծաւալման շարժառիթներ դարձան Ալպանացւոյ տարրին համար։ Կարծես ինք ալ իր ապագայի ակնկալութեանց գնտին կը հարթէր իր հաչուին, ինչպէս կ'ընէին միւսները։ Բաղդատմամբ անոնց՝ շարժելու ամէն ազատութիւն ունէր ու կը վայելէր կարգ մը առանձնաշնորհումներ որոնք իրեն միջոց կու տային սկսուած պայքարը յաղթականօրէն առաջ տանելու։ Բռնութիւնն ու սպանութիւնը չաւագոյն միջոցներն էին իրեն համար. անոնց չնորհիւ յաջողած էր մէկ քանի սերպիական ու պուլկարական չրջանակներ ամայացընել և սպանութեամբ կամ գաղթականութեամբ անհետացողներուն տեղ հաստատուիլ։ Բ. Դուռը աչք կը գոցէր միշտ, որովհետև իր հաշիւներուն յարմար էր Ալպանացւոց ըրածը։ Երբ Հիլմի փաչա Մակեդոնիոյ ընդհանուր-քննիչ նչանակուեցաւ, Համիտ մասնաւոր կերպով յանձնարարեց որ բարենորոգումները չտարածեն նաև Ալպանիոյ չրջանակներուն մէջ։ Իր եւրոպական առացուածքներուն միջնաբերդը զերծ պահել կ'ուզէր տէրութեանց միջամտութեան փորձանքէն։ Եւրոպացին ասկայն, եթէ ոչ բանակարգութեան անունով, գոնէ ուրիշ նպատակներով ոտքը անկէ դուրս չէր հաներ, հակառակ Համիտի բռնանդակ ճիգերուն։ Աւստրիա և Իտալիա յայտնապար կը գործէին Ալպանիոյ մէջ, իրենց ազդեցութեան չրջանակներ ստեղծելով,—բուն բառով՝ ապագայ գրաւման ճամբան հարթելով։ Վերջէն՝ անոնց միացած էր նաև Ռումանիա, երբ Մակեդոնիոյ Ուլահները սկսած էին Ցոյներուն հետ ընդհարիլ։ Աբդուլհոլո Մարկարիթիի առանդուն բլօգականտը յաջողած էր Ալպանացիները չահիլ Ուլահ դատին,

և անոնց աջակցութեամբ չարունակել իր կատաղի պայքարը հէյլէն յաջակնութեանց ու չէթէներուն դէմ։ «Ատուած ազգերը կրօնքէն առաջ ստեղծած է»։ կ'ըսէր Մարկարիթի, հաստատելու համար թէ Ուլահներն ու Ալպանացիք, հակառակ կրօնքի տարբերութեան, նոյն Պեզազանաններու սերունդն են, մինչդեռ Յոյները եկուոր տարրեր՝ որոնք յափշտակել կ'ուզեն իրենց, — Ուլահներուն և Ալպանացւոց, — օրինաւոր ժառանգութիւնը եղող հողերը։ Ալպանացիք, այս դրդումներէն ազդուած, տակաւ առ տակաւ սկսան ատել Յոյն տարրը։ Ռումէն կառավարութիւնը իր կողմէ չանք չխնայեց ատոր համար. Ալպանական քօմիթէ մը կազմուեցաւ Գուքրէչի մէջ, ուր ալպանական վարժարաններ բացուեցան և ալպաններէն լրագիրներ սկսան հրատարակուիլ. Ռումէն կառավարութիւնը նիւթապէս կը նպաստէր այս բոլոր ձեռնարկներուն։ Այսպէսով քիչ առ քիչ կազմուեցաւ մշակուած սերունդ մը, և մարմին առին անկախութեան յոյսեր, որոնք բոլորովին արդարդուեցան երբ ծագմամբ Ալպանացի բայց վերջէն ռումանացած նշանաւոր ազնուական ընտանիքի մը՝ Կիքաներու պետը, իշխան Ալպէր Կիքա, ինքզինքը թեկնածու հռչակեց ալպանական գահուն։ Իշխանը իր յայտարարութիւնները կը ստորագրէր յանուն «Ալպանական խորհրդարանին և ալպանական վերածնութեան ազգային քօմիթէին»։ Մինակ թեկնածուն չէր սակայն ալպանական գահուն. Սպանիացի մը՝ Պ. Ալատրօ Քասթրիօթա, գինիի մեծահարուստ վաճառական, և Իտալացի մը՝ Ճիօվաննի Քասթրիօթա Սքանտէրպէկ, մարքիզ Սվէօթայի, նոյնպէս Ալպանիոյ գահուն իրաւատէր կը հռչակէին ինքզինքնին, երկուքն ալ այն առարկութեամբ թէ նշանաւոր ալպանացի հերոս Իսքէնտէր պէյի (Ժօռժ Քասթրիօթիի) սերունդէն են։ Կը հաւաստեն նոյն իսկ թէ Հայ մըն ալ կար Ալպանիոյ գահուն թեկնածու։

Աւելի կամ նուազ խնդրական այս թեկնածուներուն դէմ Քրիստոնեայ Ալպանիան կրնար հանել իսկական բնիկ իշխան մը, Միրտիթներու պետ Բրինք փաշա Պիպ-Տօտան։ Միրտիթները Վերին Ալպանիոյ լեռներուն վրայ բնակող զարհուրելի կէկա ցեղին մէկ ճիւղն են, բովանդակ Ալպանիոյ ամէնէն ազգատ տարրը, և հաստատուած են Շքոտրայի հարաւ-արեւելեան նկարչագեղ հովիտներուն մէջ, իրենց կեդրոն ունենալով Օրօզի գիւղը, ուր կը նստի հոգեւոր պետերնին՝ «Թագակիր Արքան», - ինչպէս կը կոչեն զայն։ Անկախութեան պահանջը, վաղընջուց սովորութեանց հաստատմութիւնը և հայրենի հողին սէրը իրենց քով աւելի զօրաւոր են քան Ալպանիոյ ուրիշ ո՛և է մէկ ցեղին մէջ։ Ամէնքն ալ կաթոլիկ են (իրենց նախնիքը դարձած են Օրթոտոքսութիւնէ), և Պապութիւնն ու Իտալիա ամէն ճիգ կը թափեն զանոնք իրենց ազդեցութեան տակ պահելու համար։ Բայց ո՛չ Վենետիկցի Ֆրանչիսկեանները որոնք անոնց մէջ կը քարոզեն, ոչ ալ Աւետարանին չնորհքը կրցած են զանոնք հրաժարեցնել «Լեռներու օրէնք»էն, զոր Իսկէնտէր պէյի հերոս ընկերը՝ Լէք Տուքաքինին հաստատած է երբեմն, նախնի լեռնականներու սովորութեանց համաձայն։ Կաթոլիկութեան ձեւակերպութիւններն ու արարողութիւնները կը յարգեն թէև, բայց երբեք չեն ըմբռնած անոր բնազանցական արժէքն ու ընկե-

բային նշանակութիւնը։ Աւելի խորապէս կը յարգեն իրենց հրացանն ու հնաւանդ սովորութիւնները. իրենց համար ալ արիւնի հաշիւը պէտք է անպատճառ արիւնով մաքրուի։ Թագակիր Աբբան կ'ընտրուի Պապէն և ինք կ'ընտրէ իր թեմերուն քահանաները, — գրեթէ միշտ նոյնքան ոգէտ որքան հօտը։ 130,000 կաթոլիկ Ալպանացիներու մէջ (*) 15,000 հոգի են, բաժնուած հինգ պայրաղներու, — Օրօվի, Սբաքքի, Քիւմէնի, Տիպրի, Բարիտի, — որոնցմէ առաջին երեքը կը կազմեն քուն Միրտիթներու երկիրը. պատերազմի ժամանակ՝ Ալէսիոյ հինգ պայրաղները կը միանան Միրտիթներուն. Տիաքովայի չրջակաները բնակող 2000 լեռնականներ ալ կը հպատակին անոնց պետին։ Հիւսիսի Օրթոդոքս և Արեւելքի Իսլամ զանգուածներուն մէջ գրեթէ կորսուած այդ սակաւաթիւ ժողովուրդը տակաւին, միշտ խոշոր դեր խաղացած է Պալքաններու մէջ՝ լոկ իր կամոլիկութեան պատճառաւ. Եւրոպայի Կաթոլիկ տէրութիւններէն Իտալիա, Աւստրիա և Ֆրանսա իրենց մասնաւոր հոգածութեան ու պաշտպանութեան առարկան դարձուցած են այս ցեղը, և առաւելապէս այդ տէրութեանց հովանաւորութեան շնորհիւն է որ անիկա կրցած է գրեթէ բառարձակ անկախութեան տէր ձեռք։ Միրտիթները չատ մը տոհմերու բաժնուած են. դիւղերու ծերերը ընտրովի կ'անդամակցին Խորհուրդի մը որ «վեռներու օրէնք»ին համեմատ կը կարգադրէ անհամաձայնութիւնները։ Պայրաղներու պետերը (Պայրագտարները) կը կազմեն վերին խորհուրդը, որուն կը նախագահէ գերագոյն պետը, ժառանգական իշխանը, որ Միրտիթ տոհմերուն վրայ նահապետական հեղինակութիւն մը կը պահէ, և որուն աղդեցութիւնը տարածուած է նաև Հիւսիսային Ալպանիոյ մեծագոյն մասին վրայ։ Թուրքերը չէին ուզած իրենց տիրապետութիւնը արմատացնել այս ժողովուրդին մէջ, որ Գարատաղցիներուն պէս միայն հրազէնի և աւելի հարուածներ կրնար ընծայել իրենց, և ազատ թողած էին անոնց իշխանը. այս վերջինը կը պատկանէր Տօտա ցեղին և ուղղակի կը տերէր Միր-

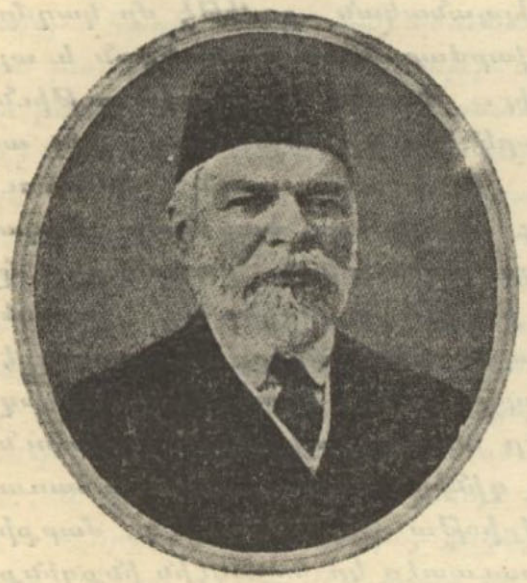

ԻՍՄԱՑԻԼ ՓԷՄԱԼ ՊԷՑ

(*) Ալպանիոյ մէջ երբեք մարդահամար չէ կատարուած, բայց ընդհանրապէս ամբողջ Ալպանացւոց թիւը կը նկատուի մօտաւորապէս մէկուկէս միլիոն։ Կաթոլիկ Ալպանացիները 115,000 են Շքօտրայի վիլայէթին մէջ, 12,000 Փոսօվայի (Սկիւպ) վիլայէթին և 3000 Եանեայի վիլայէթին մէջ. գրեթէ ամէնքն ալ պահած են Արեւելեան Եկեղեցիին յատուկ ծէսեր։ Եպիրոսի մէջ Հելլէնականութեան հետ մշտական շփման մէջ գտնուող բազմաթիւ Ալպանացիները Օրթոդոքսութեան կը հետևին. Շար Տաղի հիւսիսային կողմն ալ կը գտնուին Օրթոդոքս Ալպանացիներ, որոնք էապէս Սերպ են, և ալպանացած՝ լոկ Իսլամ Ալպանացիներու բռնութիւններէն ձողոպրելու համար։ Հայաստանի Փիւլտերուն մէջ ալ կար մնաց մը որ Հայ էր և առ ահի քրդացած։

թիթներու համբաւաւոր օրէնսդիրէն՝ Լէք Տուքատկինէն. առաջին Տօտա իշխանը եղաւ Մարքօ Կիօն, իսկ ամէնէն նշանաւորը՝ Լէք-Լի (Աղեքսանդր Սև) որ Շքօտրայի Մուսթաֆա փաշային հետ Ցոյներուն դէմ կռուելով սպաննեց Ցունական ապստամբութեան ամէնէն հերոսական մարտիկներէն մէկը՝ Մարքօ Պօցարիսը, Միսօլօնկիի պաշարման մէջ. վերջէն, նոյն Մուսթաֆա փաշային հետ ապստամբեցաւ, և երբ փաշան սպաննուեցաւ Բէրլէբէի մէջ, ինք Շքօտրան պաշտպանեց Թուրք բանակներուն դէմ։ Արդի իշխանին հայրը՝ Պիպ-Տօտա, 2000 մարդոց-մով Գարաատաղցիները հանդարտ պահեց Ղրիմի պատերազմին ժամանակ, և Թուրքերուն օժանդակող Ֆրանսական բանակին հրամանատար Մարա-Ջախա Բէյլիսիէի առաջարկութեան վրայ. Սուլթանը փաշայութեան տիտղոսով վարձատրեց զայն։ Երրոր մեռաւ, զաւակը հազիւ ինը տարեկան կար. իրեն կտակակատար կարգած էր Ֆրանսացի հիւպատոս մը, որուն միջամտութեամբ կիքաներու գահուն խնամակալ եղաւ իր եղբօրորդին՝ Տօնէն, որ սակայն դաւաճանեց իր հայրենիքին։ Շքօտրայի կուսակալ Էսատ փաշա իրեն յոյս տուած էր իր խնամակալութիւնը մշանջենաւորելու, պայմանաւ որ հրաժարի իշխանութեան տիտղոսէն և ընդունի Գայմագամի հանգամանքը, ինչ որ զայն օսմ. պարզ պաշտօնատարի մը աստիճանին կ'իջեցնէր։ Տօնէի հաւանութեան վրայ, Թուրք պինուորներ գրաւած էին երկիրը և Բ. Դուռն ալ ընդունած էր Միրտիթներու դարաւոր առանձնաշնորհումները։ Սակայն Ֆրանսական դեսպանին միջամտութեան վրայ չուտով Էսատ փաշա հրաման ստացած էր պինուորները ետ քաշելու և Միրտիթ ժողովուրդը հանդիսատ ձգելու։ Այդ միջոցին՝ քուն գահակալը, Բրինք-Տօտա (արդի իշխանը) Պոլիս կ'ապրէր Ֆրանսայի նիւթական աջակցութեամբ։ 1876ի տագնապին առթիւ միայն Շքօտրա անցաւ և անկէ ալ Պէրլին, ուր յաջողեցաւ նուիրագործել տալ իր երկրին անկախութիւնը, պաշտպան տէրութեանց աջակցութեամբ։ Միևնոյն ժամանակ նուիրագործուեցան նաև Ֆրանսայի և Աւստրիոյ պաշտպանութեան իրաւունքը Միրտիթներուն վրայ(*)։

1879ին՝ Միրտիթներն ալ մաս կազմեցին Ալպանական Դաշնակցութեան, և իրենց մասնակցութիւնը այն աստիճան վրդովիչ գտնուեցաւ որ Համիտ սկսաւ վախնալ թէ պատճառ կը դառնան Ալպանիոյ անջատման։ 1880 Դեկտեմբեր 13ին՝ Տէրվիշ փաշա, անշուշտ Պալատէն եկած հրամանի մը վրայ, տեսակցութեան պատրուակով Բրինք Պիպ-Տօտան իր մօտ կանչել տուաւ և ձերբակալելով աքսոր ղրկեց Քասթէմունի. քիչ ետքը՝ իշխանը փոխադրուեցաւ Պոլիս, և Համիտ, իր սովորութեան համաձայն, մեծ պատիւներու առարկայ դարձուց զայն. 1888ին՝ Լիբանանի կուսակալ կարգեց, 1905ին ալ Ֆէրիգութեան բարձրացուց և իր թիկնապահներուն մէջ առաւ, բայց միշտ մերժեց զայն երկիրը վերադարձնել։ Միրտիթները

(*) Այդ իրաւունքին վրայ հիմնուելով, Աւստրիա Ալպանիա կը դրկէր խումբ խումբ միսիոնարներ որոնք կրօնքէ աւելի իր քաղաքական ազդեցութիւնը կը ծաւալէին Բազմաթիւ ալպանացի տղաք, աւստրիական կառավարութեան ծախքով, կ'ուսանէին Վիեննայի մէջ։

անընդհատ պահանջեցին իրենց իշխանը, և երբեք թոյլ չտուին որ Դրան կողմէ նշանակուած գայմագամները իրենց երկիրը մտնեն։ Այս պատճառաւ, մշտապէս ըմբոստ մնացին։ Իրենց պետերը, հակառակ անոր որ ապստամբական վիճակի մէջ էին, անվախ կը շրջէին ամէն կողմ. յաճախ Շքօտրայի իշխանութիւնները անոնցմէ մէկ երկու հոգի ձերբակալելով կը բանտարկէին, բայց ահա յովանդակ Միրտիթ ժողովուրդը ոտքի կ'ելլէր, կը բռնէր ճամբաները և կ'արգիլէր անցուդարձը. եթէ Դուռը զինուոր ղրկէր, ֆրանսական դեսպանատունը իսկոյն ետ կանչել կուտար արշաւախումբը. ճարահատ՝ կառավարութիւնը կը ստիպուէր արձակել բանտարկեալները։ Բրինձ Պիպ-Տօտա մինչև 1908ի յեղափոխութիւնը՝ իբր աքսորական ապրեցաւ Թասթէմունի. շատ նրբացած, զրասէր և գեղարուեստի սիրահար մարդ մըն է, խորապէս տեղեակ դասական և ժամանակակից ֆրանսական գրականութեանց։ Աքսոր գտնուած միջոցին, իր եղբօրորդիներէն մէկը՝ Դրան հետ համախորհուրդ՝ աշխատած է ձեռք անցընել իշխանական հեղինակութիւնը, բայց չէ յաջողած. ի բացակայութեան իշխանին՝ անոր տեղը բռնած էր միշտ հոգեւոր պետը՝ Օրոզիի Թագակիր Արքան, Գեր. Իրիմօ Տօքքին, ազատախոհ ու զարգուն եկեղեցական մը, որ բաւական ժամանակ ապրած է Ամերիկայի մէջ, երբ Համիտի կասկածները զինքը ստիպած էին հեռանալ իր ծննդավայրէն։

Երբ պայթեցաւ 1908ի յեղափոխութիւնը, արդէն իսկ ազգային շարժում մը սկսած էր Ալպանիոյ մէջ։ Նոյն տարուան գարնան՝ Թօսքաններու շրջանակին մէջ՝ Արկիրօքաստրօի և Շիմարայի կողմերը երեւան եկած էին բազմաթիւ խումբեր, որոնք Իսկէնտէր Պէյի պատկերը, ինչպէս նաև ալպանական զինանշանով (երկգլխանի արծիւով) կնքուած յայտարարութիւններ կը ցրուէին։ Շարժման գլուխը կը գտնուէին Իսլամները, իրենց ազակից ունենալով Մակեդոնացի Ուլահներ։ Ապստամբութեան նպատակ չկար ուղղակի Թուրք կառավարութեան դէմ. կազմուած խումբերը առաւելապէս կը նեղէին Նոյն տարրը և զայն կը բռնադատէին «ալպանանալու»։ Նոյները կը կասկածէին թէ այդ շարժումը աւստրիական կամ պուլկարական էնթրիկներու հետեւանքն է, հիմնուելով ալպանական Տրիփա թերթին վրայ, որ ալպանո-սլաւ միութիւն մը կը քարոզեր, իսկ շարժումը վարողները կը յայտարարէին թէ պարզապէս ալպանացի տարրին Թուական քանակութիւնը հասկնալ կ'ուզեն։

Իտալական և աւստրիական էնթրիկներ որոնք միշտ իրարու կը բաղխին, բրօբականտ կաթոլիկ կղերին և յոյն, սերպ ու պուլկար օրթոտոքս քահանաներուն, ամերիկացի աւետարանական միսիոնարներու գործունէութիւն, գահակալելու անհամբեր թեկնածուներու մեքենայութիւններ, ռումանական և պուլկարական խաղեր, ամէն ազգէ հրոսախումբեր մահկեդոնական սահմաններուն վրայ,—ահա այս խառնակ դրութեան մէջ կը գտնուէր Ալպանիա՝ երբ 1908ի յեղափոխութիւնը ծագեցաւ։ Գիտէնք արդէն թէ ինչպէս Ժէօն-Թիւրքերը յաջողեցան Ջուրը ձգել Ֆէրիզովիքի ալպանական գումարումը որով Շէմսի փաշա կ'ուզէր խեղդել յեղափոխական շարժումը։ Ալպանացիները հակառակ էին բարեկարգութեանց.

Ժէօն Թիւրքերը անոնց հայրենասիրութիւնը գրգռեցին՝ բացատրելով Բէ-
վալի տեսակցութիւնը, որուն հետեւանքը պիտի ըլլար օտար միջամտու-
թիւն Կայսրութեան գործերուն մէջ. ատով կրնային վտանգուիլ նաև
այն առանձնաշնորհումները զորս Ալպանացիք կը վայելէին, և որոնցմէ
չէին կրնար հրաժարիլ: Յայտնեցին նաև թէ լոկ Սահմանադրութիւնը
կրնայ այդ վտանգը հեռացնել ու անխախտ պահել իրենց առանձնաշնոր-
հումները: Այդ յոյսով է որ Ֆէրիզովիքի մէջ գումարուած Ալպանացի-
ները այժ տուին յեղափոխութեան և անոր յաջողութիւնը դիւրացուցին,
առանց մոքերնէն անցընելու թէ իրենց ազակցութեամբ հաստատուած
Բէժիմէն պիտի ստանային ծանրագոյն հարուածը որ երբեք տրուած ըլ-
լար իրենց: Բացի Միրտիթներէն որոնք վերապահ ընթացք մը բռնած
էին, քովանդակ Ալպանիա պնդկարագրելի խանդավառութեամբ ողջունեց
Սահմանադրութիւնը. Վերին Ալպանիոյ մէջ՝ քանի օր անընդհատ հրացա-
նի հարուածներ գոռացին ի պատիւ Նոր Բէժիմին, և ընդհանուր պհապոյով
մը կարգադրեցին բոլոր արիւնի հաշիւները:

Սակայն առաջին օրերէն իսկ յայտնի եղաւ թէ Ժէօն-Թիւրքերն ու
Ալպանացիք որքա՜ն տարբեր կ'ըմբռնեն այն մխիթարնոյն Սահմանադրութիւնը,
որուն հաստատութեան համար մարտնչած էին ձեռք ձեռքի: Մինչ-
դեռ Ժէօն-Թիւրքերը, Պոլսոյ ու Սելանիկի մէջ կը քարոզէին թէ
այլևս Թուրք չկայ, Պուլկար չկայ, Հայ Յոյն կամ Ալպանացի, Քրիս-
տոնեայ կամ Մահմէտական չկայ, այլ միայն Օսմանցիներ կան, Սուլթա-
նին և Սահմանադրութեան հաւատարիմ ու հաւասար անոնց առջև, ան-
դին, Թիրանայի և Էլպասանի մէջ գումարուած ազգայնական Ալպանա-
յիներ կը հռչակէին թէ ալպաներէնը պէտք է պաշտօնական լեզու դառ-
նայ Ալպանիոյ մէջ, կը պահանջէին որ զուտ ալպանական վարժարաններ
բացուին և Սօֆիա տպուած ալպաներէն ըրօթականի դիրքեր կը տարա-
ձէին: Նոյեմբերին, Սելանիկի Ալպանական Ընկերային հրաւէրով, Սելանի-
կի, Մանասթըրի, Քօսովայի և Եանեայի վիլայէթներուն խլամ ու քրիս-
տոնեայ Ալպանացիները համաժողով մը գումարեցին Մանասթըրի մէջ,
ալպանական այբուբենի մը ընտրութեան համար: Երկու կարծիք ունէին
Համաժողովին անդամակցողները. մէկ մասը կը պահանջէր պահպանել
արդէն իսկ գործածութեան մէջ եղող լատինական այբուբենը. իսկ միւս
մասը կ'առաջարկէր ընդունիլ արաբականը: Յաղթանակը առաջիններուն
մնաց, որովհետեւ արաբական այբուբենը չէր կրնար արտագրել կարգ մը
հնչիւններ: Միտհադ պէյ, Եղբօրորդի ալպանացի նշանաւոր բառագիր
Սամի պէյի, Համաժողովին որոշման վրայ ակաւ լատինական տառերով
ալպաներէն լրագիր մը հրատարակել: Օգոստոս 26ին, միջադէպ մը բո-
լորովին արեց այն կասկածները որոնք տակաւ մարմին կ'առնէին Նոր Բէ-
ժիմին նկատմամբ: Ժէօն-Թիւրք ղինուորական մը, հարիւրապետ Ռեսաիմ
պէյ, միթինկի մը մէջ յայտարարած ըլլալով թէ այլևս բոլոր Բայանները
Օսմանցի են, ալպանացի ազգայնական հրապարակագիր Տէրվիշ Հիմա պէյ
ընդմիջեց անոր խօսքը, ըսելով. «Ալպանացիները լոկ Ալպանացիներ են.
այն ատեն միայն ինքզինքնին գոհ պիտի նկատեն, երբ ազատ ըլլան ազատ

Ալպանիոյ մէջ, իբր մաս Սուլթանին գերիշխանութեան տակ անկախ հռչակուած Պալքանեան Պետութեանց Դաշնակցութեան»: Յաջորդ օրը՝ Տէրվիշ Հիմա ձերբակալուելով տարուեցաւ Սելանիկ:

ՁՄԵՐՈՒԿԻ ՔԷՅՖԸ

Պուլկար սպաներ իրենց ծարաւը կը յագեցնեն

Բրինք փաշայի աքսորէն դարձը՝ 1908 սեպտեմբերին, առժամապէս հանդարտեցուց մտքերը: Միրտիթներու իշխանը Սելանիկի մէջ երկարօրէն տեսակցած էր Ժէօն-Թիւրք Քոմիթէին պետերուն հետ և Ալպանիա կը դառնար Նոր Րէժիմին ճանաչողութիւնը դիւրացնելու մտքով: Երբ հա-

բիւրապետ Քեազիմ պէյի և ուրիշ սպաներու հետ իր երկիրը մտաւ, բոլոր արու Միրտիթները անվերջ հրացանաձգութեամբ և խանդավառ աղաղակներով ողջունեցին իրենց իշխանը։ Բրինք փաշա մերժեց Քեազիմ պէյի կողմէ իրեն առաջարկուած գայմագամութեան տիտղոսը, հասկցնել ուզելով որ կը փափաքի անվթար պահել իր երկրին անկախութիւնն ու իր իշխանի հանգամանքը։ Բայց իրեն ընկերացող սպաներուն բաղձանքը գոհացուց, իր ժողովուրդին երդում ընել տալով Սահմանադրութեան վրայ։ Միրտիթներն ալ պեսայով մը որոշեցին մոռնալ իրենց արիւնի հաշիւները մինչև յաջորդ տարուան Աւագ Ուրբաթ օրը։ Կարճ ժամանակուան մէջ՝ իշխանին ազդեցութիւնը սկսաւ տարածուիլ բոլոր շրջակաները· ոչ միայն Կաթոլիկ Ալպանացիները, այլ Իսլամներն ալ, իրենց անհամաձայնութեանց կարգադրութեան համար կը նախընտրէին իրեն դիմել քան Օսմ. Իշխանութեանց։ Կեդրոնը սկսաւ վախնալ որ Բրինք փաշա Պիպ-Տօտա կը յաջողի իր իշխանութեան տակ համախմբել բովանդակ Վերին Ալպանիոյ ցեղերը։ Նոյեմբերին, Պոլսոյ Համալպանական Քօմիթէն, Իթթիհատի դրդմամբ, ալպանացի ժողովուրդներուն կոչ մը ուղղեց երբեմնի Ալպանական Դաշնակցութիւնը վերակազմելու՝ Սերպիոյ և Գարատաղի խլրտումներուն դէմ պայքարելու պատրուակով։ 3000 Իսլամ Ալպանացիներ արձանագրուեցան իսկոյն, սակայն Կաթոլիկները ձեռնպահ մնացին։ Դեկտեմբերի խորհրդարանական ընտրութիւնները ա՛լ աւելի ցրտացուցին այս վերջինները· հակառակ անոր որ իրենք բազմաթիւ էին իրենց շրջանակներուն մէջ, երկու Իսլամներ երեսփոխան ընտրուեցան։ Անոնց դժգոհութիւնը բառնալու համար՝ Քօմիթէն դեկտեմբերի վերջերը պատուիրակներ ղրկեց Շքոտրա, Սահմանադրութիւնը ծանօթացնելու համար· անոնցմէ հօճա մը, յայտարարած ըլլալով որ կառավարութիւնը կրօնական իրերու մէջ չէզոք պիտի մնայ և նոյն յարգանքին առարկայ պիտի դարձնէ Գուրանն ու Աւետարանը, ատուեցաւ միանգամայն թէ՛ Իսլամներուն և թէ Քրիստոնեաներուն կողմէ։ Քիչ ետքը, Պէտրի փաշա որ Շքոտրայի կուսակալ կարգուած էր 1909 յունուարին, բաւական նպաստակայարմար ծրագիր մը մշակեց Ալպանիոյ համար, և ոճիրներու առաջքը առնելու մտքով արգիլեց քաղաքներու մէջ զէնքով պտտիլը· իր ծրագիրը սակայն, Թրքական այնքա՜ն աղուոր ծրագիրներու պէս, թուղթի վրայ մնաց։

Վրայ հասաւ Մարտ 31ի յետադիմական շարժումը։ Հօճաներ աշխատեցան ալպանացի ժողովուրդը գրգռելու Ժէօն-Թիւրքերուն դէմ, բայց չյաջողեցան· լեռնցիները մնացին անտարբեր, նկատելով որ իրենց սովորութեանց և առանձնաշնորհումներուն դպչող չկար· Ժէօն-Թիւրք Կառավարութիւնը տակաւին խիստ միջոցներ ձեռք առած չէր Ալպանիոյ մէջ։ Բրինք փաշա նոյնպէս հաւատարիմ մնաց Սահմանադրութեան, և Շքոտրայի մէկ քանի յետադիմական Իսլամ պէյերուն լուր ղրկեց որ եթէ անդերնուն երեւան, զիրենք «գորտերու պէս լճին մէջ պիտի թաղէ»։ Բայց Համիտի գահընկեցութիւնը, ինչպէս նաև շարժումին մասնակցող ալպանացի զինուորներու կախաղան հանուիլը շատ սուր դժգոհութիւն մը ա-

ռաջ բերին Ալպանիոյ մէջ։ Համիտ միշտ իր չնորհներուն առարկայ դարձուցած էր լեռնականները, որոնց մօտ չատ մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելէր։ յետոյ, կախաղան հանուողներուն մէջ կը գտնուէր Քրանիացի Խալիլ պէյը, նոյնպէս ժողովրդական դէմք մը։ Ճքօտրա մանաւանդ որ յետաշրջութեան օճախն է, բողոքի չատ բուռն ցոյցեր ըրաւ, և այդ ցոյցերը աւելի ծանրակչիռ դարձան, երբ Պէարի փաչա ցեղապետները կանչելով ծա-

ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՓԱՇԱՅԻ ՄԷՋ
Առաջին քրիստոնեայ գերեզմանները աշխարհակալուած հողին վրայ

նոյց թէ մարդահամարի պիտի ձեռնարկուի։ Քրիստոնեայ Ալպանացիները ականջ չկախեցին, իսկ Իսլամները, որոնք հասկցած էին թէ զինուորական պարտադիր ծառայութիւն ու նոր տուրքեր հաստատելու համար կ'ուզուի մարդահամար կատարել, իրենց կրօնակիցներուն անունով մերժեցին համակերպիլ։ Փաչան յորդորեց զանոնք որ օրէնքին հնազանդին, յուսադրելով թէ իրենց հնազանդութեան վրայ թերևս կարելի ըլլայ թոյլատու բարեփոխումներ մտցնել անոր մէջ։ Ճքօտրա համախմբուած իսլամ պէյերէն մաս մը հնազանդելու կողմն էր, բայց միւս մասը, հօճաներու դրդումներէն գրգռուած, յայտարարեց թէ հրացանի հարուածներով պիտի ընդունի մարդահամարի պաշտօնեաները։ Այս անհաչտ հատուածը իսկոյն լուր ղրկեց Բրինք փաչայի, խնդրելով որ գայ իրենց գլուխը անցնի Կառավարութեան դէմ մաքառելու համար, սակայն Միրտիթներու պետը, ինքնին խաղաղասէր մարդ, չուզեց շեղիլ իր հաւատար-

մութեննէն։ Հակառակ սակայն իր ձեռնպահութեան, շարժումը միշտ աւելի մեծ համեմատութիւններ կը ստանար։ Պէտրի փաշա Շքօտրայի ամրոցներուն թնդանօթները դարձուց քաղաքին Իսլամ թաղերուն դէմ. հօճա մը և ազդեցիկ պէյ մը ձերբակալուեցան, ու միւսները զէնքը վար դրին։ Միենոյն ատեն՝ Սքիւթարի կաթոլիկ ցեղերը՝ իրենց հոգևոր պետին միջոցաւ աղերսագիր մը ներկայացնելով կը յայտնէին թէ իրենք պատրաստ են զինուորական ծառայութեան և տուրք ալ կը վճարեն, եթէ միեւնոյնը ընեն նաև Իսլամները, պայմանաւ սակայն որ Նոր Րէժիմը լոկ անուն մը չըլլայ, այլ հիմնական բարեփոխումներ մտցնէ իրենց կեանքին մէջ. իրենք կը պահանջէին Պէօյիւք պաշիներու և Սէրիքէրներու դրութեան ջնջումը, երկու կրօնքներու անհաւասարութիւնը բառնալու համար, ու նաև իրաւունք իւրաքանչիւր ցեղի՝ իր դատաւորները ընտրելու։ «Իսկ եթէ, կը յարէին, նոր անունի մը տակ դարձեալ Հին Րէժիմն է որ պիտի շարունակուի, կը նախընտրենք պահպանել մեր առանձնաշնորհումները»։

Եպիրոսի մէջ ալ կացութիւնը լաւագոյն բան մը չէր։ Սահմանադրութեան առաջին օրերու եղբայրութեան երդումներն ու ցոյցերը մոռցուած էին արդէն. Յոյները դարձեալ սկսած էին ատել Իսլամները, խորհրդարանական ընտրութիւնները պատճառ եղան որ բոլորովին չեչտուի իրենց անմիաբանութիւնը։ Յոյները կը յուսային հինգ երեսփոխան ունենալ, բայց միայն երեք հատ յաջողեցան ընտրել (*) մինչդեռ Իսլամները սակաւաթիւ ըլլալով հանդերձ, ունեցան չորս երեսփոխան։ Իսլամ Ալպանացիները չուտով պատասխանեցին Յոյներուն թշնամութեանց, և խռովութիւնները վերսկսան երբեմնի թափով. տեղ տեղ՝ յոյն չէթէներ կը յայտնուէին։ Մարտ 31ի դէպքերը և անոնց հետեւանքը եղող չփոթ վիճակը տարակոյս չկայ որ բոլորովին պիտի սաստկացնէին այս վէճերը։ Իսմայիլ Քէմալ պէյ, Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի Պոլիս մտնելէն վերջ փախած էր Քորֆու, և անկէ ալ անցած էր արեւմտեան Եւրոպա, ու կը շարունակէր հեռուէն գրգռութեան մէջ պահել իր կուսակիցները։ Աւելի ետքը պիտի դառնար Եաննա, ուր մեծ ազդեցութիւն կը վայելէ և ուրկէ պիտի վարէր Եպիրոսի ու Ալպանիոյ շարժումները։ Մայիսին՝ գլուխ վերցնելու կարգը եկաւ Թօսքաներուն, որոնք Թէբէլէնի մէջ համաժողով մը գումարելով իրենց պահանջումները ներկայացուցին Ժէօն-Թիւրք կառավարութեան, որուն հետ այլեւս ընդմիշտ անհաշտ պիտի մնային։ Մէկ կողմէ իրենց տարամերժութիւնը, և միւս կողմէ Յոյներու թշնամութիւնը՝ շատ մեծ դժուարութեանց մատնեցին Թուրք պաշտօնատարները. ասոնք հազիւ թէ քաղաքներու մէջ քիչ շատ հեղինակութիւն կրնային պահել։

Մանասթըրի վիլայէթին մէջ նոյն բանը. լատին տառերու գործածութեան հարցը կը շարունակէր մտքերը յուզել. Ժէօն-Թիւրքերը հակառակ էին ատոր, բայց Իթթիհատի Ալպանացի անդամները, Մանասթըրի

(*) Ասոնցմէ երկուքը Եաննայէն էին։ Յոյն քուէներու շնորհիւ երեսփոխան ընտրուեցաւ նաև Իսմայիլ Քէմալ պէյ, որ կուսակից էր ալպանեւյոյն համաձայնութեան մը։ Ինչպէս յայտնի է, Իսմայիլ Քէմալ պէյ, իբր պետ Ահրար կուսակցութեան, կարեւոր դեր մը խաղաց Մարտ 31ի շարժման մէջ։

համաժողովին որոշման հաւատարիմ մնալով, ամէն կարելի բրօբականտ կը մղէին ի նպաստ լատինական տառերու ընդունելութեան: Գործակալներ կը շրջէին ամէն կողմ, կը գրգռէին գիւղերու ժողովուրդը որ զուտ ալպանական վարժարաններ, ինչպէս նաեւ մզկիթներու մէջ ալպաներէնի կիրառումը պահանջեն: Այս բրօբականտին հետեւանքով, Քորիցայի ժողովուրդը վռնտեց իր կառավարիչը. առարկելով թէ Ալպանացի չէ. թէ Քորիցայի եւ թէ Քասթորիայի մէջ կը պահանջէին որ դատավարութիւնները տեղի ունենան ալպաներէնով: Միեւնոյն ժամանակ՝ սերտ մերձեցում մը կը գոյանար մէկ կողմէ Ալպանացիներուն եւ միւս կողմէ ալ Ուլահ ու Պուլկար տարրերուն միջեւ, ընդդէմ Հելլէնականութեան:

Իսկ Հիւսիսային Ալպանիոյ կողմը, Միթրովիցայի, Բրիզրէնտի ու Իբէքի մէջ, իրերը ալ աւելի խառնակ դրութեան մէջ էին: Այնտեղ շարժումը սկսած էր շատ կանուխ, Սահմանադրութեան հռչակումէն գրեթէ ամիս մը ետքը, եւ ունէր յետադիմական բնոյթ: Ղեկավարը՝ Համիտի մարդոցմէն մէկն էր, համբաւաւոր Իսա Պօլաթինը, որ արդէն Ֆէրիզովիքի գումարման մէջ աշխատած էր Ալպանացիները յեղափոխութեան դէմ դարձընելու: Ժէօն-Թիւրքերը, իշխանութեան գլուխ անցնելնուն պէս, որոշած էին «խելքի բերել» զինքը, բայց տակաւին իրենք բանի մը չձեռնարկած, հիւսիսի Ալպանացիներէն կազմուած պատուիրակութիւն մը Սելանիկ իջնելով պահանջեց անխախտ պահել իրենց առանձնաշնորհումները, Եւրոպացի գործակալները հեռացնել (տակաւին չէին մեկնած), Սերպերուն ու ոչ-իսլամներուն զէնք կրելը արգիլել, կանանց դրութեան մէջ փոփոխութիւն չմտցնել, պետական նպաստով ալպանական վարժարաններ պահել, ու վերջապէս՝ վերադառնալ Շէրիաթի օրէնքներուն: Այս պահանջմանց ու Ժէօն-Թիւրք ծրագրին միջեւ տարբերութիւնը շատ մեծ էր անշուշտ: Կեդրոնի կառավարութիւնը հրամայեց Միթրովիցայի զօրաբաժնին հրամանատար Ճավիտ փաշայի որ զինուորական ցոյց մը ընէ լեռներուն վրայ: Ճիշդ առիթն էր Իսա Պօլաթինէն վրէժ լուծելու: Ժէօն-Թիւրքերը որոշեցին անկէ ետ առնել ագարակ մը զոր Համիտ շնորհած էր. ազգին ստացուածքն էր շնորհուածը եւ պէտք չէր որ մասնաւոր անհատ մը օգտուէր անկէ: Նոյեմբերին՝ Ճավիտ փաշա երկու թնդանօթով վաշտ մը զօրք ղրկեց, քանդեց անոր աշտարակը որ Միթրովիցայէն երկու ժամ հեռուն կը գտնուէր ու գրաւեց չիֆթլիկը. Իսա Պօլաթին, վիրաւորուելով, փախաւ Լումայի կողմերը եւ այդ վայրենի լեռներուն վրայ սկսաւ արշաւախումբ մը կազմակերպել, Միթրովիցայի վրայ քալելու համար: Սակայն Ճավիտ փաշա իրեն ժամանակ չթողուց եւ Մարտի վերջերը՝ չորս վաշտ զօրք, երկու գումարտակ ձիաւոր ու 16 թնդանօթ հետը առնելով գնաց այրեց այն գիւղը ուր Իսա Պօլաթին ապաստանած էր. յետոյ քանդեց շրջակաները գտնուող ուրիշ 98 աշտարակներ եւ հրամանագրով մը արգիլեց կեռիքաւոր նոր աշտարակներու շինութիւնը: Իր արշաւախումբին նպատակը ո՛չ այնքան Իսա Պօլաթինը պատժել էր, որքան ծանր հարուած մը տալ այն կազմերու աւատապետներուն եւ անոնց առանձնաշնորհումները սանձել: Նոյն տարուան ամառը Ճավիտ փաշա երրորդ ար-

չաւախումբ մը կազմակերպեց և իր բանակին գլուխը անցած շրջեցաւ Տիաքօվայի կողմերը ու Մալիսորներու (*) երկրին մէջ, պահանջելով թէ զինաթափութիւն և թէ, բացի տասանորդէն, զինուորական ու դպրոցական տուրք։ Օգոստոս 17ին՝ Ֆէրիզովիքի մէջ տեղի ունեցած ալպանական գումարում մը որ նոր տուրքերուն դէմ պիտի բողոքէր, թնդանօթի հարուածներով ցրուեցաւ։ Սեպտեմբերին Ճաւիտ փաշա դարձեալ Լումայի լեռները մխրճուեցաւ, առարկելով թէ այդ կողմերու ժողովուրդը կը մերժէ առանց զէնքի Բրիզրէնտի պազարը իջնել։ Այս անգամ սակայն լեռնականները որոշեցին դիմադրել. կիները, տղաքն ու անկարները Հասի դրկուեցան և բոլոր զէնք կրելու կարող մարդիկը, զէն ի ձեռին դիրք բռնեցին իրենց ապառաժներուն ետին։ Ճաւիտ փաշա բուռն կռիւ մը մղեց և մէկ քանի գիւղեր տապաստակելէ վերջ՝ եղանակին ցրտութիւնը պատճառ բռնելով զինուորները Միթրովիցա քաշեց։ Բոլոր այս արշաւանքներու միջոցին՝ Անատոլցի զինուորները կը գործէին յաւալի ծայրայեղութիւններ. թալան, հրկիզում, լլկում, սովորական դէպքեր էին. ատկէ խոր ատելութիւն մը որ շուտով արձագանգ գտաւ ալպանական սարերուն վրայ. Իպէքէն Տիպրա՝ ամէն մարդ իր զէնքին փարած էր, արեան ծարաւի և վրէժխնդրութեան զգացմամբ զեղուն։ Յայտնի էր որ փոթորիկը ուժի զօրութեամբ պիտի պայթէր երբ ձմեռը անցնէր։

1910ի գարունը այդ սպառնալիքով սկսաւ. ապրիլ ամսուն՝ Ծաքի և Տրէնիցայի կողմերէն 10,000 Ալպանացիներ հաւաքուած էին Բրիշթինայի մէջ. վախ կար որ ընդհանուր ապստամբութիւն մը ծագի։ Մահմուտ Շէվքէթ փաշա, կացութեան ծանրութիւնը զգալով, Ալպանիա գնաց, խորհրդակցեցաւ մէկ քանի պետերու հետ, և Պոլիս դարձին որոշեց ընդհանուր զինաթափութեան ձեռնարկել, ո՛չ միայն Ալպանիոյ, այլ նաև Մակեդոնիոյ մէջ։ Անատոլուէն զինուորներ բերուեցան, և մեծ արշաւախումբ մը, աւելի քան 50,000 հոգի, մտաւ Ալպանիա՝ Շէվքէթ Թօրղուտ փաշայի հրամանատարութեամբ։ Զինահաւաքութեան գործը սկսաւ անագորոյն խստութեամբ ու բռնութիւններով. Իսլամ ու քրիստոնեայ Ալպանացիները, — վերջինները քիչ մը աւելի, — հաւասարապէս տառապեցան դարձան այդ խստութեանց։ Թօրղուտ փաշա որոշած էր կախկրտել քափանդակ Ալպանիան, ամէն կողմ տարածելու համար թուրք զօրութեան սարսափը և վերջ տալու համար երկրին առանձնաշնորհեալ դրութեան, — ինչ որ մեծագոյն սխալներէն մէկը եղաւ Ժէօն-Թիւրք րէժիմին։ Վարչական դրութիւնը որուն կ՚ուզէին ենթարկել Կայսրութեան այդ ըմբոստ մասը, անշուշտ շատ ծափահարելի էր, բայց պէտք էին նկատի առնել նաև հոգեկան և ընկերային վիճակը ու զարգացման աստիճանը Ալպանացի ժողովուրդին. այդ բարեկարգ պայմաններուն հաստատութեան աշխատելէ առաջ պէտք կար տարբեր տեսակէ աշխատութեան մը, մտաւորապէս զարգացման. այնտեղ ալ առաջին քայլը չառած երկրորդ քայլը առին,

(*) Մալիսորները Կաթոլիկ Ալպանացւոց մէկ ճիւղն են, մօտաւորապէս 27000 հոգի, բոլորն ալ լաւ սպառազինուած։

և սա է պատճառը որ բարիք ուզած տեղերնին չարիք միայն առաջ եկաւ (*)։

Բրիւքինայի մէջ, ուր 10,000 Ալպանացիներ հաւաքուած էին, տասը վայտ թրքական զինուորներ պարտուեցան առաջին ընդհարման մէջ և Քօսօվա քաշուեցան՝ ապստամբներուն ձեռքը թողլով թնդանօթներ։

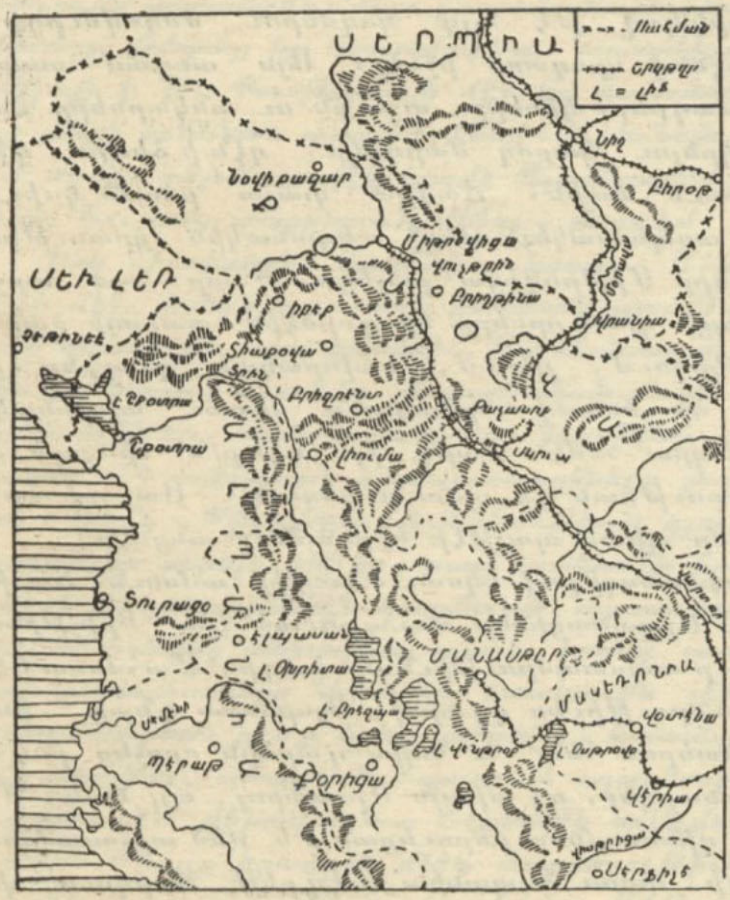

ԱԼՊԱՆԻԱ

Թորղուտ փաշա, չուտով անհրաժեշտ կարգադրութիւնները ըրաւ, ու ճրչմարիտ պատերազմ մըն է որ սկսաւ ապստամբներուն և իր բանակին միջև։ Ալպանացիք զօրեղ դիմադրութեան մը պատրաստուած էին Քաչանիքի կիրճին մէջ։ Թորղուտ փաշա չորս թևի բաժնեց իր բանակը. աջ թեւը կը բաղկանար հետեւակազօրաց չորս վաշտէ, դաշտային թնդանօթներով ու գնդաձիրներով, որոնց կը հրամայէր գնդապետ Շէվզը պէյ։ Կեդրոնը նոյնպէս չորս վաշտ հետեւակազօրքէ կը բաղկանար, թնդանօթներով ու գնդաձիրներով, դեր – գնդապետ Ցէթի պէյի հրամանատարութեամբ։ Ձախ թեւը ունէր վեց վաշտ հետեւակազօրք, նոյնպէս թնդանօթներով ու գնդաձիրներով, որոնց կը հրամայէր գնդապետ Էսատ պէյ։ Իսկ չորրորդ թեւը որուն հրամանատարն էր Օսման փաշա, ունէր երեք վաշտ հետեւակազօրք, ձիաւորներու զօրաբաժին մը և թնդանօթներ։ Ձախ թեւը՝ Բիլօլիի և Նիքօվչէի ուղղութեամբ յառաջանալով, Ալպանացւոց հանդիպեցաւ Նուվիչէլի մէջ. կեդրոնի թևը Կլօվայի և Պէլիկրազայի ճամբով ուղղուեցաւ դէպի Քաչանիք. զոր բուռն ընդհարումէ մը վերջ գրաւեց, կորսընցնելով 2 սպայ և 24 զինուոր. 5 սպայ և 75 զինուոր ալ վիրաւորուեցան. իսկ Ալպանացիք աւելի քան 500 կորուսա տուին։ Քաչանիքի մէջ յաղթական զօրքը ուղղուեցաւ Կիլան, և Մօրօվա-Պալայի մէջ Ալպանացւոց հանդիպելով զանոնք պարտութեան մատնեց, ու գրաւեց

(*) Նոյն բռնական միջոցները, աւելի ահաւոր կերպով կիրարկուեցան նաև Մակեդոնիոյ մէջ, զինահաւաքութեան պատրուակով։

կիան քաղաքը։ Անկէ ետք՝ կռիւը մղուեցաւ Ջերնավօյայի կիրճին չուրջը. այնտեղ 12 000 ապստամբներ ճակատած էին Թուրքերուն դէմ։ Ալպանացիք՝ ընդհանրապէս գէշ զինուած և իրենց միջեւ անհամաձայն, չկրցան կասեցնել Թորղուտ փաշայի բանակը, որ մէթոտիկ եղանակով մը գրաւեց բովանդակ երկիրը, բացի հիւսիսի և հիւսիս-արեւմտեան նահանգներէն։ Պետերը, գլուխնին ազատելու համար, փախան Գարատաղ և իրենց դարաւոր թշնամիին ապաշնորհութեան ապաւինեցան։ Բացատրեցինք արդէն թէ Նիքօլա Թագաւոր ինչպէ՛ս առիթէն օգտուեցաւ, իր ժողովուրդին և Ալպանացւոց միջեւ գոյացնելու համար հաշտութիւն մը, ուրկէ առաջին օգտուողը Գարատաղը պիտի ըլլար։ Պետերուն օրինակին վրայ, հազարաւոր Ալպանացիներ նոյնպէս Գարատաղ անցան. անոնց մէջ կը գտնուէր նաև ալպանական ամբողջ վաչտ մը զոր Շքօտրայի կուսակալը կազմած էր սահմանագլուխի պահպանութեան համար, և որ իրեն հետ տարաւ բոլոր զէնքերն ու կազմածները։ Ջմեռը վերջ տուաւ ընդհարումներուն, որոնք ձիւնհալին հետ պիտի վերսկսէին աւելի ուժգնութեամբ։

Մինչեւ այն ատեն, դեկտեմբերին, բազմաթիւ հազարաւոր զինեալ Ալպանացիներ հաւաքուեցան Տիպրէի լեռներուն վրայ և հետեւեալ պահանջմնագիրը ստորագրեցին՝ կառավարութեան մատուցանելու համար.

1. Ընդհանուր ներում պէտք է շնորհուի քաղաքական յանցանքներու համար դատապարտուած բոլոր Ալպանացւոց.

2. Ուսուցման գործը պէտք է ազատ ըլլայ. կառավարութիւնը պէտք է արտօնէ ազգային լեզուին և այբուբենին (լատինական) գործածութիւնը.

3. Պէտք է վերաբացուին բոլոր ալպանական վարժարանները զորս կառավարութիւնը փակած էր. թերթերու և հրատարակութեանց վրայ դրուած արգելքը պէտք է վերնայ.

4. Կառավարական բոլոր պաշտօնեաները պէտք է Ալպանացի ըլլան.

5. Ալպանական այբուբենը պէտք է գործածուի կառավարութեան կողմէ բացուած բոլոր վարժարաններուն մէջ.

6. Բոլոր գլխաւոր քաղաքներու մէջ երկրագործական և վաճառականական վարժարաններ պէտք է հաստատուին, ուսուցման լեզուն ալպաներէնը ըլլալու պայմանաւ.

7. Ալպանիոյ մէջ հաւաքուած բոլոր տուրքերը պէտք է գործածուին բուն իսկ երկրին պէտքերուն, ճամբաներու, երկաթուղիներու և նիւթական բարգաւաճման նպաստող ուրիշ ձեռնարկներու յատկացուելով.

8. Բովանդակ երկրին մէջ պէտք է հաստատուին երկրագործական դրամատուներ.

9. Կառավարութիւնը պէտք է քաջալերէ օտար դրամագլուխներու մուտքը երկրին մէջ, պայմանաւ անշուշտ որ այդ դրամագլուխները քաղաքական բնոյթ չձեռնայեն։

Այս պահանջումներուն պատասխանը եղաւ նոր արշաւանք մը՝ 1911 Մարտին, Հիւսիսային Ալպանիոյ մնծագոյն մասը ոտքի ելած էր. անոնց մէջ նաև Մալիսորները ամբողջովին. այս վերջիններն զարհուրելի մարտիկներ էին. իրենցմէ մօտաւորապէս 800 հոգի, նախորդ տարուան չարժուձիներէն վերջ Գարատաղ ապաստանած ըլլալով, Սեւ Լերան քնիկ Մա-

լեռներուն օժանդակութեամբ կազմեցին 3000 հոգինոց խումբ մը և Մարտ 28ի գիշերը Թրքական հողը մտնելով գրաւեցին սահմանագլխուն երկայնքը գտնուող բոլոր ամրութիւնները, Թուզլին, Բիքալան, Նար-

Պուլկար լխատար հրոսակներու կայք մը

ղան, Զանօրան և Վրանիան: Յաջորդ օրը, Միրտիթներու մէկ մասը, Տալայի, Կրուտայի, Քասթրաթիի, Հօթիի Ալպանացիները, անոնց կը միանային, ամրացնելով Սալչէ-Քլէմէնթին: Եթէ ամբողջ Միրտիթները ձեռք

ձեռքի տակին Մալիսորներուն հետ, տարակոյս չկայ որ Օսմ. Կառավարութեան վիճակը կը ծանրանար։ Բրինք փաշա նախատահմանուած պետն էր այս շարժման. իր վայելած ժողովրդականութեան շնորհիւ կրնար շատ մեծ ույժեր համախմբել հիւսիսային Ալպանիոյ մէջ, Թուրքերուն դէմ.

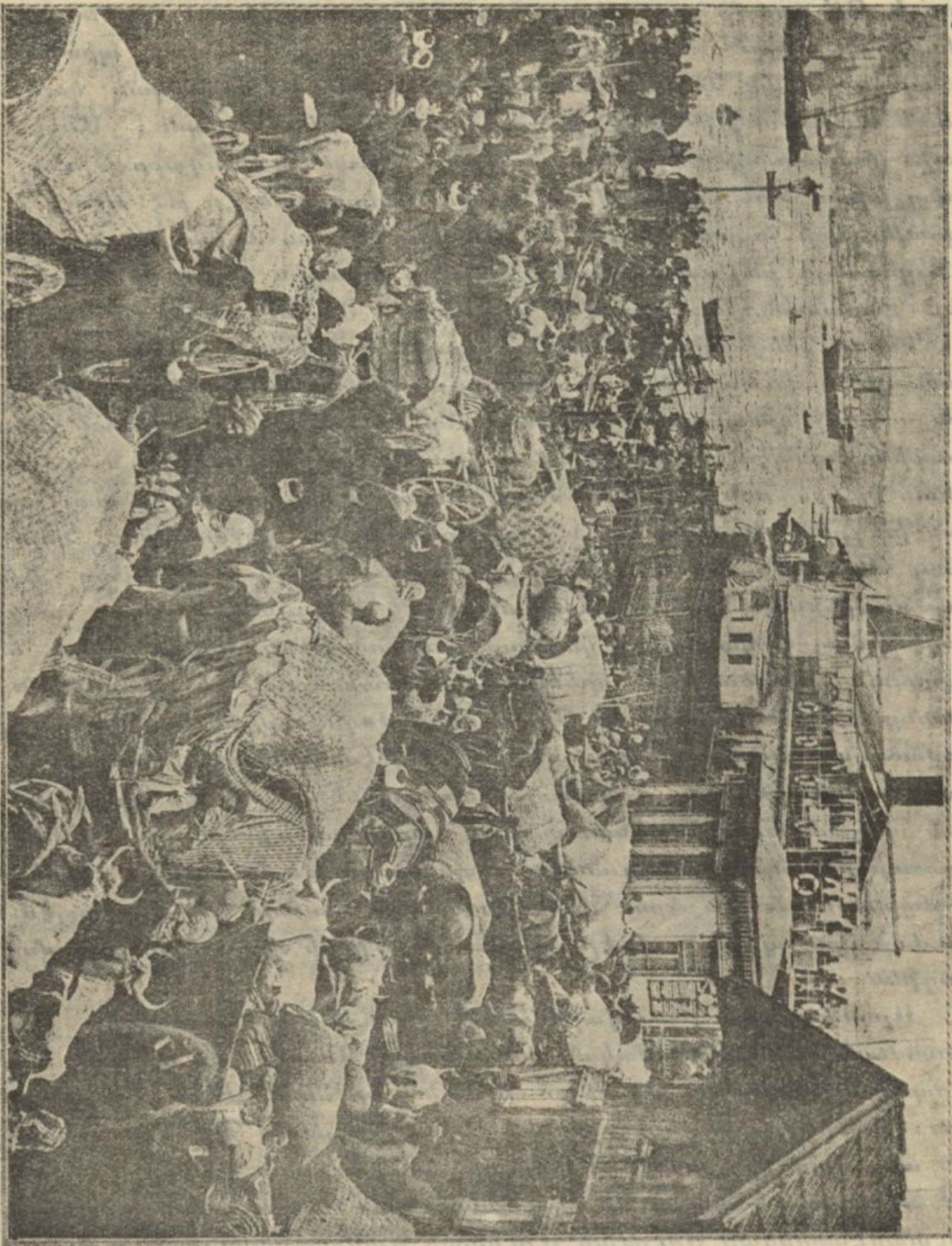

ՆԱՀԱՆՋ ԵՒՐՈՊԱՑԻՆ

Բուլկէրի Մուհաճիրներու խճողումը Սերքէճիի մէջ

արդէն ըմբոստ և ապստամբելու տրամադիր բոլոր ցեղերը, որոնց միացած էին նաև իսլամ Ալպանացիներ, պատուիրակներ կը ղրկէին իրեն որպէս զի իրենց գլուխը անցնի։ Իշխանը մերժեց, որովհետեւ Ալպանիան դեռ հասուն չէր նկատեր անկախութեան համար։ Մաս մը Միրտիթներ անսացին իր խոր-

հուրդներուն և զէնքը վար դրին, բայց միւսները խմբովին ապստամբեցան Յունիս ամսուն, առաջնորդութեամբ Իտալիոյ հպատակ և հարաւային Իտալիոյ ալպանական գաղութին (Սանթա-Բօզմայի) մէջ ծնած ալպանացիի մը՝ Թօրէնցիօ Թօքքիի։ Օսմ. կառավարութիւնը, արդէն իսկ յոգնած Մալիսորներու դէմ մղուած ապերախտ պայքարէն որ թէ մարդու և թէ դրամի չատ մեծ զոհողութիւններ արժած էր իրեն, առանց արդիւնք մը տալու, Միրտիթներու ապստամբութեան վրայ պիտի տիպուէր ճշմարիտ բանակ մը չարժման մէջ դնել, երբ Աւստրիական կառավարութեան միջամտութիւնը գինքը բռնադատեց տեղի տալու։ Անկէ քիչ առաջ, Թարատաղի բողոքներուն վրայ, Ռուս կառավարութիւնը չափազանց խիստ ծանուցագրով մը Դրան հասկցուցած էր թէ պէտք է կարելի եղածին չափ չուտով վերջ տայ Սև Լերան սահմանագլխուն չուրջը տեղի ունեցող այդ ընդհարումներուն, որոնք կրնային խաղաղութիւնը վրդովել՝ Թարատաղը պատերազմի գրգռելով. Ծանուցագիրը կը պահանջէր որ Բ. Դուռը «անյապաղ և ամենաբացարձակ կերպով յայտարարէ թէ Թարատաղի նկատմամբ թշնամական զգացումներ չի տածեր»։ Դուռը խընդրին ամբողջ պատասխանատուութիւնը նետած էր Սև Լերան վրայ։ Աւստրիա նոյնպէս, հիմնուելով Ալպանիոյ Քրիստոնեաներուն պաշտպանութեան իր իրաւունքին, խորհուրդ տուաւ Դրան որ վերջ տայ ալպանական խնդրին։ Իտալիա ալ կը պատրաստուէր միջամտելու նոյն հիման վրայ։ Յունիս 12ին՝ Սուլթանը ընդհանուր ներում շնորհեց Ալպանացի ապստամբներուն և աքսորականներուն, պայմանաւ որ հանդարտին. ասկէ զատ, Ալպանացւոց կուտար ազատութիւն գէնք կրելու և լատին այբուբենը գործածելու իրենց վարժարաններուն և վարչական գրութեանց մէջ, տուրքերը կը թեթեւցնէր ժողովուրդին նիւթական վիճակին համաձայն, ալպանացի կուսակալ և միւթէսարրիֆներ կ'անուանէր Շքօտրայի նահանգին մէջ, դարձեալ Ալպանացիներ կը կոչէր կարգ մը վարչական պաշտօններու, մասնաւորաբար հարկահաւաքութեան, 10,000 ոսկի կը կուտար իր անձնական գանձէն՝ ապստամբութեան առթիւ կործանած եկեղեցիներու և շէնքերու վերաշինութեան համար, ու վերջապէս կարևոր գումար մըն ալ կը նուիրէր՝ որպէս զի արիւնի վրէժները դրամով կարգադրեն։

Ալպանացիք կառավարութեան զիջումները ընդունեցին Սուլթանին նկատմամբ հաւատարմական յայտարարութեամբ մը որ նոյն առեն որոշ կերպով կը զգացնէր թէ միշտ անհաշտ կը մնան ժէօն-Թիւրք քոմիթէին հետ։ Քանի մը օր վերջ, յունիս 15ին, Սուլթան Մէհմէտ Մակեդոնիայէն անցնելով կը հասնէր Քօսովայի համբաւաւոր դաշտը և ի ներկայութեան հարիւր հազարաւոր Ալպանացիներու՝ պատմական ձամբարանին առջև։ Հաշտութիւնը ուղղակի վնհապետին հետ էր. քոմիթէին ազդեցութեան տակ գտնուող դահլիճը կը մնար միշտ կասկածելի իրենց աչքին։ Յաջորդ տարին, ապստամբութիւնը վերսկսաւ ու չարունակուեցաւ, այս անգամ չատ խոշոր հասմատութիւններով, տեղի տալով նոր ու նոյքան մեծածախս զինուորական

արշաւանքներու (*), որոնք անհունապէս աւելի ծանր դրութիւն մը պիտի ստեղծէին, ուղղակի պատճառ դառնալով Կայսրութեան քայքայման, զոր պատերազմը պիտի լրացնէր։

1912ին ապստամբութեան պատճառ դարձան նոյն տարուան երեսփոխանական ընտրութիւնները — աւելի ճիշդը անուանումները, — որոնցմով Իթթիհատը անհամեմատ մեծամասնութիւն մը ձեռք բերած էր։ Ապրիլի վերջին օրերը իսլամ Ալպանացիք վերսկսան թշնամութիւնները։ Վուչթրինի մէջ սպաննեցին ոստիկաններ, արգիլեցին Եագօվայի ոստիկանական վարժարանին շինութիւնը և Շքոտրայի կողմերն ալ հեռագրաթելերը կտրեցին։ Շուտով Իբէքի և Բրիզրէնտի շրջանակները կրակի մատնուեցան։ Շարժումը վրդովիչ հանգամանք մը առաւ, երբ հոն ղրկուած զինուորներէն մաս մը մերժեց զէնքի դիմել, և ուրիշ մաս մըն ալ անոնց կողմը անցաւ։ Միմիայն Սկիւպի զօրաբաժինէն 400 զինուորներ, իրենց զէնքերով ու կազմածներով լեռ բարձրացան ապստամբներուն միանալու։ Ալպանացւոց ղեկավարն էր նախորդ օսմ. երեսփոխան Հասան պէյ, որ մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելէր երկրին մէջ, և որ տակաւին խորհրդարանական ընտրութիւնները չկատարուած՝ յայտարարած էր թէ ապօրինութիւն գործուելու պարագային ոտքի պիտի հանէ Ալպանիոյ ժողովուրդը։ Կաթոլիկ Ալպանացիները նոյնպէս կը պատրաստուէին զէնքի դիմելու, յայտարարելով որ հակառակ կրօնքի տարբերութեան, իրենք ու Իսլամները հաւասարապէս Ալպանացի են։ Կառավարութիւնը, այս դէպքերուն վրայ, որոշեց զինուոր ղրկել, այս անգամ սակայն յորդորելով սպաները որ ծայրայեղութիւններէ զգուշանան և կարելի եղածին չափ սիրաշահութեամբ վարուին։ Կարգ մը տեղերու մէջ իսկոյն պատերազմական վիճակ յայտարարուեցաւ։ Շարժումը սակայն չկասեցաւ այդ միջոցներուն հետեւանքով։ Մայիսի առաջին եօթնեակին մէջ, Ալպանացիք Իբէքի մէկ գիւղը բանակած 200 զինուորներ գերի բռնեցին, և զէնքերնին, նոյն իսկ հագուստնին առնելով ճամբեցին։ Միրտիթներն ալ սկսան խլրտիլ։ Բրինք փաշա՝ որ կասկածելի դարձած էր իր չափաւորութեան ու խաղաղասիրութեան պատճառաւ, մեկուսացուելով հակաղութեան ենթարկուեցաւ իր իսկ ժողովուրդին կողմէ։ Աւելի նշանակելի բան մը՝ Գոսովայի Սերպերուն և Ալպանացւոց միացումն էր, — Հայեքուրդ միութեան պէս բան մը, — ինչ որ առաջին անգամ ըլլալով տեղի կ'ունենար. հերուան ջարդարարներն ու իրենց զոհերը ձեռք ձեռքի տըւած էին կառավարութեան դէմ։

Մինչդեռ այս ընդհարումները տեղի կ'ունենային, Հաճի Ատիլ պէյի նախագահութեան տակ գտնուող քննիչ յանձնաժողով մը յաջորդաբար կ'այցելէր Հիւսիսային Ալպանիոյ քաղաքները։ Կառավարութիւնը պայմանաժամ տուած էր ապստամբներուն և խոստացած էր շարք մը թոյլ-

(*) Զօհրապ էֆէնտի, 1910 Նոյեմբեր 22ին Խորհրդարանին մէջ կը յայտարարէր թէ մի միայն նոյն տարուան արշաւանքը 5000 հոգիի կորուստ և 69 միլիոն ֆրանք արժած էր։ Նուազ մեծածախս չէին նաև միւս արշաւանքները։

տուրքիւններ, յուսալով որ կը խաղաղին։ Պայմանաժամը կ'աւարտէր Մայիս 4ին։ Օր մը վերջ՝ լուր հասաւ Պոլիս թէ Իսմայիլ Ֆէմալ պէյ որ Գարատաղէն կը վարէր իր հայրենակիցները, մտած է Մալիսորներու երկիրը։ Երեւան կ'ելլէին նաեւ համբաւաւոր Իսա Պօլաթինն ու Ալպանացի նախկին Օսմ. երեսփոխան Պասրի պէյ, իւրաքանչիւրը զօրաւոր հրոսախումբերու գլուխը անցած։ Տակաւ առ տակաւ զգալի կ'ըլլար թէ ապստամբութեան բուն նպատակը Ալպանիոյ ինքնօրինութիւնն է։ Մայիս

Անդրանիկ վերաւորը Գարատաղի մէջ

13ին Իսմայիլ Ֆէմալ պէյի ու միւս բոլոր Իսլամ և Քրիստոնեայ պետերուն կողմէ ստորագրուած պահանջմնագիր մը այլեւս բնաւ կասկածի տեղի չէր թողուր այդ մասին։ Ալպանացիք կը պահանջէին՝

1. Ալպանիոյ քաղաքական սահմանագլուխները անջատել.
2. Ալպանիոյ դրօշը վերահաստատել.
3. Ալպանիոյ ընդհանուր կուսակալ կարգել ալպանացի վաղեմի ընտանիքներէն մէկուն պատկանող անձ մը.
4. Ալպանիայէն հեռացնել ուրիշ ազգի պատկանող բոլոր պաշտօնեաները և անոնց տեղ Ալպանացիներ կարգել.
5. Իբր պաշտօնական լեզու ընդունիլ լատինական տառերով գրուող ալպաներէնը.
6. Այս պայմաններուն ընդունելութեան ու գործադրութեան մասին պէտք է երաշխաւորէին մեծ տէրութիւնները։

Կառավարութիւնը բնական է կարեւորութիւն չընծայեց այս պահանջմնագրին. միայն՝ զինուորական վճռական գործողութեանց ձեռնարկելէ առաջ, չարաթ մըն ալ երկարեց Ալպանացւոց տրուած պայմանաժամը, ինչ որ դարձեալ ապարդիւն մնաց։ Գօսովայի կուսակալ Մազհար պէյ, նոյն

չարթուն կը յայտարարէր թէ ապստամբները 2000 հոգի են. իրականութիւնը շատ աւելի մեծ էր. և ապստամբները պարապ չէին կենար. ընդհարում, սպանութիւններ, աւեանգութիւններ, ու նաև զինուորական ըմբոստութիւններ իրարու կը յաջորդէին զահանդական արագութեամբ։ Ալպանիոյ գահուն թեկնածուներ կը պատրաստուէին երկիր մտնել. նոյն նպատակը նաև Իտալիոյ Կարիպալտեաններուն մօտ։ Խորհրդարանական վերջին ընտրութեանց արդիւնքէն դժգոհ Իթիլաֆականները և առ հասարակ բոլոր ընդդիմադիրները կը շահագործէին այս դէպքերը, Իթիհատի դէմ գրգռութիւնը աւելցնելու և օրուան Իթիհատական Դահլիճը տապալելու համար։ Դժգոհութիւնը կը տարածուէր նաև բանակին մէջ. սպաներէն անոնք որ Իթիլաֆի յարած էին, չէին ծածկեր իրենց զգացումները Իթիհատի նկատմամբ։ Կառավարութեան դիրքը օր օրի քիչ մը աւելի կը խախտէր, և յայտնի կ'երևար որ Իթիհատն ալ անոր հետ կը տարուէր։ Մայիս 17ին՝ Հաճի Ատիլ պէյ առաջարկեց գործադրել հետևեալ միջոցները, որոնք կէս զիջումներ էին Ալպանացւոց.

1. Ետ կանչել Իփէքի մութէսարըֆը, որուն դէմ մեծ դժգոհութիւն ունէին Ալպանացիք.

2. Յայտարարութեամբ մը պարզել Ալպանացի ժողովուրդին թէ ապստամբութեան պետերը հայրենիքին թշնամի են, և միշտ գաղտնի յարաբերութեան մէջ կը գտնուին օտար երկիրներու, մասնաւորաբար Գարատաղի հետ.

3. Առ այժմ դադրեցնել Կառավարական շէնքերու, պահականոցներու, դպրոցներու և երկաթուղիներու շինութիւնը.

4. Խոստանալ Ալպանացւոց թէ մօտ ատենէն իրենց ձրի հողեր պիտի բաշխուին, իւրաքանչիւր ընտանիքի պէտքին համեմատ.

5. Թուրք-Գարատաղեան սահմանագլուխի ընդհարումներն ու միջադէպերը դադրեցնելու համար ձեռք առնել զգուշական միջոցներ.

6. Իբէքի, Եագօվայի և Բրիշթինայի շրջանակներուն մէջ զինուորական ցոյց մը կատարել, Կառավարութեան ոյժը ցոյց տալու համար։

Նոյն օրը Ալպանիոյ զօրաբանակին հրամանատար Իսմայիլ Թաղըլ փաշա յայտարարութեամբ մը հրաւիրեց Ալպանացիները որ 48 ժամուան ընթացքին յանձնեն իրենց զէնքերը։ Ալպանացիք պատասխանեցին յաջորդ օրն իսկ Իբէքի վրայ ընդհանուր յարձակմամբ մը. կռիւը ամբողջ օր մը տևեց և ստացաւ կատարեալ ճակատամարտի հանգամանք. երկուստեք մեծ կորուստներ տուին։ Վեց օր ետք՝ Հաճի Ատիլ պէյ որ Պոլիս վերադարձած էր, Երեսփ. Ժողովին մէջ երկար ճառով մը համարատուութիւնը ըրաւ իր ճամբորդութեան, բացատրելով թէ ինչ է Ալպանական ապստամբութիւնը։ Ժողովը վստահութեամբ ընդունեց նախարարին յայտարարութիւնները, որոնք շարժումը կը վերագրէին զանազան պետերու և օտար երկիրներու դրդումներուն։ Երբ այդ վստահութիւնը կը յայտնուէր Պոլսոյ մէջ՝ անդին ապստամբութիւնը կը ծաւալէր, հակառակ կառավարութեան սպառնալիքներուն և նոր զինուորներու առաքման. մի միայն Իսլամ ապստամբ Ալպանացիներու թիւը 13.000ը կ'անցնէր. Միրտիթներէն ու Մալիսորներէն անոնք որոնք Իսլամներուն միացած էին, ապստամբներու ընդհանուր թիւը կը բարձրացնէին մօտաւորապէս 20,000ի։

Պոլսոյ կառավարական մամուլը թէև կը ջանար կացութեան ծանրութիւնը ծածկել, բայց Ալպանիայէն հասած լուրեր ամէն օր նոր փաստեր կը բերէին թէ ապստամբութիւնը դիւրաւ չպիտի դադրի։ Զէնքի դիմող Ալպանացիներ չէին ուզեր զինաթափութեան և հաշտութեան խօսք լսել։ Վուչիթրինի ազդեցիկ պետերէն մէկը, խաղաղութեան յորդոր տուած ըլլալուն համար, իր վրայ հրաւիրեց բուռն ատելութիւն մը. ապստամբները այրեցին անոր պատկանող ընդարձակ անտառ մը։ Յունիս 12ին (Հ. Տ.) կառավարութիւնը պաշտօնական յայտարարութեամբ մը խոստովանեցաւ թէ Մանաստիրի, Բէրլէբէլի և Տիպրէի զօրաբաժիններուն պատկանող հարիւրապետ մը, ինը ենթասպայ և չիտուն զինուոր ապստամբներուն միացած ըլլալով կը հետապնդուին։ Կ'երեւայ՝ իրականութիւնը աւելի վրդովիչ էր որ Յունիս 13ին նախարարաց խորհուրդը գումարուեցաւ «յատկապէս դասալիք սպաներու հարցով զբաղելու համար»։

Յաջորդ օրն իսկ վարագոյրը կը բացուէր։ Ալպանական ապստամբութիւնն ու զինուորական ըմբոստութիւնները առեղծած էին վիճակ մը այնքան ծանր, որքան չէր նոյնիսկ 1908 Յուլիսի յեղափոխութիւնը։ Խռովութեանց կեդրոն՝ Մանաստիրի նահանգն էր. Իթիհատին և իր հովանաւորած կառավարութեան դէմ ուղղուած չարժումը զարգացած էր ճիշտ հոն ուր երբեմն միեւնոյն Իթիհատը յեղափոխութեան դրօշը բարձրացուցած էր յաղթականօրէն։ Ալպանացի երկու կանոնաւոր վաշտեր միացած էին ապստամբներուն. Բէրլէբէլի, Տիաքովայի և Վէլիի մէջ զինուորները ապստամբած էին. Կօրիցայի և Էքշի Սուի մէջ բանակած զինուորներու գումարտակ մը՝ հարիւրապետ Թայեար պէյի հրամանատարութեամբ, նոյնպէս լեռ բարձրացած էր, հետը տանելով զինուորական իրեղէններ, հրացաններ, գնդաձիր մը և 1000 Օսմ. ոսկի։ Թայեար պէյ, երբեմն ջերմ իթիհատական, կը պատկանէր բանակին մէջ մարմին առած գաղտնի կուսակցութեան մը որ «Ազատարարներու (Խէլասքեարան) Միութիւն» կը կոչուէր, և որուն կը մասնակցէին բազմաթիւ սպաներ։ Ապստամբները կը պահանջէին որ Իթիհատը քաշուի իշխանութենէ, Սահմանադրութիւնը հրաժարի, նախորդ Հագդը փաշայի դահլիճը դատաստանի ենթարկուելով պատժուի՝ Տրիպոլիսը անպայմանապէս ձգած ըլլալուն համար, Երեսփոխանական ժողովը լուծուի և նոր Խորհրդարան ընտրութեան ժողովուրդին ազատ քուէով. ունէին նաև գահուն չուրջը դարձող յաւակնութիւններ։ Բանակին մէջ ալ կուսակցական ատելութիւնները և վէճերը ստացած էին չատ ծանր հանգամանք, ու նոր ըմբոստութիւններէ և դասալքութիւններէ վախնալով, կառավարութիւնը չէր կրնար անհրաժեշտ խստութեամբ հետապնդել ապստամբները, որոնք ամէն կողմ միանգամայն կը կռուէին։ Յունիս 16ին, պատերազմական նախարար Մահմուտ Շեվքէթ փաշա Խորհրդարանին ներկայացուց օրինագիծ մը՝ քաղաքական հաւաքուներու և ցոյցերու մասնակցող, ինչպէս նաև քաղաքական կուսակցութեանց պատկանող զինուորներու և սպաներու նկատմամբ։ Յաջորդ օրը՝ Մահմուտ Շեվքէթ փաշա իր օրինագիծը պաշտպանեց Ժողովին առջև, յայտնելով թէ ինք միշտ հակառակ գտնուած է սպաներու քա-

ղաքականութեամբ զբաղելուն և թէ խստօրէն պիտի գործադրէ նոր
օրէնքը։ Ժողովը ընդունեց զայն՝ ընդդիմադիրներու կողմէ յարուցուած
բուռն միջադէպերու մէջ. այս վերջինները կասկած կը յայտնէին թէ նոր
օրէնքը լոկ հակաիթթիհատական սպաները հալածելու պիտի գործածուի։
Մահմուտ Շէվքէթ փաշա սակայն տրամադիր էր ներելու դաւադիրներուն,
եթէ զէնքերնին վար դնելով խոստանային այլեւս քաղաքականութեամբ
չզբաղիլ։ Իսկ ըմբոստները սկսած էին իր ալ պաշտօնանկութիւնը պա-
հանջել։

Ռումէլիի զօրքերուն վրայ անվստահ կառավարութիւնը որոշեց Փոքր
Ասիոյ բանակէն մաս մը անցընել Ալպանիա։ Այտընի զինուորական հրա-
մանատար Ապտուլլահ փաշա, — այն որ ներկայ պատերազմին սկիզբները
Թրակիոյ բանակին կը հրամայէր, — մերժեց կռուիլ Ալպանացւոց հետ։
Գոնեայի հրամանատարը նոյնպէս։ Ալպանիոյ դաւալից սպաներուն տեղ
ղրկուած նոր սպաներէն մաս մըն ալ չուզեց մասնակցիլ Ալպանացւոց դէմ
կատարուելիք զինուորական գործողութեանց։ Ապստամբութեան պարա-
գլուխները յիշատակագիր մը ուղղեցին մեծ տէրութեանց հիւպատոսնե-
րուն, որուն մէջ Օսմ. կառավարութիւնը կ'ամբաստանէին իբր հակասահմանա-
դրական, մասնաւորաբար օրինակ ցոյց տալով վերջին խորհրդարանական
ընտրութիւնները, ու կը յարէին թէ իրենց նպատակն է իսկական Սահ-
մանադրութեան վերահաստատումը։ Կառավարութիւնը հարկ տեսաւ Եւ-
րոպայի իր դեսպաններուն միջոցաւ տէրութեանց ծանուցանել թէ Մա-
նասթըրի խռովութիւնը տեղական դէպք մըն է և ծանր հանգամանք
չունի։ Միևնոյն ատեն՝ Մանասթըր ղրկեց Գ. զօրաբանակի հրամանատար
Ճավիտ փաշան, այն որ ալպանական առաջին ապստամբութիւնները զըս-
պած էր։ Այս կարգադրութիւնը բոլորովին աւելցուց Ալպանացւոց ըմբո-
ստութիւնը. բանակին վրայ ալ շատ լաւ տպաւորութիւն չըրաւ. սպա-
ները հետզհետէ աւելի կը պառակտէին, և իրենց օրինակին վրայ՝ զին-
ուորները կը մերժէին Ալպանիա մեկնիլ։ Ռոտոսթօի և Կէլիպոլըի շրջա-
նակներէն Ալպանիա ղրկուելիք զօրքերը ճամբայ հանելու համար պէտք
եղաւ ապահովցնել զանոնք թէ Մանասթըր չպիտի երթան, այլ Քրիստոն-
եայ Միրտիթներուն դէմ, որոնք նոյնպէս ապստամբած էին։ Միթրովիցայի մէջ
տեղի ունեցած ծանր ընդհարում մը Իսա Պօլաթինի մարդոց և կառա-
վարական զօրքերուն միջև, և շարք մը ուրիշ ոչ նուազ արիւնալի ընդ-
հարումներ բոլորովին ծանրացուցին կացութիւնը։ Հաճի Ատիլ պէյ, Ալ-
պանացի երեսփոխաններու հարցապնդման վրայ, ապահովիչ բացատրու-
թիւններ տուաւ Երեսփ. ժողովին մէջ։ Երկու օր վերջ սակայն Մահմուտ
Շէվքէթ փաշա կը հրաժարէր պատերազմական նախարարութեան
պաշտօնէն։ Պոլսոյ ու նաև Եւրոպայի մէջ մեծ տպաւորութիւն գործեց
այս հրաժարականը։ Նախարարական տագնապ մը անխուսափելի կ'երեւ-
ւար։ Ընդդիմադիրները, Շէվքէթ փաշայի հրաժարականէն քաջալերուած,
բոլորովին սաստկացուցած էին իրենց գործունէութիւնը։ Սպաներու խո-
շոր բազմութիւն մը ձեռքի տակէ կը քաջալերէր իրենց ջանքերը, որոնց
նպատակակէտը Իթթիհատն էր։ Սաիտ փաշա մեծ դժուարութիւն քաշեց

Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի յաջորդ մը ճարելու համար։ Հրաժարեցան նաև ընդհ. սպայակոյտի փոխ-նախագահ Հատի և զինուորական պիտոյից ճիւղին պետ Իսմայիլ Հագգը փաշաները։ Պատերազմական նախարարութեան պաշտօնը առաջարկուեցաւ Նազըմ փաշայի, որուն բանակին մէջ վայելած ժողովրդականութենէն ուզեցին օգտուիլ սպաներու պառակտման վերջ տալու համար։ Փաշան՝ առաջարկեց հետեւեալ պայմանները. — 1. Քաղաքական յանցաւորներու ընդհանուր ներում։ 2. Պաշարման վիճակի բարձում։ 3. Ապստամբներուն դէմ զինուորական գործողութեանց դադրեցում։ 4. Ծեռակոչում Ալպանիա գտնուող զինուորներու։ 5. Դասալիքներու հանդէպ ներողամտութիւն։ 6. Պոլսոյ զօրաբանակին հրա-

Զօրահանութեան տեսարան մը Սօֆիայի մէջ

մանատարութեան միացումը պատերազմական նախարարութեան պաշտօնին։ — Այս պայմանները չընդունուեցան։ Ուրիշ զինուորականներ՝ որոնց յաջորդաբար առաջարկուեցաւ պատերազմական նախարարութեան պաշտօնը, մերժեցին ընդունիլ։ Տագնապը կը տեւէր այսպէս Պոլսոյ մէջ, և անդին՝ Ալպանիոյ մէջ ալ, ընդհարումները, յաճախ նոյն իսկ կանոնաւոր ճակատամարտներ և քաղաքներու գրաւումներ, ինչպէս նաև դասալքութիւններն ու զինուորական ըմբոստութիւնը կը չարունակուէին անդուլ։ Յուլիս 3ին՝ Երեսփ. ժողովին մէջ կարդացուեցաւ Ալպանիայէն ղրկուած և Յուլիս 1 թուակիր հետեւեալ հեռագիրը որ մեծ ցնցում առաջ բերաւ. — «Երկու ամիսէ ի վեր չարունակուող ընդհարումները երկու օրէ ի վեր Բրիշթինայի կողմերն ալ տարածուեցան։ Փնդանօֆի և Հրացանի միջև տեղի ունեցող այս սրտաճմլիկ տեսարանը կը լացնէ ամբողջ բնակչութիւնը։ Եթէ ձեր նպատակը լոկ աթոռներ գրաւել չէ, ասոր դարմանին համար ձեր միջնորդութիւնը կը խնդրենք յուզման մէջ գտնուող 80,000 հոգիի անունով»։ Հակառակ այս հեռագրին՝ դահլիճը վստահութեան քուէ տացաւ Լախջախիչ մեծամասնութեամբ։ Յաջորդ օրը սակայն կը հրաժարէր՝ չկարենալով տոկալ ընդդիմադիր զինուորականներու ճընշ-

ման, որուն ազդեցութեան տակ ինկած էր նաև Պալատը։ Իթթիհատը՝ Ափրիկեան Տրիպոլսոյ ձախողումին հետեւանքով ամէն ժողովրդականութիւն և ազդեցութիւն կորսնցուցած՝ չէր կրնար տոկալ իրեն դէմ մղուած բուռն պայքարին։

Ղազի Ահմէտ Մուխթար փաշայի դահլիճը որ պաշտօնի անցաւ Յուլիս 9ին, և որուն կ'անդամակցէին Նազըմ փաշա՝ իբր պատերազմական նախարար ու Գաբրիէլ էֆ. Նորատունկեան իբր արտաքին գործոց նախարար, և որ աննկարագրելի խանդավառութեամբ մը ողջունուած էր, չկրցաւ արագօրէն վերջ տալ Ալպանիոյ արիւնահեղութեանց(1)։ Ընդդիմադիր տարրերը, մանաւանդ «Խէլասքեարան»ները, առաջին յաղթանակ մը տարած էին Իթթիհատի դէմ, բայց այս վերջինը դեռ միջնաբերդ մը ունէր,— Երեսփ. Ժողովը,— որուն մէջ տէր կը մնար։ Նոր նախարարութիւնը պաշտօնի անցած օրն իսկ Երեսփ. Ժողովը ցրուելու տիրական պահանջի մը առջև գտաւ ինքզինքը։ Կատարեալ անիշխանութեան շրջան մը, որ բանակը քայքայելով երկիրը կը տկարացնէր ու կը սրէր Պալքանեան Պետութեանց ռազմասիրական միտումները։ Դահլիճը փութով հեռագրեց Ալպանիա որ դադրեցուին ապստամբներուն դէմ կատարուած հետապնդումները. նոյն ատեն Պոլսոյ մէջ կազմեց Յանձնաժողով մը որուն նախագահ նշանակուեցաւ ծերակուտական Րէշիտ Աքիֆ փաշա, և որ Ալպանիա պիտի մեկնէր ապստամբները խաղաղեցնելու պաշտօնով։ Ժամանակն էր արդէն։ Ալպանացիք Պոլիս հեռագիր կը ղրկէին որ եթէ երբեք Երեսփ. Ժողովը չլուծուի, պիտի իջնեն Սելանիկ և անկէ ալ մայրաքաղաքին վրայ պիտի քալեն, իրենք անձամբ Խորհրդարանը ցրուելու համար։ Խէլասքեարանները, Պոլսէն անոնց պահանջման ոյժ տալու մտքով, Յուլիս 11ին Երեսփ. Ժողովոյ նախագահին ուղղեցին սպառնագիր մը որ յաջորդ օրն իսկ կարդացուեցաւ Ժողովին մէջ, Նազըմ փաշայի ներկայութեան(2)։ Քիչ ետքը, մինչդեռ Ալպանացի ապստամբապետ և նախկին երեսփոխան Հասան պէյ Բրիշթինեան կը գրաւէր, 60,000 ապստամբ Ալպանացիներ Գոսովայի դաշտին մէջ՝ Խիւտավէնտիկեարի դամբարանին առջև հաւաքուելով կը կրկնէին Ալպանացւոց պահանջումները։ Իսա Պօլաթին՝ 5000 ապստամբներով Նովի Բազարը գրաւելէ վերջ կը քալէր Միթրովիցայի վրայ։ Զինուորական հետապնդութեանց դադրելէն քաջալերուած, ապստամբները սարսափի դրութեան մը ենթարկած էին բովանդակ Ալպանիան և յաճախ շատ ցաւալի ծայրայեղութեանց կը մղուէին (3)։ Իրենց ընդհա-

---

(1) Դահլիճին կը մասնակցէր նաև Ղազի Ահմէտ Մուխթար փաշայի զաւակը՝ Մահմուտ Մուխթար փաշա, իբր ծովային նախարար։ Իսկ Քեամիլ փաշա կը կոչուէր Պետական Խորհրդոյ նախագահութեան պաշտօնին։ Առանց ուղղակի անդամակցութեան, ինք պիտի ըլլար նախարարութիւնը վարող ոգին։

(2) Սելանիկի մէջ գումարուած համաժողովի մը մէջ՝ «Խէլասքեարան»ներուն միացած էին նաև «Հըֆզըի Վաթան», «Իրշատիյէ» և «Օրտու վէ Վաթան» Քլիւպները, որոնք նոյնպէս սպաներէ կը բաղկանային։ Գահ մը ասոնց դէմ ծառացաւ Իթթիհատական սպաներէ կազմուած «Սահմանադրութեան պաշտպան» միութիւնը, բայց ապարդիւն կերպով։

(3) Ապստամբները կախաղան հանեցին Իթթիհատական սպայ Եազովացի Խայրի պէյը։

նուր թիւը հասած էր 100,000ի. ուրիշ 10,000 Ալպանացիներ ալ՝ Տիպրէէն, Միրտիթիայէն և Լումայէն ճամբայ ելած էին անոնց ոյժ տալու։ Իսա Պոլաթին՝ որուն խումբը հասած էր 7000ի, նոյնպէս կ'աճապարէր միւս ապստամբներուն միանալով Սկիւպի վրայ քալելու։ Կառավարական յանձնաժողովը որ Ալպանիա հասած էր, չէր կրնար չարժուիլը զսպել։

Յուլիս 22ին վերջապէս ելաւ Երեսի. Ժողովոյ լուծումը հրամայող կայր. Իրատէն։ Յաջորդ օրը՝ գերագոյն նիստէ մը վերջ որու միջոցին ճավիտ պէյ նշանաւոր ճառ մը արտասանեց, Ժողովը ինք իրմէ «յետաձգեց» իր նիստերը, առանց Դահլիճին ապառելու։ Ժողովին ցրուելէն ետքը. Մեծ Նպարքոս փաշան երեք չորս երեսփոխանի առջեւ կարդաց լուծման Իրատէն, և այսպէսով վերցաւ Իթիհատի հակառակորդ տարրերուն ու Ալպանացիներուն դժգոհութեան գլխաւոր պատճառը։

Երեսի. Ժողովոյ լուծումն ալ սակայն փափաքուած անդորրութիւնը չկրցաւ հաստատել Ալպանիոյ մէջ. ընդհակառակը, ապստամբութիւնը սկսաւ ծաւալիլ հարաւային Ալպանիոյ քաղաքներուն մէջն ալ, որոնք, բաղդատմամբ հիւսիսային Ալպանիոյ, գրեթէ խաղաղ էին մինչև այն ատեն։ Օգոստոս 7ին հեռագիր մը կը ծանուցանէր թէ Իբէգի Հաքիմը որ փոխ-վառավարիչի պաշտօն կը վարէր, սպաննուեր է ապստամբներուն կողմէ։ Նոյն օրը աւելի ծանրակչիռ լուր մը կը հասնէր Պոլիս թէ ապրստամբները խմբովին Սկիւպի վրայ կը քալեն, և թէ իրենց յառաջապահ խումբը՝ մօտաւորապէս 200 հոգի, ամէնքն ալ լաւ զինուած արդէն իսկ քաղաք մտնելով գրաւած են պաշտօնատուները։ Մէկ քանի օր վերջ 2000 ապստամբներ անոնց կը միանային։ Ալպանիոյ քննիչ յանձնաժողովը մարդկօրէն ամէն կարելի ջանք կ'ընէր ապստամբութեան վերջ տալու համար, որովհետև այդ ատեններս կատարուած Բօչանայի ջարդին հետեւանքով, Պուլկարիա շիտակ շիտակ պատերազմի կը պատրաստուէր։ Յուլիս 29ին՝ Ջանէնաժողովին կողմէ Միւշիր Իպրահիմ փաշա կառավարութեան կը ծանուցանէր Ալպանացւոց տասնըչորս պահանջները, որոնց համաձայն Ալպանացիք խաղաղութեան ժամանակ մինակ իրենց երկրին մէջ պէտք էին զինուորական ծառայութիւն ընել. սպաներէնը՝ լատինական տառերով պէտք էր ուսուցուէր բոլոր ալպանական վարժարաններուն մէջ. գրաւուած զէնքերը պէտք էին ետ տրուիլ և փճացածներուն համար ալ հատուցում պէտք է ըլլար. հրկիզուած չէնքերը պէտք էր որ կառուցուէին և Ալպանիոյ պաշտօնեաներն ալ ալպաներէնի հմուտ ըլլային։ Ապրստամբները կը պահանջէին նաև երկրագործական ու կրթական բարենորոգումներ, ճամբաներու շինութիւն, Ափրիկեան Տրիպոլոյ ձախողուածին հեղինակներուն համար պատիժ, ինչպէս նաև մասնաւոր հակակշռող մարմնի մը կազմութիւնը՝ իբր երաշխաւորութիւն վերոյիշեալ բարեկարգութեանց գործադրութեան։

Վարչական ապակեդրոնացման դրութիւնն է որ կը պահանջուէր Ալպանիոյ համար, աւելի ճիշտը՝ Շքօտրայի, Գօսօվայի, Մանաստիրի և Եանեայի վիլայէթներուն համար. որովհետև Ալպանացիք իրենց երկրին մաս կը նկատէին այդ չորս նահանգները, և իրենց պահանջները կ'ուզէին

գործադրուած տեսնել չորս վիլայէթներու ամբողջութեան մէջ։

Ալպանացւոց այս պահանջումներն են որ իրականացուցին և փութացուցին ներկայ պատերազմը։ Շքօտրայի, Գիսօվայի, Մանաստիրի և Եանեայի վիլայէթները որոնց մէջ կ'ուզէին ապակեդրոնացման հիման վրայ հաստատուած տեսակ մը ինքնավարութիւն գոյացնել, ամբողջովին Ալպանիոյ մաս չեն կազմեր։ Բուն Ալպանիան այդ չորս վիլայէթներուն միջուկն է. կեղեւը կը պատկանի պալքանեան միւս ժողովուրդներուն. Շքօտրայի վիլայէթը մասամբ Ալպանիա է, բայց մասամբ ալ Սև Լերան յաւակնութեանց շրջանակին մէջ կ'իյնայ. Գիսօվայի նահանգը նոյնպէս մասամբ Ալպանիա է, բայց մասամբ ալ Սկոպ. Մանաստիրի վիլայէթը դարձեալ մասամբ Ալպանիա է, բայց մասամբ ալ Պուլկար. Եանեայի վիլայէթն ալ մասամբ Ալպանիա է, բայց մասամբ ալ Յոյն. այս չորս վիլայէթները միակ ալպանական ինքնավարութեան մը ենթարկելը կը նշանակէր քանդել միանգամայն թէ՛ Պուլկարիոյ, թէ՛ Սերպիոյ, թէ՛ Յունաստանի և թէ՛ Ռումանիոյ յաւակնութիւններն ու ակնկալութիւնները։ Մեծ վտանգ կար ուրեմն Պալքանեան Դաշնութեանց համար. այն հողամասերը զորս Ալպանիա կը ջանար ընկլուզել՝ ահաւոր զոհողութիւններ արժած էին իրենց. երկար տարիներ անընդհատ իրար սպաննած էին, անոնց մէջ իրենց ազդեցութեան շրջանակ ստեղծելու համար. անոնց իւրաքանչիւր մէթր հողը իրենց արիւնով ոռոգած էին. և ահա հիմայ Ալպանացիք կ'ուզէին այդ չարչարագին զոհողութեանց պտուղը կորզել։ Աւտոր համար արդէն իրենց չարժումը բերած կեդրոնացուցած էին Սկիւպի մէջ, որ միանգամայն թէ՛ Սերպերու և թէ՛ Պուլկարներու յաւակնութեանց առանցքն էր, և անկէ օրէնք կը կարդային Բ. Դրան։ Եւ եթէ Իթիհատի տապալումը, ինչպէս նաև անոր վերջին միջնաբերդը եղող Երեսփ. Ժողովին լուծումը պահանջած ու իրականացուցած էին, պատճառը սա էր որ Իթիհատը սկզբունքով իսկ հակառակ էր ապակեդրոնացման կամ ինքնավարութեան։

Ալպանացւոց չարժումը եթէ Օսմ. կառավարութեան դէմ էր, նոյնքան դէմ էր նաեւ Պալքանեան Դաշնութեանց. այս վերջիններուն աւելի վրդովուելու պատճառներ ունէին անկէ քան բուն իսկ Թուրքիա, որովհետեւ, ինչպէս երկարօրէն բացատրած ենք արդէն, Թուրքին ձեռք աւանդ կը նկատէին Եւրոպական Թուրքիոյ ստացուածքները, որոնք ճակատագրականապէս իրենց լուծին պիտի մնային օր մը չէ օր մը։ Օսմ. կայսրութեան հետ սերտ, անքակտելի կապերով զօդուած ինքնավար Ալպանիա մը՝ որ իր մէջ ընկլուզէր վերոյիշեալ չորս նահանգները ամբողջովին, քանդումն էր Պալքանեան Դաշնութեանց երազին, այն սիրական իտէալին, որուն տարիներէ ի վեր կը դիմէին մեծամեծ զոհողութիւններով, անգործելի յամառութեամբ ու անսպառ հաւատքով(*)։ Զմոռնանք որ այդ մի-

(*) Այսօր ալ, Պալքանեան Դաշնութեանց աշխարհակալութիւններէն կարելի եղածին չափ բան կորզելու կ'աշխատին Աւստրիա և իր զինակիցները, իրենց պաշտպանութեամբ անկախութիւն հռչակած Ալպանիոյ սահմանները ընդարձակելու աշխատելով։

Ջոյին իրականացած էր նաև Պալքանեան Դաշնակցութիւնը. ասիկա դաղտնիք չէր այլևս. Թուրքիա նոյնպէս տեղեակ էր ատոր, գիտէր մանաւանդ որ այդ Դաշնակցութիւնը լոկ իրեն դէմ ուղղուած է, և իր եւրոպական ատացուած քներուն յափշտակութեան կը միտի։ Իրեն համար ուրեմն խնաստութիւնը երկու չարեաց փոքրագոյնը ընտրելն էր, և ճիշդ այդ բանը ըրաւ՝ ընդունելով Ալպանացւոց պահանջումները։ Կը մնար հաստատուն ձեւ մը տալ այդ փրկարար կարգադրութեան, և ատոր համար ալ ժամանակ պէտք էր։ Բ. Դուռը թանկագին ժամանակ մը կորսընցուց։ Կարգ մը բծախնդրութիւններով որոնց առարկայ դարձուցած էր ապստամբներու 14 պահանջումներէն մէկ քանին, մանաւանդ Ալպանացի զինուորներուն խաղաղութեան ժամանակ Ալպանիա մնալուն հարցը, անվտահութեան մղեց ապստամբները։ Շատ դժուար եղաւ այս վերջիններն համոզել որ հնազանդին Սկիւպէն, ուր անաւար բազմութեան մը հասած էր իրենց թիւը։ Մաս մը պետեր դարձան իրենց տեղերը, բայց Իսա Պօլաթին և իրեն պէս անհաշտներ ոչ միայն յամառեցան մնալու, այլ նոյնիսկ կը մտածէին Սերանիկ իջնելով Համիտը առնել ու տանիլ Սկիւպ՝ զոր կը յաւակնէին ինքնաւար Ալպանիոյ մայրաքաղաքը դարձնել։

Երկու շաբաթներ անցան այսպէսով, և այդ միջոցին Բ. Դուռը իր դուր աշխատեցաւ քնացնելու Պալքանեան Դաշնակցութիւնը, Մակեդոնիան ալ ինքնաւար դարձնելու խոստումով։ Ամէն գնով ժամանակ շահելու ճիգ մըն էր ըրածը։ Ալպանացւոց կողմէ գործուած մէկ քանի անխորհուրդ ծայրայեղութիւններ սակայն, — ինչպէս Գէրանայի Սերպերուն չարչը, Եանեայի Յոյներուն եղած սպառնալիքները ու Գաթաստոլի դէմ յարձակումներ որոնք Մալիսորներու նոր և ահաւոր ապստամբութիւն մը առաջ բերին, — խանգարեցին Դրան հաշիւը։ Պալքանեան ղեկավիցները վտանգը ըմբռնելով փութացուցին իրենց գործողութիւնը. քանի՛ արագ չարժէին, այնքան յաջողութեան յոյս կար իրենց համար։

Ալպանացւոց պահանջումներուն հաղորդուելէն տասնհինգ օր ետքը պատերազմը այլևս անխուսափելի էր, և բովանդակ Արեւելեան Եւրոպա լեցուած էր զէնքի շաչիւններով. հարիւր հազարաւոր բանակներ չարժման մէջ կը դրուէին։ Շաբաթ մը վերջ, 1912 Սեպտեմբեր 12ին՝ Գարաստոլի կողմէ Դրան տրուած վերջնագիրը կը բանար պատերազմական գործողութեանց թուականը։

ՎԵՐՋ Բ. ՀԱՏՈՐԻՆ

ՑԱՆԿ Բ. ՀԱՏՈՐԻՆ

ԳԼՈՒԽ Է. — Անհնարին բարեկարգութիւնը

Թուրքերուն դերը Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ.—Ինչո՞ւ կը բաժնուէին Թրքական ստացուածքները.—Թուրքերը «անկարող» չէին բարեկարգելու, այլ բարեկարգութիւնը «անհնարին» էր իրենց համար.—Հաւասարութեան, տիրող տարրի և կրօնքի հարցերը.—Հաւասարութեան դրութեան մը մէջ ի՞նչ պիտի ըլլար Թուրք տարրը. — Միտհաթ փաշայի հնարքը. — Կեղծիքի դրութիւն **195**

ԳԼՈՒԽ Ը. — Թուրքերը Պալքանեան թերակղզիին մէջ

Անդրանիկ Թուրք ցեղերը Պալքանեան Թերակղզիին մէջ. — Հելլէնացած Թուրքեր. — Թուրք ծերակուտականներ և հայ կայսրեր Բիւզանդիոնի մէջ. — Թրքական անդրանիկ արշաւանքը 1331ին. — Մակեդոնիոյ աշխարհակալութիւնը Պոլսոյ գրաւումէն 83 տարի առաջ. — Թուրքերը ինչո՞ւ կը յաջողէին տիրապետել.—Իրենց ընկերային-քաղաքական կազմակերպութիւնը.—Մեվլանա Ճելալէտտին և իր «Մեսնէվի»ն. — Համամարդկային գաղափարներ. — Քրիստոնեաներու մասնակցութիւնը Թուրք Վարչութեան բոլոր ճիւղերուն և Օսմ. բանակին. — Ֆաթիհ և Քրիստոնեաները. — Ինչո՞ւ պահպանուեցան հպատակեցուած ազգերու ներքին վարչական կազմակերպութիւնն ու կարգերը. — Հայ և Յոյն Պատրիարքութեանց կազմութիւնը. — Հայ Պատրիարքներ փոխարքայական իրաւասութեանց տէր. — «Գուրան»ը և իր դերը. — Տարամերժ վարդապետութիւններ. — Քրիստոնեայ պաշտօնատարներու նոր վիճակը. — Կրօնական ծայրայեղութեան շրջանէն վերջ կրօնական անտարբերութեան շրջան. — Բարեկարգութեան ու բռնութեան ուղղութիւնները.—Ջարդերու քաղաքականութիւնը. — Բռնակալութեան օժանդակ տարրեր. — Քիւրտերն ու Ալպանացիք.—Քիւրտ մայրը և Ալպանացի մայրը. — Վիտինի կուսակալին պատմութիւնը. — Ալպանացի գող մը ինչպէ՞ս մրցեցաւ քիւրտ գողի մը հետ և փրկեց տէրութեան պատիւը. — Առանձնաշնորհեալ ցեղեր և իրենց պատճառած վնասը. — Պետական պաշտօնատարներու յոռի վիճակը. — Հայ սարաֆները և երբեմնի կուսակալները. — «Աստուածավախ» ամիրաներու կեղեքումները. — Նոր դրութիւն, բայց վիճակը անփոփոխ. — «Ուտելու արուեստը». — Կառավարիչներ իրարու կը յաջորդեն, բայց կառավարութիւն չկայ.— Իսլամ բնակչութիւնը Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ. — Վաչկատուն կեանք. — Անհաւատութիւն. — Ինչո՞ւ Թուրքերը չէին բազմանար. — Թուրք հողատէր պէյերը. — Հողագործ դասակարգին տխուր դրութիւնը. — Ինչպէս Հայաստանի մէջ. — «Տէշ քիրասի»ն. — Հիւսէին աղա փաշա և Կէնճ աղա պէյը. — Ապօրէն տուրքեր Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ. — Ո՞ր իսլամ տարրերը պիտի մնան Եւրոպա. — Ալպանացւոց իսլամութիւնը. — Իսլամ և սակայն Պուլկար **205**

ԳԼՈՒԽ Թ.—Ապստամբութեան շրջան

Պուլկար յեղափոխական կազմակերպութիւնները. — Պուլկար կառավարութիւնը Ձեռնտու յեղափոխական շարժման. — Արտաքին և Ներքին Կազմակերպութիւնները. — Բորիս Սարաֆոֆ. — Չափաւորները և ծայրայեղները. — Դաւադրական գործունէութիւն. — 1902ի յեղափոխութիւնը. — Հրոսակները. — Յոյները դաշնակից Թուրք

կառավարութեան հետ՝ ընդդէմ Պուլկարներուն. — Թուրքիոյ «Ձեռքերը ազատ». — 1897ի աւստրեւռուս համաձայնութիւնը պատճառ հայկական ջարդերուն. — Ռուսիա չուզեր «Ասիական Պուլկարիա» մը ունենալ Կովկասի կողքին. — Պ. Լօպանոֆ և իր տխուր քաղաքականութիւնը. — Համօթօ. — Վիլհէլմ Բ. և Հայկական ջարդերը. — Անգլիա և Ֆրանսա կ'օրոշեն միջամտել Մակեդոնիոյ տագնապին. — Համիտ կը կանխէ զանոնք. — Հիւսէին Հիլմի փաշայի պաշտօնն ու ստացած հրահանգները. — Բարեկարգման թրքական մեթոտը. — «Ո՞վ կը խղճայ Թուրք տարրին վրայ . . . », կ'ըսէ Հիլմի փաշա. — Ռուսիոյ ճնշումներուն վրայ Պուլկարիա կը ստիպուի զինաթափ ընել հրոսախումբերը. — Ինչո՞ւ Ռուսիա ձեռնպահ կը մնար Պալքաններու մէջ. — Ի՞նչ է «սթաթու քուօ»ի քաղաքականութիւնը և ինչո՞ւ կը պահպանէին զայն. — 1903ի աւստրեւռուս ծրագիրը. — Ալպանացւոց ցասումը. — Սպանութիւն Մանասթըրի ռուսական հիւպատոսին. — Համիտի իրարանցումը. — Պուլկար յեղափոխականները կը վերսկսին իրենց գործունէութիւնը. — Անգլիոյ միջամտութիւնը. — Միւրձթէկի տեսակցութիւնն ու աւստրեւռուս նոր ծրագիրը որ անգլիական պահանջումները կը նուիրագործէր. — Նոր ուղղութիւն. — Ռուս և աւստրիացի քաղաքային գործակալներ. — Ոստիկանութիւնը կը յանձնուի Եւրոպացւոց.— Զօրավար Տէճիօրճիս կը դառնայ Տէճիօրճիս փաշա, և իր կազմակերպած եւրոպական ոստիկանութիւնն ալ կը վերածուի թրքական ոստիկանութեան. — Համիտի խաղերը **236**

ԳԼՈՒԽ Ժ.—Դէպի Րէվալի տեսակցութիւնը

Միւրձթէկի ծրագիրը և իր փորձանաւոր Գ. յօդուածը.—Ցեղային վէճեր.—Անգլիա դարձեալ կը միջամտէ.—Պ. Քօնսթանի հնարամտութիւնը.—Եւրոպական քննիչներու հարցը.—Նաւային ցոյց.—Միտիլլի կը գրաւուի և Համիտ տեղի կուտայ.—Ալպանական շարժումը կը տկարանայ.—Պօրիս Սարաֆօֆի մահը.—Համիտ ի՛նչպէս զանազան ցեղերու հրոսախումբերը իրարու դէմ կը հանէր.—Բարենորոգմանց անյաջողութեան պատճառները.—Անգլիա պէտք կը տեսնէ եւրոպացի դատական քննիչներու.—Համիտի վրդովումը.—Նահադէտ դեսպաններ.—Պզտիկ պատառներով մեծ պատառները փրկելու քաղաքականութիւնը.—Հրոսախումբերու և Թուրք զինուորներու ընդհարումները. — Զանազան ցեղերու հրոսախումբերուն իրերասպան գործունէութիւնը. — Աւստրեւռուս Յիշատակագիրը. — Թուրք զինուորներու և քաղաքային պաշտօնեաներու տխուր վիճակը. — Գերմանիա խորհուրդ կուտայ Թուրքիոյ՝ Հայաստանի զուլումը վերջացնելու, նոր Մակեդոնիա մըն ալ Ասիոյ մէջ չստեղծելու համար. — Դատական բարենորոգմանց Աւստրեւռուս ծրագիրը. — Սէլիմ փաշա Մէլհամէի պաշտօնը. — Համիտ նոր խնդիր կը հանէ.— Սակարկութիւններ եւրոպական տէրութեանց հետ. — Դատական բարենորոգումները ջուրը կ'իյնան. . , ... **269**

ԳԼՈՒԽ ԺԱ. — Յուլիսեան յեղափոխութիւնը

Պ. տ'Էրէնթալի ճառը 1908 Յունուար 27ին. — «Բան մը կը փոխուի Եւրոպայի մէջ». — Աւստրեւռուս համաձայնութեան քանդումը. — Երկաթուղիներու քաղաքականութիւնը. — Դարձեալ «Մղում դէպի Արեւելք». — Տնտեսական աշխարհակալութեան ծրագիր մը. — Դժգոհութիւնը Ռուսիոյ մէջ. — Ռուս քաղաքականութեան սխալը.—Երկաթուղիի քաղաքականութեան դէմ երկաթուղիի քաղաքականութիւն.— Սալէ Արշիպեղագոսի դէմ Դանուբ-Ադրիականը. — Պալքանեան Պետութիւնները և իրենց երկաթուղիի քաղաքականութիւնը.—Տնտեսական ծաւալման պատրուակին տակ քաղաքական ծաւալման նպատակ.—Ռուսիա կը փոխէ իր քաղաքականութիւնը.—Հեռաւոր Արեւելքէն դէպի Մերձաւոր Արեւելք.—Համիտ կը շահագործէ տէրութեանց մրցակցութիւնը.—Լոնտոնի Պալքանեան Քօմիթէն.—Դարձեալ բարեկարգութեան խնդիր.—1908 մարտ 3ի անգլիական ծրագիրը.—Մակեդոնիոյ դատական բարենորոգմանց

վտանգը միանգամայն թէ՛ Թուրքիոյ և թէ Անգլիոյ համար.—Մերժում անգլիական ծրագրին.—Մարտ 26ի ռուսական ծրագիրը.—Սուլթանին գերիշխանութիւնը գոնէ երեւութապէս փրկելու ջանքեր.—Աֆրիկեան Տրիպոլսոյ կնճիռը.—Րէճէպ փաշա և իր դիմադրութիւնը.—Համիտ և աքսորականը.—Իտալիա շարժման մէջ կը դնէ իր նաւատորմիղը.—Համիտ կը ցնծայ և Գերմանիա կը փրկէ Տրիպոլիսը.—Րէվալի տեսակցութիւնը և անկլօռուս ծրագիրը.—Յուլիսեան յեղափոխութիւն.—Շարժման ոգին.—Թուրք ազգայնական-հայրենասիրական և օտարատեաց յեղափոխութիւնը. — Ժէօն-Թիւրքերը ինչո՞ւ փութացուցին զայն. — Համիտի փորձերը՝ յեղափոխութիւնը զսպելու համար. — Շէմսի փաշա և Ֆէրիզովիքի Ալպանական գումարումը. — Ալպանացիք կ'աջակցին Ժէօն-Թիւրքերուն. — Սպանութիւն Շէմսի փաշայի. — Իսա Պօլաթին մինակը կը մնայ Համիտի հաւատարիմ.—Համիտ և Նոր Րէժիմը.—Ժէօն-Թիւրքերու իմաստուն վարմունքը բռնակալին նկատմամբ. — Ուր Համիտ ամէնէն աւելի սահմանադրական կ'երեւայ 283

ԳԼՈՒԽ ԺԲ. — Նոր Րէժիմը

Տէրութիւնները և Նոր Րէժիմը.—Շահու ակնկալութիւններ.—Մակեդոնիոյ ցեղերը և Սահմանադրութիւնը.—Անօրինակ խանդավառութիւն.—Հրոսախումբերն ու յեղափոխական կազմակերպութիւնները զինաթափ.—Ժէօն-Թիւրքերը ճամբու կը դնեն Մակեդոնիոյ Եւրոպացի գործակալները.—Մեծ սխալը.—Ռուսիոյ վերապահումները.—Պ. Կէշօֆի միջադէպը.—Պուլկարիա կը գրաւէ Արեւելեան Երկաթուղիներու պուլկարական գիծերը և թագաւորութիւն կը հռչակէ.—Ֆէրտինանտ Զարին յայտարարութիւնը.—Պօսնա-Հէրսէքի կցումը.—Ծանր տագնապ.—Սերպիա և Գարատաղ նոյնպէս կը բողոքեն.—Պօյքօթ Աւստրիոյ դէմ.—Դրամական փոխարինութիւն թէ՛ Աւստրիոյ և թէ՛ Պուլկարիոյ կողմէ.—Պօյքօթ Յունաստանի դէմ.—Քէրիմ աղա.—Նոր Րէժիմը և ոչ-Թուրք ցեղերը.—Ներքին և արտաքին անյաջողութիւն.—Պատճառները . . 312

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.—Ալպանական խնդիրը

Պատմական Ալպանիան. — Կրօնքը միջոց և ոչ նպատակ.—Պէքթաշիները և Ալպանացիք. — Նշանաւոր Ալպանացիներ, միանգամայն թէ՛ զօրավիգ և թէ թշնամի Օսմ. Կայսրութեան. — 1878ի տագնապը և «Ալպանական Դաշնակցութիւն»ը.—Ափ մը ժողովուրդ կը յաղթէ Եւրոպայի. — Ներքին կազմակերպութիւն. — Ալպանացիք և Պալքանեան ժողովուրդները. — Ռումանիոյ կապերը Ալպանիոյ հետ. — Ալպանիոյ գահուն թեկնածուներ. — Միրտիթները. — Բրինք Պիպ-Տօտա փաշա. — «Լեռներու օրէնք»ը. — Ալպանիոյ բնակչութիւնը. — 1908ի յեղափոխութիւնը և Ալպանացիք. — Ժէօն-Թիւրքերն ու Ալպանացիք ինչպէ՞ս կ'ըմբռնէին Սահմանադրութիւնը. — Լատինական այբուբենի հարցը. — Բրինք փաշայի դարձը աքսորէն — Մարտ 31. — Դըժգոհութեան պատճառներ. — Յաջորդական ապստամբութիւնները. — Ճավիտ եւ Շէվքէթ Թորղուտ փաշաներու արշաւանքները. — Ո՞վ էր Իսա Պօլաթին. — Օտար ճընշում Դրան վրայ. — Հաշտութեան փորձը. — Սուլթան Մէհմէտ Ալպանիոյ մէջ. — Քօսօվայի դաշտին պատմական «նամազ»ը. — Ի՞նչ կ'արժէին Ալպանիոյ արշաւախումբերը. — Ջօհրապի հաշիւը. — 1912ի ապստամբութիւնը. — Ջարդարար և ջարդուող կը միանան. — Մայիս 13ի պահանջմնագիրը. — Ընդդիմադիրները կը շահագործեն ալպանական ապստամբութիւնը՝ Իթիհատը տապալելու համար. — Հաճի Ատիլ պէյի առաջարկները. — Իբէքի յարձակումը. — Դասալքութիւնը Օսմ. բանակին մէջ. — Մանասթըրի ծանրակշիռ դէպքերը. — Զինուորներ և սպաներ կը միանան ապստամբներուն. — Թայեար պէյ լեռ կ'ելլէ. — «Խէլասքեարան»ը. — Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի օրինագիծը սպաները քաղաքականութենէ հեռու պահելու համար. — Ապըստամբներու պահանջումները. — Օսմ. հրամանատարները կը մերժեն ապստամբներ-

բուն գէմ քալել. — Դիմում մեծ տէրութեանց. — Նոր խլրտումներ սպաներու մէջ. — Հրաժարում Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի. — Նախարարական տագնապ. — Նազըմ փաշայի առաջարկները. — Անկում Սաիտ փաշայի. — Ղազի Ահմէտ Մուխթար փաշայի դահլիճը. — Ալպանիոյ ինքնիշ ցանձնաժողովը. — Պահանջ երեսփ. ժողովը լուծելու. — Ապստամբներուն թիւը 100,000ը կ'անցնի. — Լուծում երեսփ. ժողովոյ. — Ալպանիա նորէն չի հանգարտիր. — Սկիւպի գրաւումը ապստամբներէն. — Տասնըչորս պահանջումները. — Ինչո՞ւ փութացուեցաւ պատերազմը. — Պալքանեան տէրութեանց վրդովմունքը. — Բ. Դուռը կ'ընտրէ երկու չարութց փոքրագոյնը. — Թրանկպափին ժամանակի մը կորուստը. — Ալպանացւոց անխոհեմ ծայրայեղութիւնները. — Պատերազմը 332

ՔԱՐՏԵՍՆԵՐ

16. *Թերման արշաւը դէպի Արեւելք* 227
17. *Փորձանաւոր սահմանները* 280
18. *Դանուբ - Ադրիականը* 289
19. *Պալքանեան երկաթուղիները* 292
20. *Թրակիոյ վիճելի վայրերը* 325
21 *Ալպանիա* 350
22. *Ինչ հաշուով ճամբայ ելան դաշնակիցները (Յաւելուած)*

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

3. *Սթարա Զակորայի բանակեցողին մէջ*
4. *Ինչ հաշուով ճամբայ ելան դաշնակիցները (քարտէս)*

